КЕНІҐСБЕРЗЬКІ АРХІВНІ МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ КОЗАЧЧИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII.СТОЛІТТЯ.

II. Козаччина до Хмельницького у звітах пруських резидентів у Польщі.

Використані і подані у цій статті матеріяли знаходяться у Державнім Пруськім Архіві в Кеніґсберзі і належать до відділу "Polonia", Акти Etats-Ministerium III, l (Gesandtschaftss achen). Серед цих паперів головне місце займають німецькі і польські списки протоколів Варшавських соймів від початку XVII.віку, а відтак донесення пруських посланців, адресованих до пруських радників у Кеніґсберзі, що в відсутности курфірста провадили справами краю. Відність джерел до початкової історії козаччини надає певного інтересу і тим коротким та уривчастим вісткам про воєнні підприємства козаків, які стрічаються в цих донесеннях, але головна їх вартість полягає не стільки в фактичнім свідоцтві про ту чи іншу подію, скільки в самім характері звідомлень на підставі яких складалось у Прусії представлення про козаків.

Перша така реляція, адресована "an die Herrn Regiments- und Oberräthe", датується з Варшави 11.грудня 1613 і підписана секретарем Міхаелем Адерсбахом, приносить слідуючі відомости: *"Die Sborowianer haben ehegestern bei den Landboten Audientz gehabt undt nebenst Anhaltung ihrer Abzahlunge sich erboten wieder die Tataren ohn Soldt zu ziehen. Den die Tatarn für wenig Wochen in die Podolien und Reussen einen Einfall gethan und bei 100m Menschen darunter vornehme vom Adel Mans und Weibes Personen weggeführet. In Littauen treiben die Cosacken derer 8000 sein sollen grosses Mutwil. Aus der Stadt Schlutzko haben ihnen täglich 1500 fl. geben müssen die Inwohner sindt danebenst in allen Sachen beraubet und geplündert worden, und wie gestern eine fliegende Zeitungs kommen sollen sie Schlutzko gar ausgebrandt haben, Gott habe deme so nicht sein möge.*

Palatinus Mscislaviae ein Tiskowicz hat vom Adel und anders Volcks in die fünftausend Mann zusamen gebracht, und ist ihnen entgegen gezogen, sie (auf)zuschlagen davon man Zeitung wie dessen Aus-

gang gewesen hie täglich erwartet... Zeitung dahin in Reusses kommen d dass Tomson Palating Moldaviae mit 40m Mann aff Podoliam zuziehe und bereit an Snatin, gelanget welchen etzliche der Sborovianer sich entgegen gemacht.

Was Secretarius Michael Adersbach zu seiner Zurückkunft zuletzt in Relatione eingebracht hat.

An der Podolischen und Reuschen Grentzen haben sich newe Kosacken in die sieben Tausendt gefunden zu welchen der H.Solkewsky Feldoberster der Cron in Person gezogen sie an sich zu behandeln. Den weil der Kön. Abgesandter aus der Türkey wieder in die Cron kommen so aber noch nicht zu Ihr.Kön.May. gelanget als ist Solikewsky ex decreto comitiali vorhabens den Thomson Palatinum Moldaviae auszutreiben, undt des Constanti Sohn Palatinidem Moldaviae welchen er diesen Reichstags bei sich gehabt einzusezen.[1]

Ця вістка подає кілька моментів з того бурхливого для Польсько-литовської держави часу, коли по закінченню московської "смути" велика сила піврозбишацького війська вертаючи назад чинила всякі розбої та здирства над мирним населенням Речи Посполитої. Прямої вказівки, що непорядок чинять саме українські козаки ~~козаки~~ в реляції немає, але серед тих ватаг, що грабували Московщину українці творили дуже значний відсоток. Картиною грабунків у Слуцьку німецька реляція доповнює серію інших свідоцтв того роду, як скаргу на козацькі розбої на Пинщині, свідоцтво Жолкевського про бешкети у Вроцлаві і под.[2]

Слідуюча реляція підписана Петером Берґманом з Варшави під датою 24.березня 1619 подає тільки вістку, що "der Türkische Kayser ungeachtet die frische erneuerung der freundschaft und Pacten mit dieser Cron nunmehr einen offenbaren Krieg (?) diesselben habe publiciren lassen und jolgents denselben anzukündigen einen Cziausch anher schicke, (?) gemel(de)te pacta wären durch die Züge der Kosacken gebrochen worden"[3]

---

1) Термін "Русь" "Reußen" аж до середини XVIII століття стрічається в актах Кеніґсберзького архіву і завше означає Галичину.

2) АЮЗР III, 1, стр. 188; Грушевський VII, 344; Жерела VIII, стр. 126-127 приносять відомість про грабунки в Пинську і марш на Слуцьк.

3) В дужках (?) — нерозбірно написане слово, в дужках — правдоподібно відчитане.

Ця вістка, хоч і неправдива, заслуговує на увагу; як відомо в 1619 р. конфлікт із Туреччиною вдалося полагодити мирно а війна вибухла аж рік пізніше і то не тільки з причини козацьких нападів, але й ізза збройної акції поляків проти угорського ставленника Туреччини Бетлєн Габора[1]). Очевидно пишучи своє донесення, Берґман передавав лише чутку, що колувала по Варшаві, але саме факт, що пруський резидент вважав за потрібне подати її своєму урядові має в данім разі інтерес. Такого роду донесення мусіли в правлячих кругах Прусії творити представлення про козаків, як про незалежний політичний чинник, що відіграє значну ролю в зовнішній політиці, спонукуючи до війни, на перекір бажанням Польщі, таку грізну силу як Туреччина.

Реляція тогож Берґмана з дня 24.жовтня 1619 приносить лише лякончну вістку про те, що переговори між королівськими комісарами та козаками почались добре, та що є надія на успішний вислід: *"Neuer Zeitung ist dieser alleine dass der Herr Gross Cantzler die Kosacken wiederumb zu stande gebracht, und die tractates zwischen den Hg. Königl. Commissarii und Ihnen ein guttig anfang (gewonnen) habe, daraus man hofnung schöpfet eines guten ausgangs"*. Мова йде очевидно про переговори над Раставицею. Імя Сагайдачного в німецьких реляціях ні разу не згадується. Можливо це наслідком того, що в Варшавських урядових колах взагалі старались замовчувати імя козацького гетьмана, так що він не названий навіть в урядовім потвердженні його вибору[2]); у всякім разі це свідчить, що прусаки були ще назагал слабо поінформовані про відносини на Україні.

Цілий ряд реляцій з вістками про козаків зберігся з року 1624. Вже 7.січня повідомляє Петер Берґман з Данціґу *"Von den Zaporosker sollen zwischen 7 und 8 tausend Pferde in Livland ins schwedische theil eingefallen sein"*. Ближчих подробиць про цей напад Берґман ще сам не має; ясно що тут знов мається до діла з Варшавською поголоскою підставу якій

---

1) Грун. VII, стр. 438

2) Жукович, Чейкновая борьба

II, 103 : 106

дали мабуть відомости про корпус козацької кінноти, що лишився в Литві на службі у Радзивила з огляду на можливість небезпеки від шведів з боку Ливонії[1]). Але війна зі Швецією ще не була проголошена, а місяць пізніше Жигимонт III. зібрав у Варшаві сойм, головною ціллю котрого було вияснення відносин з північним заморським сусідом, і цей сойм продовжив ще на рік існуюче перемирря[2]). Тут знов виступає козацтво принайменше в ролі свавільного війська, але у всякім разі організації, яка не дуже то рахується з політикою польського уряду а дозволяє собі самочинно на військові акції проти чужих держав. І в самім донесенню з Варшавського сойму (10.лютого 1624) Берґман, вичисляючи серед пунктів програми засідань, як третю точку *„gegen der mutwilligen Soldaten sowohl den Zaporosker Kosacken"* додає від себе в дужках *„welche itzo aufs neue sich rüsten sollen mit grosser Macht entwed den Türken oder den Tattar einzufallen ohne Ihr K.Maj. befehlig"*. Десять днів пізніше, себто дня 20.лютого сповістив резидент свій уряд про закінчення і результати соймових дебат і під точкою четвертою звіту з резолюцій поінформував Кеніґсберзьких радників, що *„Eur.Maj.Commission mit den Kosacken dieselben in Ordnung zu bringen, dabei auch allerley Strafordnung kegenst sie gemacht worden."*

Невдовзі довелося пруському урядові отримати від свого відпоручника також образ справжньої вартости цих паперових протикозацьких ухвал польського уряду. Якраз за чотири місяці повідомив Варшавський резидент Йоган Паулі про великий татарський наїзд на Поділля (20.червня 1624). По словам реляції поодинокі татарські загони доходили до Сендомиру і Кракова а гетьман Конецпольський мав лише дуже мало погано узброєного війська. Цікава згадка Паулі про те, що провідниками татарам служили проскрибовані шляхтичі. В наслідок цього нападу *„Jetzo hat man in aller eyl an die Zaporowsker Kosacken geschrieben und nach antragung einer ansehenlichen Summen geldes an sie begehren dass sie aus ihrem mittel 15000 Mann dem Feldherr sollten zuckommen lassen und allso im zurücke Zug die Tataren angreyfen."*

---

1) Грушевський, VIII, стор. 488

2) Жук. IV, стор. 117 і дальші.

Крім цих реляцій в сусідніх документах цеїж вязки находяться копії меморіялу польського посла з Царгороду, котрий там клявся іменем "Королівської Величности", що яко ґарантію турецької безпеки, козаків буде розігнано. В сукупности і карне доходження супроти козаків і посольство до до них з гріщми і з проханням прислати військову допомогу Конеш польському, мусило пруському урядові показати невиразність польської політики супроти козацтва і властиво незалежне відношення цього останнього до державної влади. У всякому разі можна сконстатувати, що напруження войовничої енергії козацтва в 20-их роках XVII.століття не пройшло не поміченим у пруського уряду.

Про самий вибух та перебіг козацько-польської війни 1625 р. реляцій пруських резидентів не збереглося. Але вони мусили бути, бо з звітів з початку слідуючого 1626 р. видно, що німецьким відпоручникам була ця кампанія відома. Так Йоган Паулі пише 28.січня 1626 з Варшави *"Die Kosaken sind im gleichen mutiger worden über die gräntze zu setzen und damit die pacta Turcica zu violiren...Und demnach begehret, (dass) man nun auf diesem Reichstage besser de defensione Reip. deliberiren und gedencken wolle und zwar insonderheit wie die mit den Cosacken getroffene Comissional tractaten approbiret werden: und weyl 7000 Mannen unter ihnen Besoldung ex aerario publico zugesagt, die sich auch der Cronen Regiment (unter)worfen wie solche Besoldung herbey zu bringen. Weyl auch des Haubtmanns Volck noch immer im Felde sein muss wie (dass) zu bezahlen sintemahl man ihnen schon für 2 quartal schuldig; und wie solches auch weiter aufs wenigste zu (unterhalten) wo nicht zu mehren und zu stercken."* При цих розважаннях резидента Прусії над внутрішньополітичними проблємами Польщі варто відзначити, що вістка про реєстрових козаків представилася йому як підчинення певної групи з посеред запорожців управлінню польської держави. Інші не вхожі до реєстри козаки лишалися, як і перед тим, незалежною, принаймні фактично, від Речи Посполитої силою. Звертає на себе увагу і пророчий сумнів Паулі в правильній виплаті

грошей козакам, тоді коли уряд не в силі розрахуватися зі своїм власним військом. Такі вислови у всякім разі свідчать за значно кращу поінформованість прусаків у внутрішньо-польських справах.

Друга вістка, яка дозволяє думати, що Куруківська кампанія була відома в Прусії находиться в реляції Паулі з Варшави 14.лютого 1626, де він сповіщає *"Wie wohl H.Landboten Marschallk auch bei diesem colloquio sich über die maassen sehr über den Fürsten aus Siebenbürgen geeyfert weyl er eben des abends zuvor gewissen Bericht bekommen dass die Tataren unfehlbar wohl 140000 Mann starck mit persönlichem Anwesen des Chans selbsten in die Crone gefallen und in Reussen mächtigen grosse Schaden getan, welches er bloss dem Fürsten von Siebenbürgen und einer sonderlichen schwedischen (?) zu schreiben. Es melden aber andere dass ein gross theil der geschlagenen und vertriebenen Cosacken bei ihnen seind. Andere halten auch dafür dass sie vom Moskowiter sollen aufgefordert seyn."* Згадка про "побитих і вигнаних" козаків, що з помсти навели татарів на Галичину, хоч і передається лише як непровірена чутка, має в собі виразний натяк на минулорічну невдалу для козаків збройну боротьбу.

Про те, що в цей час Прусія почала більше цікавитись зростаючою на південносхідній периферії Европи силою, доказують не стільки випадкові і уривочні фрагменти реляцій, скільки рівночасна поява серед архівного матеріялу списків документів, що не торкаючись прямо Прусії, були інтересними для оцінки ситуації на Україні. Першим таким документом являється копія листа, що написав "Szahin Girey Sultan Galga Ord Krymskich, Perekopskich i wszystkiey Nahaiey"[1]) до польського короля. Лист цей наповнений компліментами по адресу запорожців приносить цікавий матеріял до історії Кримської межиусобиці, в яку з такою енергією вмішалася Січ. Далі скопійовано і відомий лист Петражицького-Кулаги до архиепископа Гнезненського писаний з Прилуки 9.червня 1632 після смерти Жиґимонта III. В ньому козаки рішучо подавали свій голос в справі королівської елекції, як свідома свого значіння політична сила.

1) Друкований у збірці: Stanisław Przyłęcki, Sprawy ukrainne. Lwów 1842. стор. 42-44

Але і зі сеймових протоколів цих часів варто навести тут з поміж великої кількости згадок про козацьку сваволю і непокірність повідомлення про смерть Сулими, що міститься в *Appendix der Reichstägigen Protocolli* під датою 12.грудня *"Den 12/22 seindt vier von den Zaporischen anhero geschickten Kosacken so wie oben vermeldet den Capitain Marian in der Schantze aufm Borysthene umgebracht, mit dem Schwerdt justificiret worden. Des 25 (?) hatt der Grosscantzler ausgebohten, weil ohne dass die andern geschwohren undt drauf gestorben, dass er an allem unschuldig, undt nur ungefehr sich bey der That befunden.*

Der Execution haben der Türckische Czaus undt tatrischer Abgesandter beygewohnet, zu denen die Kosacken zwar das Vertrauen gehabt, sie würden ihnen Gnade bey Sr.Königl.Mt. erbitten, sie dürften sich aber nicht unterstehen einige Vorbitte vor Sie einzulegen wegen schwerer Verandtwortung die Ihnen bey ihren Principalen drauf gestanden.

Nach ihnen wurden der Zaporoischen Kosacken Abgeordnete vorgestattet, denen Sr.Königl.Myt durch denselben Herrn Grosscantzler andeuten liessen, dass wie sie nicht anders als hoch empfinden können die unverandtwortliche rebellische That dess Solima undt seines Anhangs. Also (wehren) Sie hinwiederumb hocherfreuet gereichte ihr auch zu sonderbaren gnädigsten Gefallen, die von den andern dabey bezeugte Treue undt Gehorsam, darin Sie beständig verblieben, undt sich Sr.K.M. gnadt undt protection versichert halten solten.

До ріжних версій оповідання про цю покару, наведених Грушевським, повищий "Аппендікс" додає новий причинок - іменно згадує буцімто козаки сподівались від присутніх турецького чауша і татарського посла інтервенції у короля для їх помилування. Мусульманські посли мали одначе злякатися за такий крок відповідальности перед своїми урядами. Виступ Сулими був лише прелюдією серйозніших заворушень, що вибухли в слідуючих роках. Копію з інтересного документу до історії повстання Остряниці наведено окремо в дальшій статті.

Не дивлячись на те, що козаки і Україна не зникають вже зі сторінок соймових звідомленнь - реляцій, зі згадками про них досить довгий час не стрічаються. Але це не значить, що прусаки перестали звертати увагу на українські справи. Інтерес до України зростає знову в середині сорокових років, можливо, в звязку з таємними замірами Володислава IУ. В цих останніх перед добою Хмельницького реляціях пізніше відомих відпоручників Прусії Адерсбаха та Говербека можна відчути тривожні нотки. З тону реляцій видно, що резиденти не вважали панування Польщі на Низу після перемоги I638 р. за міцне, а козаки на їх думку і надалі не позбавлені можливости сваволити, не звертаючи уваги на існуючі у Польщі з иншими державами договори. В донесенні Говербека з 4. грудня I646 побоювання перед такою можливістю зраджує останнє речення *"Dass die Cosacken Zaporowsche sich in etwas geregt und ihre Czayken (Schiffe) zu bauen und ausrüsten angefangen. Solches wäre ex senatus consulto, noch bey leben und mit Raht des vortreflichen Senatoris undt des Vaterlandts hohen Liebhabers, dess Seel. Herrn Castellanes zu Krakaw, Koniecpolskj, geschehen; aber dennoch nicht an der gestalt, oder Meinung denn weil die Tatarn ihre Streifen in die Crohn nicht liessen und von denen nechst angelegenen Feldern (Budziakj genanndt) dem Vertrage gemess nicht weggenommen würden. Sondern sich noch alleweg darinnen ausbreiten damit man durch die Zurüstung der Cosacken, ein Schrecken einjagen, und die Tatarn etwas in Zaum halten möchte, massen dann solche uf den Fall der nicht erfolgenden Wegnehmung der Tatarn von den gedachten Feldern in dem Vertrage eigentlich bedungen und bliebt; Aber auch hierinnen sollte der Stände bitten statt gegeben, und an den Herrn Crohn Gross-Feldherrn, dass damit ein gehalten werde, geschrieben werden;... Der Kosacken halber wehre albereit an den Herrn Castellan zu Krackau geschrieben, dass er sie zurück undt im Zwang halten soll".*

Що поразки завдані козакам зовсім не спиняли цих останніх далі пускатися у небажані польській державі зовнішні зачіпки, про це мусів знати пруський уряд зі скопійованої "Relatia Moskiewskiey Legatiey" з Москви 27.вересня 1647 де москвини скаржилися на "черкасів то є на козаків", що вони забивають московських ~~хххх~~ вартових проти татар на Муравських шляхах. Протилежну по змісту чутку помістив Андрес Адерсбах у "Diarius dessen, was allhie am Polnischen Hoffe vom 10.May bis an den 21.May passiret ist" в приписці "Newes aus dem Moscaw. von Putywle". *"Der Grossfürst in Moscaw will in seiner Jugend nicht müssig sein, und hat einen Anschlag uf Osow und Krym gemacht, auch den Kosacken den Pass eröffnet, wannenhero alles, wess (?) lebet, zu Veste sich begiebet zu welchen sich auch unser Polnische Kosaken schlagen. Das andere Heer gehet zu Lande darüber der gewesene Woywode von Trubeck dass Commando führen soll."* Обидві ці вістки мусіли лишній раз переконати пруський уряд, що козаки не стали слухняними Варшаві та що з ними і надалі треба рахуватися як із можливим міжнародн~~ім~~ого (значіння) чинником. Зараз для нас навіть пророчим може здатися побоювання Андреса Адерсбаха у Варшаві перед ~~хххххххх~~ тою необчислимою ситуацією на далекім неприступнім Низу, яке звучить в першім реченні донесення з 5.грудня 1647: *"Undt besorge ich indessen sehr, dass dort aber nicht wes uf unser Vaterlandt gesponnen werde, weil ehegestern der Major Splawski aus Kodack von den Tartarischen Grentzen ankommen, und sich erklaget, dass die Quarcianer Soldatesca wegen nicht vollkommen geschehener Auszahlung drowen nicht allein zu meuteniren undt sich selber in der Crohn bezahlt zu machen, sondern auch ihren eygenen Officirern, wo sie ihnen die vollkommene Auszahlung nicht verschaffen, die Hälse zu brechen. Dieser berichtet auch dass ihr ältester Officierer, welcher ein tapferer und stattlicher Soldat gewesen sein soll, in einem Ausfall so sie uf die Tartarn gethan, welche sie stärker, als sie vermeint, angetroffen, mit Verlust stattlicher Mannschaft, sein Leben dabey eingebüsset".*

З огляду на таке трівожне повідомлення в кінці 1647 р. не диво, що в слідуючім році находиться в архіві дуже велика кількість документів до історії Хмельниччини, як у формі звітів, так і копій листів та записок Хмельницького і його підручних, Кисіля, польських урядовців та послів і т.д.) Не можна не ствердити, що Прусія відразуж присвятила велику увагу подіям на південнім сході Европи. Це живе зацікавлення Хмельниччиною додає більшого інтересу й обговореному в цій статі невеликому матеріялові, який перший інформував Прусію про козаків. Крім того, що тут, як вже було згадано, мається до діла з неповними рештками - донесень про козаків мусіло бути більше - до відомостей Прусії треба очевидно додати ще й все те, що списане протоколах і інструкціях на сойми і соймики. Але в сумі враження з поданих там відомостей про козацькі вчинки не відріжнялися нічим від вражінь з реляцій резидентів: козаки, якась буйна свавільна орґанізація на неприступних степових окраїнах, що, то заявляє свою покірність полякам, то проти їх волі нападає на сумежні держави, а то воює і з самою Річчу Посполитою. Польща то шле їм суворі накази, то пробує забезпечити собі їх підтримку грошевими дарунками, то відрікається всякого до них відношення перед турецькими послами. На кожний випадок до часів Богдана Хмельницького пруські правлячі кола вже мусіли трактувати козаків як чинник, що відіграє ролю в міжнародній політиці, може звязати сили Речи Посполитої чи накликати на неї конфлікт із сусідніми державами

Для створення такої уяви про козаків інтересно відзначити, що богато з поданих реляціями вісток є лише результатом неправдивих поголосок це свідчить за нахил переборщувати силу і значіння козацтва.

Михайло Антонович

11

BERLIN

Geschäftspapiere.

R Berlin 2 596 c

Red. czas.

Einschreiben

„Litopys Czerwonoji Kalyny"

9800

Dr. M. Antonowytsch
UKRAINISCHES
WISSENSCHAFTLICHES INSTITUT
BERLIN C 2
Breitestraße 36

Lwów

Zimorowicza, 20

Polen

n. 126

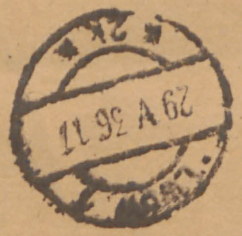

~~Ситуація на Україні представлялась тоді ось так: /схема I/~~

Знімки

до статті:

"Оборонці і оборонець у Визвольних Змаганнях." —

до ч. 170/38 Ик упр

Станиславів, дня 10 грудня 1938 /13

Хвальна Редакція
" Літопису Червоної Калини"
у Львові.

В прилозі пересилаю аркуш доповнень до моєї статті: Повстанчий рейд І. Кінної Бриґади от. Шепаровича". Дуже прошу справити перед відданням до друку пересланий машинопис після аркушу доповнень

і остаю з глибокою пошаною

Лев Шанковський

/ Лев Шанковський/

Сторінка 25 машинопису: по словах: " 2 га сотня пор. Гаврилюка здобула при цьому 2 скорострільні і полонила 28 червоноармійців" перед новим уступом додати в примітці:

Ген. Омелянович-Павленко: Зимовий Похід в ІУ Збірнику : "За Державність"

Сторінка 36 машинопису

Змінити уступ як нище:

Командіром бриґади був отаман Едмунд Шепарович, далекий кревний наших галицьких Шепаровичів, син австрійського ~~генерала~~ активного полковника / у світовій війні генерала/ Фелікса Шепаровича і здається мадярки або німки: Едлє фон Шенаї, рітмайстер австрійської кавалєрії. Батько його походив з Галичини / був сином учителя п. Михайла Шепаровича і внуком о. Михайла Шепаровича, здається пароха в Лукавиці коло Стрия/ і яко типовий "невдачник" і "неук" пішов до кадецької школи ...

Далі прошу змінити " мати-Еспанка" на "мати-чужинка"

вірш 8 від долу

вірш 4 від долу

вірш 2 від долу

ч. 1. Загальний вид Оброшина

ч. 2. Туди йшла боєва лінія –

ч. 3. Тут впав хетар Василь Бігун

ч. 4. Стрілецькі могили

ч. 5. Могила ґен. Пакоша

ч. 8 – Гурт оборонців –

ч. 6. Приходство, де був штаб оборони.

ч. 9. Гурт оборонців.

Межи ними М. Тумениха, стрілець скоростр. сотні.

Два оборонці Оброшина.
На право дес. Микола Гакош,
перший організатор укр. міліції в Оброшині
і її комендант, убитий 6/12 1918
від Навороїв.

16

Ситуація Ситуація на Україні представлялась тоді ось так: /схема I/

17

P. T.

Redakcja Litopysu Czerw. Katyny

1774

R STANISŁAWÓW 1 № 3341

Lwów

Polecony!

p. skr. 113

Nad. Ł. Szankowski –
Stanisławów

ЦДАМЛМ України
ф. 1 оп. 1 спр. 89

Стрілецькі роботи

(Зимою 1919)

Ще була в силі наша остання 1919 року Зимова Головна Повстанська Армія, вже другий місяць була в облозі з ярмінчо денікінцями, але я вирішив зберігатися коштом Січового Стрілецтва і відділів армії У. Н. Р. Справа в тім, що я хоч і був з Галичини з'їхав на початку 1919 року, мешкав до У. Г. А. тепер по переході У. Г. А. на сторону Денікіна не мав охоти вертатись до галицької армії, в надії, що та армія У. Н. Р. розбіжиться з Висоцького денікінців і большевиків, а тоді У. Г. А. вернеться до нас, а ми галичани з С. С. до неї.

Не так сімалось як думалось, і я перед Різдвом таки вернувся до У. Г. А. бо армія У. Н. Р. вже не існувала, але докінчую в осені 1919 року я перейшов до коша С. С., яким командував полковник Коновалець.

Коли у нас розбивалася, як і вся армія У. Н. Р. окружені і всі стали ворогами,

більшовики й денікінці на збудованих ними багатьох оборонних рубежах, сібовики могли обмежитись до думки, що їм не лишилось нічого - тільки зимувати коло вогнищ.

Сібові стрільці й кінні старокозацьких. Добре, що ми опинились у запорожців. Мокрий, в мокрому старшини всім наради, що діяти далі. Одна була, висока була гора, а друга - поменша, не така досить-таки крута. І тут чоловік п'ять-шість вирішили, що, мовляв, все одно загинемо. Антонівці, мстиславці і навіть галичани до мокрого, в той час - як більшовики набились до будинків, а денікінці обсадили старокозацьких.

Тоді команда корпусу дала наказ рубати стрільцям і старшинам останки зброї, одностроїв, бачив, будяк і всього високого мала, рубати між сібовиків осетинів - і кав-

собі кожний їде де кого — до
галицької армії, додому, чекай
бітка до хати, коби корпус
С. С. організовано не чув
переходити на сторону ворога
противника, і забирати здобу
свого кат'ду мачно.

Все мало, аже кожний
мав сірові думки стосовно
сього самих сірожупів.

Я мав тоді одинокі з ту душе
мізвані роботи. Тупа вовна
остю, вода протікала чуть
дірки до моїх робіт, і я
все був закатерений, та жесть
зрежив, а тільки тоді зістало
конфіскована скіпомі анс до
мирового — а тоді добре було
сиділо, і я тоді не мріяв
про нічо — тільки про нові
роботи.

З 1-ої стрілецької бригади я
вийшов під Гогем, де мешкав
отаман Вітвицька, бачив я
на власні очі, як отаман
Вітвицька виїздив з

Звертаюся до Вас, бачив я
як і до всього Коновального зі
страхом виїхав до Вас - то ас-
не, що корпус С. С. не користувався
і надійна допомога боротьбі з не-
мецькими грабіжниками через
У. Т. А. а для такої втечі треба
мати особливі права. Щоб мати
можливість "безперешкодно" виїхати
від своєї роботи і мати право
в'їзду стягнути роботи
повітря з одного міста У. Н.
Р. та пустити його босого до
снігу, так як і нагаря Пуга-
ґістати нові роботи.

Прошу я своїх Комунікіх
командантів, а вони тільки
здивовано кричать:

— Головіне! Де шеф Комунікіх
головні роботи? Тільки бачити,
що всі отримані розподіляться
до дому, Комунікій бере що
вдасться взяти, то їхати
достатньо все немає, то ми
будуємося, де і яким-то ба

зим, на які їх і собі, тож
старий собі сам чоботки.

І мені вона часто казала:
я пригадав собі, що мало пригадує
історія Олексу Комісару, який
виконуя обов'язки командата полку
у якім було повно чобіт, з
мікури і черевиків. Його оленка
Комісса був родом з Ярослав
щини, колись ми обидва кінчали
ми разом остерську школу
в Радянії, бі'ували в наступах
ві коло Берестишня, був я і
в того рідним сині - тому
тепер я подумав:
- Як Комісса не дасть ме
ні чобіт, то хто мені їх дасть?
Тільс Петлюра і Коновалець
все вийшли до Польщі! ——

І я побрів скільки на сили.
Застав я Олексу Комісару в воло-
жі. Він сидів на ліжку в чобо-
тях і черевиках і мікурах, та
ві засіпився - не до сна, а не
до чобіт. А ліжку мікаю бувало
лучий дімит вобоїх чобіт, а
черевиків.

показую Комиссі свої старі роботи, і приношу дві:

— я просто боюсь! Що Команда Корягу скаже, що Корягу не сподобається, що справжнє життя буде. Розумієш мене справді? А ти знаєш вас, все розбігаються, коли ось ось зробиться цікаво, і я муси бігати — тому дай мені добрі роботи.

Комиссія дістала і ці дві, обтер очі, і каже:

— Бабіто! я тебе люблю як брата. Багато ми терпіли разом і за Австрії і за Україну, я готов дати тобі навіть свої старі черевики, але робіть і Союзового транспорту тобі не дам.

— чому? — ці ті роботи і так розвалять мене справді, бо Корягу не сподобаються.

— хай не сподобаються, а я тобі не дам. Комиссія мені на вісі не кажа з Команди Корягу, що б я видав тобі роботи, то я дам тобі найкращі роботи, як для бельгійця. А без наказу Команди Корягу не дам тобі навіть мітки на роботи, ані фунта.

7

– Але команда корпусу вже
виїхала до Бобрки, і бистрота
кажу до Вірлиги, то де я дістану
письмовий наказ для тебе?
Дивись осьо у суботу сім'ї
ми і скоро заберуть цей поїзд.
– Хай собі берть. Хай мене убють,
хай зробять з моєї шкури
коботи, я я старшина, воєр
і не видам державного майна
без наказу команди.
– Кто дасть тобі боєві старі
коботи!
– Ні кайдів не дам! Де ж ті
вайси! Ти знаєш, що я тебе
сеобмю! Але приядю приядю,
сеобов моторовій, а поряд і
дисциплінта в армії мусить бути
бо тяжкими стане мо бандого,
а не високом.
– Але високо і так добігла
Вєська домів!
– Хай вірні йдуть до дому, а мені
команди не дана наказувати до
дому, тому я тимчасово держав
ного майна, доки мене не
заберуть домяки, або доки
мені команда

не дасть наказу: – Олексо, чкурій додому! –

Я був дуже молодий, і я не розумів багато ~~речей~~ речей найважливішого значіння. Я захоплювався тоді про оламки ратних творів, яких на Україні було більше як добрих полків війська, тому на вітрі їсть Коласси оборонні роботи здавалась мені смішна. І я сказав:

– Який ти зрібничковий! Нехай воюють за українську державу, розуміється військом, а ти боронити і дальчим мені одної пари ~~стари~~ чобіт.

Коласса відповів:

– Я знаю, що українська держава воюється, і що українська армія росте й міцніє, але я певний, що українська держава буде саме тому, що кожний українець не вміє ухилюватись свого хоча зрібного обовязку. І держава має від зрібних обовязків. Я хочу виконувати свій обовязок до останочка. Я шию тільки для військового чоботи, доки мене не звільнять зі становища. Хай кожний виконує на своїм становищі і в другій хвилині, а все буде гаразд. Ти й бачиш, як у нас було: кожний думав про все, і кожний забував лише про свій обовязок – а про обовязок не думав – тому ми опинились до катастрофи.

Коротка не довго чекав: О-
лексо, мурчі додому!

Я стояв серед вулиці, і не
знав, чи сміятись, чи лаятись,
чи обсипати Комаса. Врешті
я дізнався з душі, що Комасов
це справжній, дисциплінований
вояк, і що якби таких
обов'язкових і карних старшин
було багато, то ми не довго
мусіли б довгасти. Я
зрозумів, що хоч справа робіти
це дрібна справа, але керо-
вода армії" умерло від дру-
жиць — від здібности старших
і вояків сумлінно виконати
найзвичайний обов'язок та
річа. Я вгадував, що хоч
условій панівна анархія, хоч
бум й зберуї", то такі стар-
шини як Комаса держать
ще українську армію і дя-
кувати їй" треба, що вони,
такі — хоч поки-що свої
обов'язок.

Я стиснув сердечно руку
товариша Олекси Комаса

і сказав йому:
– Ти маєш сумління. І тому повинні бояться всі старшини і воїни як боїться ти.
– Мені дано небо, що ти маєш босий. Але йди шукай Команду постачання. Сам він тобі допоможе, щоб я видав тобі роботи, а ти побачиш, які чудові роботи я тобі вишукаю. Не таких робіт ти не мав від коли ти на світ народився. Всі дівчата будуть за тобою оглядатись і говорити:
– Які в того хорунжого добрі й чудові роботи!
– Але Команда постачання десь аж у Харкові!
– Хоч до Харкова, я бу наказу я тобі не дам, хоча ти й босий підеш.

Я пішов до міста, шукав Команду постачання і не знайшов. Минула година – поки я остаточно дотоптався тій Коростині. Це тільки

високо от витиснув з місця, о-
кружило стусів. Зразок ви-
кав большевицьких пакунків
то'ї, большевики розбоїли і так
бе здобутку зовсім скачі, розбо
ім хотіли Олексу Комісару
привезти додому, вони ї
мкурого і робітоми до ко
церкви, тамкими Комісару
в возові - і, от'ї там з ким
і з робітоми до большої. Комісар
з'їхав і ім большевики
і сказі стрілці розбігаються —
хто куди мі2. Ні кому і на
думці не було, чи я маю робот,
чи я босий. В поверток робо тих
бачив я з мирогом до Любарі
і звуком через дентисокий
сторож до Г. Г. А. аж до обід
си. Я був на ногах босий, утомлений
я не зневірений. І згадував
хотіли Олексу Комісару, і все
думав:

— Ми вже маємо таких старшин
і стрільців, які готові навіть зни
тути, потрясти в полон, а не
робити нічого, що не зійде з ін-
тересом "рачій армії". Маємо
старшин, які по вистоюнні нас
зочі - знаємо ми чаки, обовя-
зок, карність. Ні, ми не дрожа
земо, коли я маю робити роботи!

На останній стації Долішньої Австрії.

Під полудне були ми вже на останній стації долішньої Австрії.

До нашого воза прийшов молодий четар з команди двірця і запитав: "Чи є у транспорті українці? "

- Є - відповідаємо.

- Хочу остерегти українців - продовжував четар, щоб вони не їхали через Краків тому, що у Львові і Східній Галичині йдуть бої між українцями й поляками і їх поляки в Кракові ~~хрякнарухних~~ приарештують і не пустять в дальшу дорогу. Я задержу поїзд. Українці хай опустять цей транспорт а завтра зможуть відїхати через Угорщину до Східної Галичини. і оминуть тим способом неприємностей в Кракові.

Четар Винницький і я хотіли лишитися, одначе дали ми ~~лим~~ себе переконати полякам, які їхали з нами, що нам нічого не станеться. В додатку ділав страх перед мадярами, які грабили усіх без ріжниці. Про це ми знали, й тому поїхали дальше.

В Брецлаві.

Це перша стація на Моравах. Тут вже влада чеська. Відносно українців подібна історія, що перед кількана йцятьма мінутами на стації в Долішній Австрії.

Сотник чех з команди двірця знова остерігав нас, що українці не їхали через Краків. Він обіцяв приготовити окремий транспорт і ще того самого дня мали ми відїхати на Угорщину.

Тут бачили ми польського поручника із червоно-білою стяжкою на руці.

Винницький і я, пішли до стрільців й почали їм оповідати, що це вже другий раз остерігано нас, щоб ми не їхали через Краків, тому, що поляки нас приарештують.

Стрілецтво повірило. Не питаючи поручника Дубиляка /бо він говорив, що їде до Опави/ просив я команданта двірця - сотника, щоб дав доручення приготовити для нас транспорт. Із собою мали ми взяти кухню і віз з харчами. Дотеперішний

наш транспорт мав бути поділений на два транспорти.

Зараз таки почали складати для нас транспорт. Стрілецтво тимчасом їло обід від харчевої стації. Одержали тут також хліб.

Тимчасом якийсь сокіл - чех виліз на плятформу, де був наш віз із провіянтами. Там були чотири скорострільні. Не можна було ствердити, чи хтось із наших чехів - стрільців шепнув йому, чи в команді двірця, що у нас є скорострільні - чи може сам він пішов перепровадити ревізію на возі.

Розуміється, що довго не шукав. Витягав один скорострільний за другим. І забрав. А транспорт складали дальше.

Через хвилю підійшов до мене старшина десятник, справник з 4-ої сотні, якою командував поручник Дибуляк./Перебрав її з невеликим промежутком часу по поручникові Др.Степанові Шухевичові/. З тої сотні було найбільше українців. Старший десятник повідомив, що люди не поїдуть через Мадярщину. ~~Чому?~~ - Чому? -

- Я був у пана оберляйтнанта /Дибуляка/ і він казав мені, що поїде через Краків до Галичини. Ми усі поїдемо з паном оберляйтнантом - говорив старший десятник.

- Адже пан поручник Дибуляк говорив мені, що поїде до Опави, а не до Галичини!

" Ні, тепер казав, що поїде до Галичини" -

Ми з Винницьким не робили вже ніяких заходів. Ми знали, що стрільці послухають скорше старшого віком і степенем поручника Дибуляка, чим нас молодих.

Нам встидно було іти до команди двірця зголосити, що не їдемо через Угорщину та, щоби заперестали складати для нас транспорт. Зробив це за нас один із старших поляків.

Коли поїзд рушав в дальшу дорогу сказав я до пор. Дибуляка: „Коли нас із нашими стрільцями заарештують у Кракові поляки і не пустять нас до Галичини, ви тому винні." -

Пор.Дибуляк мовчав, а наші товариші поляки почали сміятися та вговорювати в нас, що нічого нам не станеться. В дійсности ми з Винницьким не вірили, що поляки оставлять нас в спокою.

Поїзд їхав скоро. На стаціях не задержувався. На другий день перед полуднем були ми вже в Кракові.

В К р а к о в і.

Якісь молоді цивілісти із крісами, що ~~xxxxxx~~ повнили там службу, обступили наш поїзд і почали ревізію. Витягали нашим стрільцям рештки річей, які кожному вдалось було доцього часу зберечи.

До нашого воза прийшов польський ~~xxxxxxxx~~ четар й запитав, з яких націй складається наш транспорт. Коли одержав відповідь – із здивованою міною на лиці відійшов.

Після цих відвідин пор. Дибуляк і я пішли до команди двірця поспитати, коли поїдемо дальше. А там сказали, що не знають. По нерадій їх бесіді з нами, пізнали ми, що щось тут робиться, щоб ми не їхали дальше. Ми відійшли до свойого воза і чекали.

Людей нашого транспорту поділено по наказу команди двірця осібно на поляків і українців. Усім українцям приказано опустити поїзд.

Саме кухарі докінчували обід. Ми звернулися до старшини, який порядкував нами, щоб позволив зїсти обід. Він відмовив.

Усіх нас українців відставлено до поблизького "Sammelstelle". Поляки остали на двірци і більше з ними ми не стрічалися.

На двірці бачили ми чету молоденьких хлопців з двома австрійськими скорострілами. Вони поспішно готовилися в дорогу на "wschód". В "Sammelstelle" формувалась знова мала ґрупка війська – рівнож на "wschód".

Тут відокремлено від нас наших стрільців. Ще раз перепроваджувано ревізію. Не було вже що відбирати, бо по правді нічого стрільці не мали.

Із старшинами списали протокол – звідки ми приїхали. Відібрали нам револьвери. Видали посвідки, на яких підписаний був капітан Кшетуський. Він говорив до нас, що револьвери віддасться нам "po ustaniu zamieszek na wschodzie".

На "Sammelstelle" просиділи ми до вечора. З нами бу в і Кінстлєр. Він обурювався найбільше, що й йбго тут задержано.

Вечером повідомив нас якийсь поручник, що мусимо відійти до табору на Домбє. Він йшов з нами. По дорозі обіцював , що завтра відїдемо до дому.

Наших стрільців, яких було до 170 чоловік припроваджено також на Домбє. Було це 17. або 18. листопада 1918 р. Так після 7 денної їзди залізницею, дісталися ми до табору.

Ми жалували, що в Брецлаві не відлучились від транспорту і не поїхали через Угорщину. Жалували того й наші стріл ці. Ми з четарем Винницьким добре аранжували діло та недобре закінчили його. Признавав це нам і санітарний четар Кінстлєр. перешкодив тому вік і степень поручника Дибуляка.

Не все добре слухати старших.

На Домбю.

Тут застали ми цілу українську кольонію. Усі полонені в Перемишлі. Були цивільні і військові. Військових до 50 чоловік самих старшин. З них знав я лише поручника Перікажу, що був якийсь час у нашім полку. Між старшинами було трьох з Великої України. Два з них - /оба поручники/ прибули з якоюсь частиною до Галичини, Вони, як добровольці зголосилися до бою з поляками, і в Перемишлі захопили їх поляки в ~~xxxx~~ полон. Третій штабскапітан російської армії. Він з Росії. В дорозі до дому зголосився в Перемишлі до українського війська. Він хоч росіянин оповідав - симпатизував із українцями. Тому й зголосився до української армії.

На Домбю розказували нам про відносини в Галичині в час перевороту та про відносини, які були в Перемишлі за часів української влади.

І так, цивільні розказували ,що причиною упадку Перемишля були військові. Більшість з них, що тепер находилися

на Домбю, сиділи по домах і не вважали за вказане братися за організацію українського війська. Ті старшини, що брали участь в боях в Перемишлі вказували на тих, що участи в бою не брали. А тих було багато.

Військові закидували цивільним, що Перемишль заняли поляки через те, що цивільні заборонили військовим ~~спустити~~ зацепити залізничий міст на Сяні. "Не можна висаджувати моста. Наша влада не зможе його скоро відбудувати - через перемиський міст буде звязок із західньою Европою", казали в перемишлі цивільні. Через міст переїхав панцирний поїзд - і це було першою і найважнішою причиною упадку.

Коли Перемишль заняли поляки, усіх військових без огляду на те, чи брали участь в боях чи ні, усіх арештували і вивозили до табору.

В той час на Домбю - життя, як на полон було можливе. Старшини мешкали по кількох або кільканих'ятьох в осібних кімнатах. Спали на ліжках. Мали свою осібну старшинську кухню, якою завідував один із старшин. Обовязкової праці не було. Старшини збиралися гуртками та й розмовляли що далі буде. Вечерами збиралися співаки та співали. Хор був гарний. Поляки, що нас сторожили прислухувались співові та хвалили.

Був це час перемиря у Львові. Усі слідкували за вислідом переговорів із поляками. Та коли прийшла вістка, що українські війська опустили Львів, настало в цілім таборі сильне душевне пригнобления.

Стрілецтву жилося гірше. Вони приміщені були у спільному бараці. Харч був недобрий. Головною їх поживою була на обід риба з капустою а рано і вечір чорна кава.

Сторожили нас старшини із наїженими крісами. Між ними були наші давніші знакомі. Прим. я стрінувся там із одним четарем, з яким познайомився тому три місяці в Перегінську підчас відпустки. Він збирав тоді по полях з невеличким відділом старе залізо. Родом він із Самбора. Було йому дуже неприємно. Перед трьома місяцями сиділи ми спільно

при столі із шклянкою пива. Тепер він сторожив мене і других.

Пізнали там ще одного хорунжого жида із Скали. На нього найбільше недобрий був наш Кінстлєр.

До міста нікого не пускали. Виїмок був для нас чотирьох, що приїхали сюди із австрійського фронту і не брали ще участи у боях із поляками. Нам дозволено другого дня вийти вечером до міста - з чого ми скористали.

Вже від першого дня, як відставлено нас на Домбє, домагалися ми, щоб нас та інших наших стрільців, що прийшли сюди із нами - звільнити. Ми не брали участи в боях з поляками і тому мали право цего домагатися. У коменданта табору домагалися ми, щоб представив нас до звіту до свойого зверхника. Однак звільнено нас і без звіту.

З Домбя до Сянока.

23. листопада опустили ми Домбє. З нашими стрільцями удалось втечи кільканайцятьом ученикам. Їх забрали були поляки з перемишля. Були вони одягнені у військові плащі, а деякі були одягнені зовсім як військові. Вони замішалися між наших стрільців і мимо того, що поляки контролювали при виході з табору, всеж таки удалося їм браму перейти. А за брамою ніхто вже не провірював.

Старшини хотіли відібрати свої револьвери, що їх відібрав від нас в "Sammelstelle" капітан Кшетуський. Ми пішли по них. Та капітан Кшетуський замість віддати нам наші револьвери, почав виголошувати до нас пацифістичну бесіду. Після його слів, ми повинні впливати в дома на населення та знакомих інтеліґентів, щоб закінчити "zamieszki na wschodzie" без війни!

До нашого товариства з табору прибув поручник Стефанович, що дістався на Домбє тим самим порядком, що й ми.

З Кракова поїхали ми через Ряшів до Санока. Як транспорткомандант їхав з нами польський десятник. Ніхто вже нас по дорозі не зачіпав.

Зх Краковах поїхали ми через Ряшів до Санока. Як транспортком андант хотів нас нам поляк який до Сяноку.

В Ряшеві одна третина наших стоільців, що були із північних повітів східної Галичини і Перемишля відлучилася від нас і поїхала дальше на схід. З ними поїхали також перемиські ученики.

В Сяноку не знали, що з нами почати. На Хирів не дозволено нам їхати, тому, що там ішли бої.

Так вичікуючи просиділи ми в Сяноці днів два. Першого дня пішли ми в місто. Ніхто нас не сторожив. В якійсь українській крамниці закупили ми собі синьо жовті стяжочки та попричіпали їх на шапки. І так ходили ми хвилю по місті. Населення приглядалось нам із здивуванням звідки взялися в Сяноці українці. А якісь дві жінки приступили до нас і питали чи ми не полонені українці з фронту.

Поляки спостерегли, що ми своєю присутністю робили в місті "українську аґітацію" і заборонили виходити нам до міста. Синьо-жовті стяжки на шапках були причиною заборони

В Сяноці орґанізувався польський полк. Старшин було багато. Але війська ми майже не стрічали. Наші стрільці познакомились там із одним лемком, 20 літним молодцем. На запит чому вступив він до польського війська, відповів він, що дають йому їсти і 5 корон денно. Він навіть не умів говорити по польськи

Із Сянока через Новий Санч на Угорщину.

Переїзд через Угорщину нас таки не минув.

З Сянока завернули нас поляки назад через Ясло - Новий Санч на Угорщину.

Коли приїхали ми до Нового Санча, якась військова частина обступила наші вози. Заборонено виходити із них.

Що сталося ?

В тому прийшов до нас якийсь леґіоніст і сказав, що старшини повинні зголоситися у їх коменданта майора. Він жде на нас на пероні.

Коли ми зголосилися на пероні у присадкуватого майора , сказав він до нас: "Мені телєфонували, що їдуть на Санч ххх озброєні українці. Не маєте Ви зброї?"

За нами зголосився у майора наш командант трасспорту десятник, що супроводжав нас із Сянока. Він виявив майорові в чому річ. Ми поїхали на Угорщину і ранком прибули до Шаторалья-Уйгелі.

В Шаторалье - Уйгелі.

Тут треба було чекати на поїзд до післяполудня.

Надав студений дощ. Було холодно. Стрільці розложились в почекальні третої кляси і на коритарі двірця.

Із харчевої станиці одержали стрільці снідання, а в полудне обід.

На дворець сходилися мадяри, бувші полонені в Росії Були на двірці й такі, що щойно вертали з російського полону.

Вони розпочали з нашими стрільцями "війну" за те, що коли вони переїздили Галичину, українці відбирали від них військові речі. Тепер хотіли вони відплатитися. Вони підходили до наших стрільців та починали розмови. А що вміли бесідувати по російськи, йшло те зовсім легко. Спочатку розмовляли ввічливо, а коли довідались докладно від наших стрільців звідки вертають, куди їдуть, якої нації, почали категорично жадати плащ, черевики, наплечник і под.Все те - немов то українці відібрали у них такі річи, коли вони вертали через Східну Галичину до свойого краю. З того почалися в почекальні і на коритарі крики, метушня. Наші стрільці були безрадні. Мадяри чіпалися по кількох до нашого одного і силою відбирали плаші, черевики, з напелчників білля, блюзки а то й гроші.

Одного нашого старшого віком стрільця силою роззули забрали черевики і оставили босого.

Був кінець листопада - студінь. Той бідняга обвивав собі ноги шматами, бо босому було зимно. Так їхав аж до Лавочного. Там випросили ми у команді двірця старі черевики.

Про ці грабежі дали ми знати на команду двірця. Та видно було безрадність хорунжого, що повнив там службу, що він не мав надійних виконавчих орґанів. Нас упевняв, що грабежі устануть.

Наших стрільців ограбили мадяри в Шаторальє-Уйгелі до напів нага. Таке роздягання тривали з малими перервами аж доки ми не відїхали.

Один штабовий десятник із команди двірця обороняв наших стрільців і відганяв грабіжників. Але як тільки він відійшов, починалась та сама історія. Мадяри викрикували: "Ваші українці забрали у мене шинель, сапоги ---- ми мусимо від вас це взяти..."

Штабовий десятник кількома наворотами відганяв рабі рабівників. Дійшло до того, що два цигани, хотіли проколоти штабового десятника за те, що обороняв наших стрільців. На щастя обійшлось тим, що ~~штабового десятника~~ с.п.з ранили штиком сильно в ногу. Він зімлів, а цигани і інша зграя розбіглась.

Я підійшов до штабового десятника подякувати йому за те, що він обороняв наших стрільців - і сам наразився на неприємність і зранення. Сидів в почекальні коло кас. Тимчасом перевязали йому ногу і він прийшов до себе та й говорив: "Нічого - моїм обовязком було боронити наших людей. Вони нічого не винні."

В годину після цеї пригоди - около 3-оїпополудні відїхали ми в напрямі міста Чоп і стації Батю.

На стації в Батю.

Дорогою із Шаторалья - Уйгелі до Батю переходили через наш віз раз за разом якісь військові й пильно нас обсервували. Ми не звертали дуже на це уваги й розмовляли про свої справи.

Поручник Стефанович зайшов був в Шаторалья-Уйгелі до? готелю відпочати. Там познакомився він із одним сотником Мадяром, який їхав через Галичину до дому. Сотник той жалувався

пор. Стефановичові, що українці відібрали йому 1000 корон.

На стації в Батю усім, що їдуть в сторону Мункачева і Лавочного, треба пересідати до іншого поїзду.

При пересіданню був натовп. Дотепер їхали ми разом в однім вагоні. Тепер розбилися ми по цілім поїзді. Не було місця.

Я трафив до воза переповненого мадярами. Стояв я на коридорі побіч своєї валізи, до якої причеплений був коц і цитра та куферочка, в якім були книжки.

Якийсь стрілець мадяр почав відчіпати від моєї валізи коц. Я не давав, а мадяр почав до мене кричати. На крик обступили мене інші мадяри та й почали тягнути: один валізу, другий коц, а інший куфер із книжками. Я злапав одною рукою куферок, другою валізу з коцом тай не давав. Мадяри щось викрикували , але я не давав.

На це зявився біля мене молоденький мужчина, літ 22 в дистинціях старшого десятника. На грудях мав багато медалів хоробрости. Був з крісом.

Мені здавалося, що він прийшов мене оборонити, а він був сам грабіжник. Крикнув щось по мадярськи до мене та змірив до мене штиком. Я знав, що він мене не проколе, опирався хвилю – але не довго. Він силою вирвав у мене валізу і відійшов. Остав ще в мене куфрик з книжками. Інші мадяри притисли мене до стіни й домагалися, щоб я їм отврив куфрик. Вони не вірили, що там є книжки. За той час старший десятник, що перед хвилею вирвав у мене валізу з коцом, зявився знова коло мене. Він вирвав мадярам куфрик і хотів відійти.

Тоді витягнув я ключик і отврив. На книжках була пара чистого білля. Один із тої ватаги вхопив її а старший десятник побачивши, що тут книжки, оставив мене. Оставили мене на хвилю й другі, але не на довго.

Знова приступив до мене один із грабіжників. Він черкнув сірника й присвітив мені до ніг. Оглядав черевики. Але

мабуть йому не подобалися. Він хотів розіпняти на мені блюзку й витягнути портфель із грішми, але я не дав. Він шарпав мене хвилю, грозив, опісля відійшов.

Я стояв хвильку роздумуючи над тим, що стратив валізу. Майна там не було. Весь час був я фронтовиком, і не міг возити за собою річей. Мав я там гарні чоботи, кілька пар білля, далековид - золівки та стару блюзу. Усе це не представляло великої суми грошей - але й того було шкода. Я остав в тім, що мав на собі. Та на цему не був конець.

Якийсь мадяр стрілець приблизився до мене, шарпнув си сильно, пхнув мене й витягнув з воза на двір та й вказав на дім чи барак, що був побіч стації.

В кімнаті було більше стрільців, а старший десятник оглядав мої чоботи. То була двірцева варта.

Один із тої ґрупи крикнув до мене: "Geld" і відповідно до того вказував руками, щоб я дав гроші. Я не давав.

Старший десятник - утішившись моїми гарними чоботами змилосердився наді мною та казав мені відійти.

Поїзд вже свистав. А на дворі вхопив мене знова якийсь десятник і тягнув до бараку.

"Хочете гроші" - запитав я - тай сягнув рукою по портфель. Я вже рішився був дати йому останнє моє майно, /я мав до чотириста корон/,бо поїзд вже рушав. Я говорив до нього по німецьки. Та десятник не розумів. На щастя і тут зявився старший десятник, що вирвав у мене валізу та й дав знак рукою, що можу відійти.

Поїзд був вже в добрім русі. До одного із останніх возів вскочив я й застав там четаря Кінстлєра. Йому не забрали нічого. У четаря Винницького щось взяли. Поручник Стефанович урядився найрозумніше.Він закупив собі в Шатораль-Уйгелі цивільний одяг, переодягся там і їхав, як цивільний. Ніхто його не чіпав. Поручник Дибуляк був хорий і стогнав. Це врятувало його, що нічого в него мадяри не зрабували.

В Мункачеві пробачив четар Кінстлєр одного стрільця з моєю валізою. Її легко було пізнати, бо до неї була прикріплена в футералі цитра. Він звернув мені на це увагу.

Не хотів я іти за нею. Я побоювався, що ще тут попаду між подібних, як в Батю.

Четар Кінстлєр сам побіг до поручника з команди двірця, що тепер був на перені. Він оповів ~~йм~~ йому в чім річ. Поручник придержав стрільця й валізу одержав я з поворотом. Очевидно порожню.

Через Карпати.

З Мункачева їхали ми вигідно і безпечно. В сусіднім переділі сиділо двох стрільців мадярів. Вони були при пограничній сторожі в Лавочнім і везли із собою харчі для того відділу. Вони обіцяли, що колиби на котрійсь стації хотів дехто зробити нам якусь прикрість, вони нас оборонять.

В поїзді людей було мало. В переділі сиділо нас трьох: Винницький, Кінстлєр і автор цього спомину. Дибуляк і Стефанович сиділи в іншім возі.

Розмовляли ми про пригоди, які щойно перебули. Згадували Домбє і Сянок. Вину приписували ми виключно поручникові Дибулякові. Колиб не він, ми певно поїхалиб були з Брецлави враз із нашими стрільцями й транспортом через Угорщину. Не булиб ми сиділи на Домбю і непотрібно продовжували собі і стрілецтву подорож. Наші стрільці не булиби голі і босі. В транспорті все лекше оборонитися, як одинцем.

Ті самі заміти підносили і стрільці. І вони жалували, що в Брецлаві не послухали четаря Винницького і мене. Вони напевно булиби вже давно в дома і без ось таких прикростей що перебули в Шаторалья-Уйгелі.

Поїзд їхав помалу. Вози неопалювані. В Карпатах сніг. Зимно. А наші стрільці напів голі, без плащів. Мерзли сердеги аж дрожали та тряслись. Була ніч. Заснути годі, бо студено. Ми ґімнастикувались, щоб було тепло. Та й те не помагало. Все одно студено.

Одним ми тішилися. Ми переїздили границю до рідного краю. тішилися, що зможемо особисто причинитися до будови власної держави. Адже ми бачили на власні очі переїзджаючи цілу Австро-Угорщину, з Боснії і Герцоґовини, як серби, хорвати, словінці, чехи, поляки організували свої держави, творили армії. Ми чули, як на кожній стації, коли переїзджали ми ті краї - лунала їх рідня мова - а на обличчях тих старшин і стрільців, що приходилося нам мати з ними до діла, замітна була радість і втіха. Вони давали свою працю рідному їх народові - самому собі.

Ми знали, що у нашому краю є своя рідна влада, яка організувала Українське Військо - для оборони західних кордонів Східної Галичини. Тому раді ми, що ось ще день - два і ми зможемо віддати свої сили українському народові.

З тими почуваннями і надією на кращу будучність переїздили ми граничний пас в Карпатах.

Ранком дня 29. листопада 1918 о годині 5-тій приїхали ми перемерзлі до Лавочного.

В Л а в о ч н і м.

Тут зайшли ми до команди двірця, щоб загрітися. Цілу ніч їхали ми в неопалених возах через Карпати, і не мах можемо із зимна прийти до себе. Посідали кругом печі і грілись

Комендантом двірця був четар Криницький. Володимир. Незадовго зявився тут Др Чабак. Він був тут в характері пограничного комісаря.

Ми розпитували їх про ріжні справи у хвязку із теперішною ситуацією. Та по правді сказати, мало що довідалися, бо оба панове були заняті своєю працею. Др Чабак щось писав -видавав перепустки, а четар Криницький то виходив то приходив полагоджуючи службові діла.

На стіні висів великий білий афіш - відозва. Відозва накликувала населення вступати в ряди Українського Війсь Вона підписана була полковником Грицем Коссаком.

О год.8-ій рано поїхали ми до Стрия.

По вагонах пізнати було, що на нашій землі запанувала свобода. Вози першої і другої кляси пообдирані до тла. Із плюшів і шкір, що ними пооббивані були сидження, ні сліду. Лиш нагі пружини стирчали у возах. Скрізь сміття. Порозбивані вікна. Прямо шкода, що віз першої і другої кляси їде у складі поїзду. Ніхто в ньому не сидить. Шкода витрачувати опалу і пари на опалювання.

В Стрию.

В Стрию на двірци товпа народу. І військові і цивільні - старші і молодші. Ходили поміж вагонами та й придивлялися. А занечищення людським калом аж страх. На крок то стіжок. Шастяу що позамерзало. Такої нечистоти нігде ми по дорозі не стрічали. Так і видно, що ніхто не звертав на чистоту належної уваги.

Був тут мадярський транспорт, що їхав із україни. З команди двірця переводили у возах контролю. Шукали зброї. Її в вже давно не було. Замість зброї виносили з того поїзду цілі клуби мяса. Чи вказане було це робити? Не знаю. Мені здавалося, що забирати транспортові мясо - харчі - не треба було. Можливо що того мяса було так багато, що дійсно треба було забирати.

На двірці стрінув я давнього свого товариша із старшинської школи, четаря Карла Стасишина. Він поінформував мене, що усі старшини повинні зголоситися у своїх повітових комендантів. Наші стрільці розїздились звідси кожний у свою сторону

Поїзд того дня в сторону Калуша не їхав. Згідно з інформаціями одержаними на двірці поїзд поїде аж завтра рано. Треба було ночувати в Стрию. Не їхав поїзд також в сторону Дрогобича.

Вечером з Винницьким віднайшли ми в Стрию редактора "Стрийських Вістей" та розказали їм про наших на Домбю.

В Стрию зорієнтувалися ми вже докладно про загальну ситуацію у нашім краю. Ми довідалися тут про нашу армію та про фронт із поляками, про бої під Хировом, Перемишлем, Городка

Ягайлонським, Львовом і дальше на північ.

Дня 30. листопада около год.10-ої відїхав я до станції Креховичі, щоб дістатися до дому. Їхав і Кінстлер. Він носився з думкою вступити до Української Армії. Чи вступив був невідомо.

Дня 3-го грудня 1918 зголосив я у Повітового військового коменданта в Калуші до Українського Війська.

К і н е ц ь .

Устрій запорожевкої Ради.

1.

~~Глава 1.~~

~~Устрій Ради.~~ С. Ф. Ланцбук.

Участь в Радї. Саме так як староруське вїче, на своїй території так і в Запорожська Рада на території, яка підлягала козачому присудові, уявляла із себе орган безпосередньої влади всього населення козацької республики, яке мало право керувати державним життям Війська Запорожського, держави хоч і в примитивних ~~ї~~ формах, зокрема в перші часи писанної історії Запорожжа.

На Радї виступало все " товариство", як Військо-коллектив, якому вкупї належала вся сумма політичних і державних прав на території Вільностей Славного Війська Запорожського, ~~спочатку в повнім його комплексі, потім з відокремленням війська городового~~ (в окреме політичне Тїло) від Війська Низового, ~~яке довший час боролося за свою надвладу над всім козацтвом,~~ ~~і права мали~~ лише Кошу Запорожському, бо його городовий побратим пішов в своїому розвитковї іншим шляхом, шляхом витворення аристократично-шляхетного стану спочатку під опікою Польщі, а згодом - московської держави.

Відтак на Радї завше виступає Військо ~~в цілому~~, навіть і тоді коли воно фізично як ціле не могло приймати участи ~~все~~; відповідно всї акти, які виходять від Ради безпосередне чи від поставленної Радою влади, ~~суть~~ є виявом волї всього товариства, як Військового цїлку, без волї якого Нїчого не може робити ні гетьман, ні кошовий ні яка будь старшина. Через це Військо перебирає на себе коллективну відповідальність за всї прояви діяльности запорожської влади, бо рішенням „ загального військового Зібрання" чи „ загального кругового зібрання" мають підлягати всї без виїмку і не можуть відповідати через це особисто.

Таким чином Рада як державний устрій, в старовинних актах ~~определяется~~ ~~указується~~ як військове зібрання „ зупольне", „ явственне", „ вальне", „ общее", „ генеральне" чи „ полне", хоч змість останнього определення можно розуміти двояко : як повного, або як польового - Ради яка відбувалася в полї, в противежність Радам що відбувалися в містї або городї, чи в обозї. Відтак не дивно що Ради бувають дуже численні, звичайна Рада в Кошї запорожському має 3-5 тисяч учасників, а в випадках надзвичайної потреби в Січовому городї на Раду збирається і 30000 козаків; Ради в 10000 людуна території гетьманщини не ~~є~~ були диво, а під час війн Богдана Хмельницького ми бачимо участь в Радах 40000 і 70000 душ. Навіть при таких численних зібраннях не все козацтво могло приймати участь в порадах, а мусило відділяти від

себе представників, і в таких випадках дійсно можна говорити про участь в Раді „Війська запорожського з усим його народом", як це писалося в королівських грамотах, бо в таких Радах приймає участь не лише козацтво, а і населення „посполите" - посполитство підданне Війську запорожському.

В Радах вальних чи генеральних беруть участь всі: і гетман з генеральною і полковою старшиною, шляхта, хоч козацтво в цілому прираховувало себе до шляхти і визнавалося польською владою на положенні шляхетства, духовенство чорне і біле, козацтво взагалі, міщане і вся „чернь" - чорні люди, козаки і посполиті, без розділу станів і соціального положення, „всякой кондиції люди" кажучи виразом універсалу. Вимогою участи в Раді була ознака територіальної приналежности до Війська Запорожського і визнання над собою його влади.

Таке положення цілком зрозуміле на території гетьманщини, де завше існував, з часів стародавніх становий поділ, в силу старовинних князівських і королівських привілеїв; тим більше мала всенародній характер Рада в Коші запорожському де станової різниці не було і де в Радах приймало участь все „товариство" - „старше і менше" і вся „чернь", а в Війську Коша Задунайського і „мужики" - кінні люде з підданства. В Радах Коша запорожського ми бачимо участь і духовних осіб, скорше його виступи, коли потрібно було авторитетом церкви стримати козаків в моменти найбільш відповідальні, можна сказати прямо трагічні.

Таким чином в козацьких Радах буда, як і в старовинних вічах, участь всезагальна, звичайно для всіх тих, хто користувався, в тогочасному розумінні, всіми правами громадянина козацької держави. Звичайно, що при розлеглости запорожської території не завше все населення могло приймати фактичну участь в Радах, бо і не завше відбувалися такі „зупольні" Ради; в більшости керуючу ролю грали Ради головного городу - на гетьманщині гетьманської резиденції, або міста в якому по його наказу Рада скликалася, а на Низу Ради в Січи запорожській, головним городі Славного Війська Запорозького Низового. Відтак могли відбуватися Ради, і відбувалися, і в инших городах, по паланках, куренях, селах і околицях, бо товариство Військове роскиданне широко далеко по всій території, мало і свої місцеві потреби які вирішувало на спільних зібраннях, або і по наказу Коша, або і в звязку з Радами в Січі, бо воно було „на верху і на низу, на лугах, на полях, на полянках і на всіх дніпрових і полевих урочищах", як зазначається в царській грамоті Отаману Сірку, ах ген далеко до самого Дону де ще за часів Прецлава Ланськоронського вони зимовники мали. Звичайно що то було лише право їх на участь в Раді головного городу, в той час коли участь січового

населення була і обовязком,але коли Кош кликав на Ради все своє товариств і те що сидiло по зимовниках то тодi вже і їх право ставало таком обовязком,ухилятися вiд якого було неможливо.Всех таки присутнiсть на Радi обумовлювалася фактичною можливiстью,в Радах на гетманщинi і баханнем „хто їхати похотiв",або випадковою присутнiстью на мiсцi скликання Ради або присилкою як депутат,як навiть про це зазначається в договорi сiчовикiв з гетьманом Орликом.В таких випадках кiлькiсть депутатiв або залишається на волi тих хто їх обирає,або вона прямо визначається,як це було при Радi „всiх Черкас в Корсунi",на яку прибуло крiм старшин,по 5 депутатiв вiд кожного города,разом 2000 душ.Таком могли висилатися депутати і до Кошу бо в Вiйську запорожському нараховували 64 поселення, та 4000 зимовникiв ,ще в половинi XVIII стол.

Найчастiйше це були Ради козачи,бо лише в випадках найважливiйших ми зустрiчаемо участь в Радах посполiства і Мiщан,це бувае переважно на гетманщинi при обраннi гетьманiв,з часiв її прилучення до московськоi держави,в инших випадках Рада є там установою козацькою яку з часом намагаються перевести в установу станову шляхетську,бо старшина не лише неохоче запрошуе до участи в Радi звичайний козацький люд „чернь",формально з нею рiвноправний,але намагаеться всякими заходами робити Ради в її вiдсутнiсть,навiть і тодi коли „чернева"Рада мае бути скликана по царському наказу для виборiв гетьманських.Старшина опасуеться безпосереднiх поозивiв чернi,саме так,як свого часу опасувався її Сойм держави польськоi,забороняючи „не удаватися до чернецькоi ради" і забороняючи її скликання пiд карою смерти.

З часом на гетьманщинi Рада стае принадежнiстью упривiлiьованих станiв, тодi як в Кошу запорожському вона завше і при всiх обставинах є Радою „чернецькою",в якiй поручь зi старшиною виступае і сiромашне товариство, що завше в Радах стае проти старшини,і мае чи ни найбiльше слово в рiшеннях Ради. Звичайно ми говоримо про Раду загальну- Вiйськову,як iнституцiю найвищоi влади Вiйська,яка до останнiх часiв Запорiжжа заховувала свiй характер всенародности.

Однак це все ще не значило що дiйсно все населення Запорiжжа приймало участь без роздiлу в Радах.В Вiйську Запорожському,як і инде,в инших державах і громадах,не всi мешканцi користувалися рiвноправием,яке давало iм право на участь во всiх проявах життя Вiйська-держави. Поперше обмеження торкалося участи в Радах жiнок,праве положення яких цiлком ,як що не найгiрше перейшло з часiв старовинноi Руси на терени козачи.Саме

так за жінкою не визнавалося ніяких прав на публічні прояви громадського життя,вона навіть не мала праву вступу в головний город Кошу-Січ;від так і діти,доти доки вони не доросли і не були прийняті в курінне товариство як повні козаки,не мали ніякої участи в громадських і військових справах, хоч тоді як вони приналежали до шкільної організації їм давалося право на внутрішнє самоврядування,головно в справах господарських,з виборними Отаманом та иншими особами на чолі.Молодь до вступу в військове товариств перебувало в „молодиках" під опікою батьків,або родичів або просто старих козаків,проходючи школу козацького життя за відповідальністю своїх опікунів; школа ця була досить довга і сувора,бо молодики саме так брали участь в війнах і походах,як і їх опікуни.На такому саме положенні були і „новики" ,люде більш дорослі,які прибули на Запорожжа з ціллю залишитися в Війську,але ще мусили проходити кілька літній стаж військового виховання, поки не набували прав громадянства,термін їх виучки де інде зазначається в 3 роки,але він звичайно був різний в залежности до попередньої діяльности і підготовки новика.Таких новиків і молодиків при кожному старому козакові бувало 3-4 і більше,а при Кошовому Отаманові і до 40.Це були не лише учні военного діла,а і слуги ,за яких їх опікун ручався і відповідав перед куренним товариством,а за опікуна,в свою чергу, відповідав курень круговою порукою.

В подібному неповноправному положенню було і поспольство - підданці Кошу Запорожського,не козаки,обовязані натуральною службою Війську і грошевими податками на користь Запорожської громади,хоч на них иноді накладалися обовязки і военного характеру. Це були або хліборобі селяне,вихідці з різних країн і земель,головно сусідних,або „бурлаки"промисловці,що забігали на Запоріжжа під час революційних завірюх під охорону Кошу,або звичайні робітники „аргати"- сезонові приходьки,все це був елемент до певної міри лише звязаний з Військовою територією.Від так ще мається загадка в історичних документах про „військових татар" очевидячки з тих орд буджацьких і ногайських які просилися у Війська про приняття їх „по древнему казачьему обыкновению" під свое „панство" і в 1701 році. Татаре були і серед самого товариства,але яке положення займали оці мурзи і татаре під „панством"Кошовим історія не говорить нічого,скоріше всього вони були на положенню звичайних підданців.

Саме так загадна роля і обовязки „тумів" - вихідців словянського походження,або від словянських родичів з країн мусульманських,або і потуреченних

полоненникiв,або дiтей вiд них.Можна думати що вони,по прикладу сусiднього Вiйська Донського,не користувалися довший час нiякими правами поки не були визнанi за громадян лойяльних i не переходили в стан посполльства або в товариство;на Дону такi туми перебували i по 20 рокiв без приняття в Вiйськовий звязок.

Повнi безвилмковi i безоговорочнi права належали лише козакові i то як тому який був вписаний в курiнне товариство,так i тому який належав до Вiйськового звязку иншого козацького Вiйська,перед усим до ВСЕГО ВЕЛИКОГО ВiЙСЬКА ДОНСЬКОГО з його автономними колонiями Вiйськами-Яицьким Гребенським,Волгським i Терським.Саме так як Запорожцi приймають участь в схiдно-козацькому Кругзi,коли вони сходяться во единий Кругвсi донськi,гребенськi та яицькi,запорожськi козаки,так само i на Запорожжу дончаки приймають участь в Радах.

Воно i не дивно,бо в старовинi часи традицiя спiльного козацького походження була надзвичайно мiцна серед козацтва,i в самiй Сiчi,мало що не половина населення ,в першiй половинi XVII столiття,складалася з донцiв,якi жили по куренях i мали свiй донський курень.Хоч ci два Вiйська уявляли iз себе дві окремих полiтично-державних системи,але вони були обеднанi помiж собою спiльними iнтересами так мiцно що аж до якось от державної уни,i iм далеко було байдуже,що король польський i царь московський трактували iх як належачих до рiжних держав.

Про участь в Радах Низовикiв козацтва реестрового,i навпаки, не приходиться i говорити,зокрема коли до певного часу це було одне Вiйсько з полiтичним центром в Сiчi,але на Радах гетманського козацтва,вже пiсля вiдокремлення Низу вiд городiв,бувають донцi так саме як i на Низу

Перебуваючи на территорiї Вiйська чужинцi участи в Радах не беруть, хiба що коли вони виступають як уповноваженi посли держав,або як от татарськi i иншi претенденти,зацiкавленi в вирiшенi iх справ Вiйськом,проти як просто присутнi ,як цiкавлячися публика вони на деяких Радах допускаються,саме так як иноді ассистує при Радах на гетманщинi московське вiйсько,щоб забезпечити порядок i охоронити царського посла вiд можливих насильств.При виборах старшин в Сiчи бували присутнi навiть турки i татари,яких так старанно i зовсiм невiрно виставляють запеклими ворогами козацтва i навпаки.Звичайно на Радах де обговарiвається питання важливого полiтичного чи военного значiння,присутнiсть чужинцiв мiсця не має,бо в цьому вiдношенi запорожцi вмiли охороняти свої таємницi,вони навiть не припускали до Ради,в бурхливі події 30-х

рокiв реєстровцiв „унейщикiв" тогочасних козако-польських угодовцiв.

Крiм скликання Рад загальних чи то Вiйськових в розумiннi вседержавних, ми маємо приклади скликання Рад i по окремих городах з претенсiєй на придання iм значiння вседержавного, в таких випадках звичайно iх рiшення не мали важливости i козачим полiтичним керовникам приходилося досить важко при спробах лiквiдацiї розколу i приведення Вiйська до єдности. По за цим вже виступають Ради порядку суто мiсцевого, якi може хоч i мали в тому чи иншому ступнi значиння в полiтичному життi Вiйська, але iх рiшення не могли бути обовязковими для всього товариства, i вони не є предметом нашого дослiдження. Се були Ради характеру „пригороднього" старовинної Руси.

Поруч з Радами якi вiдбувалися по мiстах, ми здибаємо в Запорожськiй (вiча) практицi досить часто Ради порядку ~~вiйськового~~ военного, якi вiдбуваються на походi, чи то в Нолi, чи в обозi, чи на переправi, або всiм Вiйськом взагалi або якоюсь його частиною. В залежности вiд потреб i обстановки, така Рада збирається навiть в блокованому таборi, пiд стрiлами i гром канонади, саме так як i пiд мурами неприятельської фортецi - на дострiл гармати. В цих военно-походних Радах козаки вирiшують справи порядку военного i полiтичного, адмiнiстрацiйного i чисто тактичного та оперативного. Ради вiдбуваються не лише при походi суходолом, а i на походах морських, коли в чистому морi опубликовується наказ про операцiї i обговорюються справи тактичнi, або коли сходяться союзнi флотилiї козакiв донських та запорожських i на островi або на березi рiшають про спiльнi операцiї. На жаль нiчого не можна сказати про участь в таких походних радах i морських, елементу стороннього, допомогових гребцiв, охочих людей, якi хоч не належать до звязку Вiйськового але йдуть у поход в надiї на здобич, чи за платню як робочi сили; скорiш всього що вони бувають лише присутнi, не приймаючi вiдповiдальної участи.

2. СКЛИКАННЯ РАДИ. З огляду на те що Рада є виявом зверхньої волi народної скликанне її передусим належить самому народовi i органам ним поставленним. Раду скликає на гетманщинi сам гетьман, на Низу Кошовий з усiєю старшиною вiйськовою, а в його вiдсутности Отаман Наказний, як його „намiстник", або по iх дорученню, в инших мiсцях находження вiйська особнi уповноваженнi - найчастiйш полковники; вiдтак може скликати Раду i все Вiйсько в цiлому, або окремi його групи. Скликають Раду реєстровцi окремо вiд „випищикiв" або „свавiльних", i цi останнi окремо вiд реєстровцiв, окремi групи незадоволенних в Кошi запорожському i т.д. i т.п.

Ставалося що Рада скликалася з наказу переможця - коронного гетьмана польського,тут же на мiсцi бою;а з переходом зверхности над гетьманщиною до рук московського царя,право скликання Ради виборчої перебирає на себе царь,з часом і iмператриця,які встанавлюють не лише предмет наради але і час і мiсце і склад учасникiв Ради,хоч справдi завше з оглядом на старокозацькi звичаї і права,навiть тодi коли передрадова пiдготовка обертає Раду у пусту комедiю виборiв.Згодом це право позитивне царi обертають в негативне - забороняючи скликанне Ради без царського наказу,або без згоди і вiдома гетьманського,коли центру не вiдомо з якою мисллю"Рада скликається.На Сiчi ж право скликання і предмет нарад залишаються цiлий час необмеженними,і навiть на пропозицiї сiчової старшини і росiйського генералiтету зробити втручанне в порядки Ради,верховний iмперський уряд визнає це непотрiбним і шкiдливим.

Звичай встановлює перiоди скликання Рад звичайних - загальних чи то генеральних,що потiм фiксуеться і в договорах з гетьманами;се є днi Рiздва, Нового Року,Великодня,Покрову -загального храмового свята козацтва,коли люд звичайно є вiльнiйший вiд працi і коли господарськi умови найбiльш сприяють сходкам численного козацтва.В Кошi запорожському таким чином встановлюються три перiоди,якись от сесiї Ради які звичайно тривають не один день;такими являються перiод рiздвяний,коли на зимовку сходиться до Кошового городу- Сiчi багато козацтва і коли звичайна рiчна Рада склика-сЕться на день Нового Року і часом протягуеться з рiжними виборами до Водохреща,другий є помiж Іваном Купалою 24-го червня і Петром і Павлом - 29-го червня,це є звичайна весняна козацька Рада,звязана зі старою традицiею роздачи королiвського жалування Вiйську на день св. Івана,і третiй - 1-го жовтня на день св.Покрова,престол Сiчової церкви,пристосований до перiоду господарського коли козацтво сходиться з висiдками лiтнього промислу і готуеться до промислу зимового,а вiд так вiдбуваеться і складення рахункiв старшиною за минулий час,мабуть рiк,з огляду на те що в старовинi нi рiк починався по церковному з 1-го вересня.

Лише Рада Новорiчна визнаеться як конче обовязаковою,инши ж в залежности вiд потреб і бажання товариства переминювати старшину,та Покровська до якої як до Ради господарської приссстасовившеться ще і обрання по куренях старшини куренної. Поза цими перiодами скликаються Ради принагiднi,в залежности вiд рiжних обставин і потреби державно громадського життя Вiйська.Слiд додати що иногдi і сама Рада визначае час скликання Ради загальної ширшої,на певну добу і на певному мiсцi.Трапляються випадки скликан-

ня Рад,для вибору гетьмана,без участи Кошу,що визнається порядком надзвичайним і ~~неноте~~- ненормальним,пояснюються звичайно невідкладною потребою,хоч по за цим криється політичний розрахунок,в таким випадках гетьман звертається до Кошу за підтвердженням своєї влади не рахуючи себе без волі Кошу повноправним гетьманом.

Скликанне Рад порядку місцевого належить до компетенції місцевої адміністрації,або і всієї цацікавленної людности.При заворушеннях,росходженнях зі старшиною Військо саме,властиво чернь скликає Раду сама, саме так як нам Запорізькі це робить строма - натовп,або по змові кількох куренів помік собою,тоді коли товариство хоче забезпечити собі винесення бажанного рішення;старшині в таких випадках нічого не залишається як приймати участь в таких Радах і нести певні наслідки,та вона і завше ідеть на Раду „як на суд" бо не знає який оборот може приняти нарада. Звичайно що одного пустого бажання скликати таку Раду було замало,потрібне було і достаточне обгрунтованне потреби скликання,щоб не погнівати проти себе все Військо за зловживанне таким високим інститутом і не нести наслідку цього гніву,бо за зайві турботи і революційні виступи винні могли бути не лише побиті на Раді,чи посажені у воду,але і приборкані озброєнною силою,наприклад,як це було в Січі і з допомогою гармат.

Раз вже збранрна Рада тривае так довго поки справа не буде вирішена або перенесена на Раду иншу,нікого обмеження що до часу не істнувало. По питаннях дуже важливих і актуальних збиравсй цілий шерег Рад,або Рада тривала дуже довго і 10 день ,наприклад,підряд - дорошенківська під Корсунем;бували і виборчі Ради які продовжувалися по 3 дні,по питанню про видачу Кошем,з вимоги Мазепиної,донського повстанця Отамана Булавина збиралося 3 Ради,а зприводу приєднання Кошу до шведів відбулося численне множство Рад,саме так з 19 червня по 1 липня тривали Ради з приводу пропозиції австрийського Імператора Рудольфа про вихід Коша на його службу.

Рада не обмежувалася і на певний час дня,вона починалася і зі сходу сонця і тривала до самого вечора,починалася і до служби божої в Січовій церкви,переривалася на службу і обід,відновлялася і після служби вечерньої,як бувала і в ночі,скликаючися о самої півночи,все залежало від потреби,актуальности і важливости питань і кількости часу у товариства.

Відповідно до характеру Ради примінювався і спосіб її скликання.Коли це була Рада народня - всезагальна то ясно що про неї мало бути попереджено населення заздалегідь,в цих випадках оповіщення робилося в писа-

нiй формi листами або унiверсалами, якi посилалися „круговою повiсткою", по запорожському виразу, в день i в нiч без перестанку, кiнним вiстовим, по всiх оселях i зимовниках, по якiй повiстцi прибуття мало бути обовязковим. Цей порядок примусовости запорожцi додержували i в городах коли з наказу „вельможного Кошу" туди висилалося Вiйсько з певними воєнними i полiтичними завданнями:, за неявку на Раду городовикiв Кош погрожував смертною карою; в цих листах або унiверсалах зазначалося мiсце i час скликання Ради. По таких запрошеннях прибувала численна кiлькiсть Вiйська, переважно конного, а тому що козаки iздили о двуконь, та ще й з молодиками то вони расташувувалися на значному просторi i Вiйську ще треба було подбати про забезпечення прибувших пашою для коней i водопоєм та i про те щоби вони не витравили жнива i хлiби. В Кошу таким мiсцем був Великий Луг зараз же бiля Сiчi де на островах могло прогодуватися безлiч люду i худоби, на гетманщинi для чисельних Рад обиралося мiсце бiльш вiддалене вiд городу i поселень, по над рiчкою, по над лугом. В самiй Сiчi, при значному скупченню товариства, навiть i пiхота, яка не вмiщалася в куренях, по наказу виходила на Великий Луг, на версту вiд городу, де розмiщалася по очеретяних куренях навiть i зимою.

Рада не мусила вiдбуватися на якомусь сталому мiсцi, але звичайно воно опредiлювалося само собою. Мiсце мало бути остiльки просторе щоб принятi на себе всю прибувшу на Раду людність, таким звичайно був майдан, або площа перед церквою в городах, саме так i в Сiчi, але вона вiдбувася також i за „замком" чи Сiчовим городом, на „форштатi" на базарi, перед пушкарнею - вязницею i арсеналом, коли йшло про обрання дрiбнiйших вiйськових служителiв. В Сiчi траплялося що товариство не вмiщалося на церковному майданi i росташовувалося по стрiхах куренiв, на дзвiнницi, на валах i по над рiчкою, якi оточували Сiч; звичайно що в таких випадках товариство не могло все принятi участи в переб'iгу Ради i старшинi приходилося переносити мiсце поради за город - „фортецiю Сiчову" на майдан ширший i зовсiм по за межi городу, букала Рада i на курганi - пiдвищенному мiсцi для промовцiв, подiбно тому як це бувало у черкесiв на всенародних вiбраннях. Менш чисельнi Ради вiдбуваються i на вулицях городу, а коли вони скликаються в обозi, або таборi, та ще й блокованому, то тут i взагалi не приходиться говорити про якийсь майдан - Рада переводиться просто на мiсцi де хто стоїть чи сидить i лише гетьман з осавулами залишаються стояти цiлий час. В такому тiсному мiсцi звичайно буває дуже важко радитися i Вiйсько дозволяє уповноваженним вийти за межi табору для тихiйшої поради туди де нема такого галасу i шуму. Що ж торкається до Рад „не явних", а таємних то

вони вiдбуваються i в зачинених помешканнях,во дворах,навiть пiд охороною озброєної сторожi,щоб на Раду бодай не попала небажанна особа,саме так як i в старовинi дiялися вiча таємно по дворах.

В кожному разi кожна така Рада,яка мала за собою вiками затверджений авторiтет,та ще наколи вона вiдчувала за собою пiдтримку,або фактичну силу чи всього Вiйська взагалi,чи його бiльшости,чи силу козацької адмiнiстративи вона була важливою для всiх,бо „як узаконенiе здревле",по виразу запорожських депутатiв до Катерининської комiссiї Наказу,будувалася на козацьких „обикновенiях",а „ci обикновенiя очень древни а потому i основательные".

Дiйсно,обичним шляхом утворилися певнi форми що до переб1гу Ради i над звичайно розвинена обрядова сторона,яка незмiнно протривала цiлi вiки аж до занику запорожської самобутности.

Скликанне самого товариства вже зiбравшогося до Сiчi на Раду робилося „подлуг давнього звичаю запорожского".Для того щоб оповiстити козацтва росташоване на Великому Лугу,або заняте промислами на ближчих рiчках i в степах,на передодни Ради ,пiсля заходу сонця,коли встанавлювалася ночна тиша i воздух був чистий i провiдний робилося „гасло"стрiлами з 3-х важких найбiльших гармат,яке розносилося дуже далеко по водi i по степу; другого дня на свiтанню подавалося саме таке гасло,яке лунало по широких просторах i козацтво завчас попередженне про Раду могло зiбратися до Сiчи своечасно .Вже безпосередне перед часом зiбрання цсаме так як i по перервах,подавалося нове гасло,стрiлами вже з двох гармат.В самому городi,на передодни мабуть робилося попередження i в инший спосiб,подiбно тому як це бувало в Вiйську Донському,де осаул об1здив город i заклика в „отаманiв молодцiв не пити зелена вина бо заутра Круг буде",саме так i в Сiчi,з наказу кошового зачинялися всi шинки i запечатувалися винни склепи,а притому обявлялося цiль цiей Мiри.

По стрiлах з двох гармат наслiдувало тiснiйше оповiщення:боєм у литаври,який провадила службова особа - довбиш,що мав завше з собою литаврянi палки-довби.Литаври се були властиво козацький „вiчовий дзвiн" i завше находилися на публичному мiсцi-на базарi,бiля пушкарнi,пiд навiсом у „ганебного стовпу"при якому карали злочинцiв.Литаври в безпосередньому скликанни Ради грали найзначнiйшу ролю,кожний мав до них доступ i в разi потреби боєм у Литаври викликав довбиша,який на вимогу товариства мусив „бити Раду".При Радах звичайних литаври переносилися заздалегiдь до Сiчової церкви,де по звичаю переховувалися „дiючи"вiйськовi регалiї

По стрілі з гармат довбиш виносив з церкви литаври і поставивши їх біля „трапезних дверей", скорійш всього на приступку „бив Раду" -дрібною дробью, з годину часу;

Австрийський посол Ерих Лясота що відвідав Кош в 1594 році, згадує ще і про те, що козаки закликалися на Раду осавулами, які обходили курені і підгонювали тих хто проволікувався цівками -ознакою своєї достойности. Він же говорить про салют з гармат після закінчення Ради і про гру при цьому на сурмах, а відтак можна припускати, що в невних умовах скликання на безпосередню нараду могло провадитися і сурмами, подібно до того як в старовині „вабили" люд на вічє. Литаври не були якоюсь обовязково необхідною формою скликання Ради, вони взагалі служили для цілей збору товариства і для подачи сигналів навіть під час бою, на війні. Але звичайно що збір бував на тому місці де був довбиш зі литаврами і туди сходилося товариство довідатися про причину скликання. Як і на Вічі спосіб скликання не грав якоісь обовязковой ролі, важливо було щоби товариства завчас було попереджено і могло приняти участь в Раді.

Поруч з литаврами, біля церкви ставився стіл, накритий келимами, на який клалися військові клейноди, відповідно книга рахунків і відчит Кошового управління, та „компут" -списки куренного товариства, а може і реестри, по яких, при потребі, можна було перевірити право на участь в Раді відповідної особи і таким чином забезпечити Раду від виступів провокативних і осіб невідповідальних. На гетманщині на цей же стіл поставлявся новообраний гетьман, після того як з ним був заключений договір і йому були вручені клейноди, тут він всенародньо покривався бунчуком і білим військовим прапором -символичний обряд, старокозацького юридичного звичаю „обілення" начеб то всепрощення, якоісь амністії від попередних гріхів.
В деяких випадках, при приняттї чужих послів, напевно коли це не було біля церкви, з приступок котрої можно було звертатися до товариства, робився помост з бочок, накритий келимами, з яких посол зачитував грамоту і тримав промову до збрання.

По закінченні першого бою у литаври військовий осавул входив до церкви і виносив звідти роспущенний Військовий прапор, який вбивався у землю біля стола. Знамя, подібно до старовинних королівських прапорів і гербів, які виставлялися на площах міст в певні публичні моменти і означали присутність королівської особи на тому місці, саме так символично означало присутність всього Війська на Раді, як верховного суверена, бо без прапору не могла відбуватися Рада, і навіть чернецька свавільна Рада, зби-

захоплювала вiйськовий прапор i лише з ним вiдчиняла Раду.
К цьому моменту товариство прибувало на майдан,довбиш бив вдруге дробь на почесть виносу прапору,пiсля якої на майдан виходила вiйськова старшин з Cічової паланки"-головногоуправлiння Вiйська.При їх пiдходi довбиш бив "честь"потрете.

Вiйськова старшина ставала бiля прапору в ряд,а перед ними творючи пiвкруг розмiщалися куренні Отамани,так,що один їх край приходився бiля кошового,а другий дотикався крайнього старшини,таким чином навкруги стола утворявався круг - вiльний простор на якому виступали промовцi i переводилися рiжнi обрядовi i необхiднi при радi дii.Поза куренними Отаманами ставали старики,а за ними взагалi товариство,притримуючися очевидно курiнного порядку - по секторах,бо i самi їх куренні будови виходили на площу ~~сект~~- по радiусах.

Вiдповiдний порядок,без сумнiву iснував i на гетманщинi ,бо i там люд який прибував на Раду „купчився по полках".Порядок такий мусив мати мiсце i з огляду на органiзованiсть козачого життя,публичного i державного, в якому кожний мав своє мiсце i мав певний круг своїх прав i обовязкiв, пiдлягаючи адмiнiстрацiйному i суспiльному контролю своєї громади - сотенної чи куренної,яка несла кругову вiдповiдальнiсть за своїх членiв: Порядок цей був необхiдний ще i з тiєї простої причини,що полк чи курень, це була автономна одиниця в громадському життi зi своїми особливими iнтересами,якi вона часто густо виявляли i захищала на Радi.Приходила вона на Раду з певними поглядами,як що не рiшеннями,i в перебiгу наради виявляла свою волю,а для цього в тогочасних умовах крiм голосности,коли справи вирiшувалися криком,часто для бiльшої сили i авторитетности вимогалася i фiзична аргументацiя,яка найдiйснiйша була при кучнiстi.

Вимогала цього ще й контроля присутьних щоб був нам Раду не попала якась нишпорка,котрих безлiч товклося на козачих землях,зокрема в найцiкавiйшi моменти,як iнформаторiв для рiжних сусiдних держав або й мiсцевих зацiкавлених осiб.

Слiд предпокладати що з огляду на урочистiсть зiбрання i повагу до Ради з боку козацтва,люд на Радi стояв пiд час перебiгу поради,цього ще й вимогало звичайне обмеження мiсцем не майданах городських,про те маємо вказiвки що люд i сидiв,що було цiлком можливим при Радах затяжних,цiлоденних,наколи товариство розмiщувалося i по стрiхах будов та дуже далеко вiд центру Ради,то звичайно воно могло i сидiти,як бувало сидiли посерединi круга члени рiжних „комiсiй" -дорадчих,чи рахiвничих чи уповноважен-

них,а решта товариства присутня була пассивно чекаючи на висл1док праць ком1ссiй.Нормально Рада вiдбувалася п1шо,на ногах,але бувало,при Радах по за городом,що бо6ай частина присутн1х була на Рад1 i к1нно ,як це траплялося i в практиц1 старовинних вiч,принайм1 знаемо про догоди по д1бного роду пом1ж конкурентами на Радах виборчих куди вони являлися з1 сво1ми прихильниками к1нно.

ПЕРЕБ1Г РАДИ. По проб1тт1 чести старшинам Рада замовкала а входюча до кругу старшина скидала шапки,без шапок же стояло i товариство з огляду на пошану до з1брання.Вiйськов1 осаули закликали товариство „помовчати", п1сля чого промовець ,звичайно кошовий,або гетьман,а при 1х вiдсутности той хто скликав Раду, вийшовши на середину п1д прапор i вклонившися на вс1 чотир1 сторони,звиразом пошани i „смиренности на лиц1" звертався до присутьних пояснюючи ц1ль з1брання i коротко роблючи певн1 пропоз1ц11. Присутн1 вислухували промови тихо;в випадку скликання Ради товариством коли ц1ль була старшин1 не Вiдома головн1йший з них запитував присутн1х про ц1ль закликання.

Пропоз1ц11 повторюються i подруге з закликом подати особист1 думки; буває що товариство мовчить або вiдразу виявляе свою згоду чи незгоду,або п1днимае страшенний крик i галас поки в перебiг наради i дебати не вступають особи инш1, як1 подають чи думки сво1 чи думку 1х уповноваживших. Промовець саме так виходить на середину круга,п1д прапор i п1сля поклон1в на вс1 боки промовляя до з1брання.

В певн1 моменти,як промовець в 1мени всього Вiйська, виступае найстарша оc6а по гетман1 чи кошовому,наприклад генеральний обозний,вс1 ж акти порядку писаного оголошуе н1хто инший як вiйськовий писарь,котрому передаються i грамоти як1 вiдчиняються не ран1йше як тут же на Рад1,бо без Ради при пол1тиц1 вiдчинених дверей,яка 1стнувала в козацтв1 н1хто не см1в мати як1ось зносини з чужими особами чи державами без вiдома товариства.

В випадках скликання Ради по наказу царському цей наказ -грамоту зачитуе над1сланний царський посол - воевода як перший промовець,якому вiдпов1дае найповажн1йша особа в вiйську,для ц1е1 ц1л1 посол к0ристуеться ~~нр~~ принаг1дним помостом. Поради ж i дебати з приводу чужих пропоз1ц1й вiдбуваються у вiдсутности посл1в,як1 на цей час залишать круг i запрошуються до Ради знову коли вже мають як1сь висл1дки.

Думки подаються ц1лком вiльно i своб1дно,допускаеться i своб1дна критика начальсьтва,яке не см1е ображатися i тод1 коли 1м робиться публичний наг1н,або вимовляеться за як1х провини,закиди вiдбиваються з чемн1стю i взагал1 старовинн1 оповiдачи про Раду п1дкреслюють,що козаки на Рал

тримаються з достоінством,без чванства,дбаючи про спільне добро всього війська,не встидаються залишати свою думку і приєднуватися до иншої наколи бачуть ,що та є вірнішою і доцільнішою на Раді,навіть і таки гетьмани як Богдан Хмельницький зносять капризи черні і тримаються з покорою,придають своєму виду відповідний вигляд і наколи допустять якихсь вихідок невідповідних до пошани до Ради то не встидаються перепрошувати у товариства і навіть со слезами.

Провідна ролю в дебатах належала ,цілком зрозумілo,казакам з більшим досвідом,а такими бували куренні отамани і старики - бувші Отамани і військові старшини;їх авторитет в куренній громаді був надзвичайно високий і навіть вищий ніж самої військової старшини.Від них залежав цілий перебіг Ради і спокій з яким вона могла відбуватися,тому звичайною річчу була нарада куренних і старикїв у кошокого перед Радою, на якій обговорювалися питання висунуті на Раду і досягалися ті чи иншi догоди,потім зрозумілo що Раду вела старшина і така Рада в реляціях називалася „благополучною",що рахувалося досить рідким явищем в ти часи коли партійна боротьба досягала найвищого напруження в запорожському війську.Та і дійсно ,з часом різність інтересів політичних і соціальних настілько проглибилися в козачому суспільстві,що на Радах куди збиралися тисячі люду,розбіжність думок і поглядів дійсно могла бути значною;звичайним явищем став антагонизм черні проти старшин яка намагалася утримувати лойяльність до зверхньої влади,хоч часто старшина всеж таки доводила переконувати чернь і після бурхливих порад проводила свої рішення.

Найчастійше ж Рада була неспокійна,козаки нарід темпераментний і безпосередній приймали все близько до серця і відповідно реагували;на Раді було чути і смішх і вигуки - „чернь вся крикнула",лайки,великий галас,а часто густо доходило і до физичної аргументації.Бійки на Радах бували частими і порою дуже значними,серед суперників обявлялися не лише поранені а і вбиті,бувало що духовенство,яке завше було на поготівлі в церкві, мусило вступатися з хрестами і в облаченню щоб втихомирювати страсти. Ставалося що билися помiж собою Січ з Січчу,курені зкуренями так,що руйнували і курені перемрженних.

Физична сила для підняття авторитету більшости грала немалу ролю і по за Кошем - на гетманщині.На неславнозвістній „чорній Раді"в Ніжину ,прибічники Сомка поприходили на Раду „на конях добрих,шатно і оружно,як на войну",не дивлячися на попередню догоду з низовиками і прибічниками Брюховецького,щоб на Раді бути пішо і без зброї;сомковці були готові на

коли б вони не мали переваги на Радl „межl собою битву мати,бо при таборl сомковом було гармат не мало".Бійка дlйсно і булн і як вlдомо зl злими наслlдками.Таких Рад „мятежних",„шумних",пlсля котрих виникають цlлl бунти,що тривають і кlлька день lсторlя козацтва зазначае не мало. Що козацтво приходило на Раду з цlпками то то була звичайна рlч,бо цlпок у козака був повседневною приналежнlстью,звичайно,що при бурхливому переблгу Ради вlн пускався в хlд проти непогоджуючихся.

Однак як би то не було,а Рада мала приходити до певного рlшення яке б мало задовольняти всlх,або при наймl примусити протестантlв скоритися волl блльшности,хоч би для цього мусили радитися і дуже довго.

Розмови про якийсь кворум бути не могло - рlшав весь присутнlй нарlд і приняття рlшення мало бути очевидним?Рада мала бути авторитетом і вона дlйсно lм була бо кожний мlг приняти участь в Радl і не мlг вlдмовлятися на свою вlдсутнlсть;без Ради навlть „власть гетмана була нlщо",та і нема в lсторll козацтва прикладlв щоби йшли проти Ради,навlть сомковцl в рештl визнали рlшення блльшности. Рада завше приходила до „одностайности",„однодушности",що було кlнцевою необхlднlстью для того щоби опозlцlя на Радl не взялася згодом за иншl способи переведення свого бажання в життя,бували розумlється спроби,незабаром пlсля Ради,внести своl коррективи в попереднl постанови,але вони ,як свlдчить lсторlя,клнчалися дуже зле для незадоволенних і частково порушенний порядок вlдновлявся навlть рlшеннем куренних і старшини.

ьВислlдки дебатlв,чи переговорlв,доводилися тут же на Радl до вlдома товариствасаулами,якl обходили Раду і передавали присутьним хlд наради,так мовити офlцlйно.Ставлося так,що клнцевому винесенню рlшення передшествовало ще обговорення справи товариством самим без участи старшини ,яка б могла впливати на настрll козаклв,для цlеl цлл чернь творила окремо вlд старшики свlй круг,а старшина совlтувалася в свойому кругl і потlм чернь оголошувала свою думку вимагаючи приеднання до нел старшини і навlть погрожуючи смерттю тим хто б з нию нем погодився.

Саме так вlдбувалося і з попередним обговоренням кандидатур,при якому найчастlйше і траплялися блйки;кандидатури в цьому випадковl обговорювалися при вlдсутности кандидатlв,якl зараз же залишали Раду,бо то б могло бути таки Йй небезпечним як що не для lх життя то принаймl для здоровля.

Висунути пропозlцlя приймалася або вlдхилялася в цlлому. В практицl схlдних вlйськ козацьких вживалася завше форма:„ любо"

„не любо", такий же вирах вживається і на Радах при виборі гетманів, а відтак треба гадати що в цей спосіб взагалі приймалися і відхилялися пропозиції на запорозьких Радах. Звичайно що то все робилося галасом, криком, або й гвалтом, а тому для певности треба було ще й якогось способу перевірки, перевірялося знов таки опросом товариства осаулами, або офіційними особами иншими які обходили Раду і питали : „ чи всі так соізволяєте?" Був ще й показковий вияв згоди товариства на певну пропозицію, це метання шапок у гору; безпосереднього голосування Рада не переводила та і в зібранні надзвичайно численному його було робити заважко, рахування підняттем рук також не можна було перевести, це все заміняв крик згоди і взліт шапок у гору. Корні цього звичаю безсумнівно криються в дуже далекій старовині - мабуть в „метанні шапок при состязательному процессі", в Раді к гущавина взліту шапок показувала відношення товариства до пропозиції або до кандидатури певної особи, звідси походить і образний вислів : „накрили шапками " при виборі, Акт вибору закінчується передачею ознак влади обраній особі, в честь якої довбиш бье „честь", а у кошового та гетьмана покриття бунчуком чи відповідно прапором, причому гетьман ще поставляється на стіл, а про кошового є згадка що його піднимають на руки і одягають на голову шолом - своєрідна "коронація " і „посаження князя на стіл".

Однодушність рішення Ради в старовинних актах зазначається вмразами: „общим соглашенієм", „одностайно обрали", „одностайно", „единогласны воты", „едиными усты и единым сердцем", „единогласіе всего Войска", притому обрання робилося „вольними единократними голосами"; що обрання мало бути голосами вільними і безпосередними, це завше зазначалося і в царських грамотах про скликання Рад, причому обрання не завше діється криком і галасом, а і „тихими голосами". Неодностайність а обрання „гвалтом" дає навіть привод скаржитися цареві і його посланцеві про недійсність виборів, що впливає і на посла, але Військо не находить можливим робити перевибори, наколи вони вже відбулися.

Звичайно що і одностайні постанови не були непохитними, нарід як суверен міг міняти своє рішення і виносити зовсім протилежне. Знаємо випадки коли незадоволенні постановою Ради агитували серед товариства, навіть по ночах обходючи курені, і досягали того що на другий день питання знов ставилося на порядок Ради і виносилася протилежна постанова, таких випадків зазначається не мало, це навіть викликає з боку кошового постановку питання про довіррє йому самому - кошовий складає булаву і часто

густо привертає товариство знов до попередньої постанови або до компромісової.

Взагалі по за Радою і на ній,в козачому житті грають велику ролю сторонні впливи,бувало що зацікавленні посли і претенденти,яких безліч перебувала серед козацтва,розташовувалися недалеко біля Ради і звичайно вживали всіх доступних заходів на сприятливе вирішення їх справи. Ще більшу ролю в житті Ради грали різні партії та угруповання, як по ознаці політичних симпатій так і по особистих звязках і прихильности,а то й по територіяльному розгалуженню.В Січі ,наприклад,не малу ролю грав розподіл куренів„на верхні та нижні",що суперничали помiж собою;саме так майже завше стояло проти себе військо Низове і городове, правобережне і лівобережне і т.ин;в часи Руїни,та й раніше бачимо розподіл по прихильности до певних проводарів і до різних кандидатів на гетьманство,саме так як групи орієнтовані то на Москву,то на Польщу то на татар з Турцією,пізніше і партію шведську.З часів же підпорядкування Кошу царству московському,все політичне життя його складається з безнастанної боротьби,з перемінним успіхом,двох політичних напрямків - партій московської зверхности-автономистів і татарської - самостійників,що в значній мірі відбивалося на Раді.

Відношення помiж партіями досягало иноді надзвичайного напруження і приводило до справжніх війн і міжусобиць.

Взагалі Рада,як бачимо,майже нічим не відрізняється від старовинно-руського віча як по своїй істоті так і по формі.По вислову Грушевського Рада була так саме „хаотична"як і віче,такого з погляду тримався й перший „вчений"історик запорізька князь Мишецький,коли опусуючи Раду Новорічну казав: „прочія же Рады бываютъ у нихъ и выборъ кошевого и прочей старшини разными образомъ,что аккуратно тутъ и показати не можно",воно і не дивно,бо Рада це ж була весь нарід,в повному його обсязі,з усими його властивостями - добрими і злими,це були прояви безпосереднього народоправства,такими якими бувають безпосередними взагалі народні масси, та ще й таки темпераментні якими були масси козачі тих часів.

Однак,в порівнянню з вічем,ми бачимо що Рада виявляється вже інституцією більш розвиненою і впорядкованою,з многовіковим досвідом і виробленними віками формами,які відповідно до вимог обстановки або часу хоч і видозмінюються але в основі завше залишаються непохитними.

Рада це сам нарід і нарід сам діє на Раді.Без неї нічого важливого не сміє діятися в Війську,за хитрування і политиканство винного сягає кара швидка і сувора.Рада судить і карає,приймає і видсилає послів,писані акти

робить догоди з гетманами,царем,иншими володарями,приймає і відхиляє їх,затверджує підписами рук всього Війська,переводить господарчі дії,як от рахування і роздача грошей,метання жереба на угоддя;додержує строго неписані приписи і всю символіку по данному припаду,свої урочисті акти скріплює або підписами уповноважених осіб,або „по полках",або шляхом присяги „піднесши руки до неба",причому присяга відбувається уповноваженими за Військо - формально на хрест і Евангеліє,а товариство „акламацією" на певну формулу;в випадках найважливіших Військо присягає не „як звичайно -всі гуртом" „одностайно і единодушно", а кожний особисто -сакраментально.Рада не лише дає присягу але і приймає її „від иншихі чужинців,обмінюючися присяжними листами.

Одним словом діє народ в цілому,все Славне Військо Запорожське,яке „повелевае чи забороняє" як „вельможний Кош",над волею якого нема ніякої вищої волі,всі рішення якого определяються - до гетьманів „военно-союзними "відносинами,а до монархів коронованих -повагою до їх особи,як відблиску божства небесного на землі,але саме так далекого а тому і негрізного.

А тільки все вирішиться і буде добре все.

І раптом — вирішилось.

Генеральний французький консул Еліо (як козаки говорили тільки) наказом своїм призначив комендантом міста й гарнізону генерала здається Данилова. Жаль здається, бо не панського добре, а українського наказав очистить місто.

Так. Вирішилось. Поїхали ми у них в автомобілі, так гарно було коло кілька місяців, скарбів в Парижу не дочекаєм в Марсель.

Завмерло місто. Мобілізовались козаки, старшини.

Бий цю французьку погань, що нами панує по місті і нам у нас наказує! Бий!

Ось як бити?! Дуже нам на нас залежить. Зрештою, то якісь страшні непорозуміння. Воно вирішиться. Мусить вирішитись. Наш уряд інтервенціювати буде перед урядом французьким. Тільки це не президент Франції і навіть не її міністр. Але знаєте, — трудно...

Доктор Луценко — комендант, сказав, що міста без бою не дамо, але боже хорони, не бить французів.

І почалося.

Була гадана ясна. Буде постукіть сірий день. Сарматовці" заклекі французами, повезли патрон з порту.

Застрекотіли кулемети, заголосили стріли кріси, загрімів бомби, заревли гармати.

Як бодрєвільний їхав з порту до своїх. І стріли то прибликувались, то віддалювались, то їхали тільки близько.

І дорогі до своїх здавалося не буде кінця. Над головою, думав, бодрєвільним рогом здавлять куті. Бракувало повітря.

Але... здається добіг. На розі Пушкінської і Вербловської блиснув золотий погон і бодрєвільно стрекотить кулемет.

Ще крок... Ще десять!..

З цілої сили кінув гранату одну, другу...

Маєте прокламації!
Чекольовати дуж. Безпосередньо за тим — другий.
Куленепробивних затих. Але за ним як каріна "честьєва слава"! З бруньо,
зі стилетом на перевіс, вибігають інші.
Крик, зойкі, стріли, бризки зірої. Тонкий смерть навколо.
А дулька як вимекавка стрілка і скова — лише за ворота вибігають,
— пронизує мозок і стрепетний удар по голові і все зникає.
Пізній — анестика, лікар в полонах. Слова потилі, що „українці" лише прикладом покладали його по голові і що остаточно лише день, два і буде все в порядку.
Ух, а ситуація ?!
Була зла, тепер вже — лютна.
Організуй вільне своїх путівців і вам морські підземелля гарантую. Як ночі, як бій положе, — Одеса буде наша.
Бодай би поздихали!
А голова болить, а голова тягнеться.
Затоваришував он. Я їхав наземував, а спав для них.
В напрямку двірази — чуєте стрекотіли кулемети. В напрямку порта — гречні гарматні.
Відчував, як некуйні сльози, стікаючи з очей, витискали — ся вже з під повіки.
Чекайте, сволота! Ви нам за це заплатите! Заплатите!..

* * *

Вибухає Одеса зовні. Вибухає і ось і пологи повідників.
Лопотять під підпухами свіжого морського вітру, руські прапори вже на кораблях, на дерев'яних установах денікінських і над безкомечним рядом труп, в яких лежать завзяті добровольці.
Ховають їх. Виносять із собору. Ще один — ще один дороговенства. По вікаже, від собору аже до цвинтаря — зупин

шпалерами стоять. Між ними 68 трун повільно і поважно
колишуться, погойдуються вперед на лафетах, катафалках
й на плечах товаришів. Безпосередньо за ними, урочисто на-
дувають їде конюна бляшо, за ним рудка генеральська і вели-
кий ряди останніх соборових карт і руських і французьких.
Урочисто бренять похоронні марши. Урочисто схиляються
над забитими, прапори руські. Милуючи все те дуже поважно,
торжественно, але якось дивно непохоронно. Не чути і не видно
похоронних жаліб сліз і плачу, ні видно вбраних людей.
Кругом, як окомі кажуть – чорні зуави в французьких мунді-
рах і ~~зелених~~ добровольців – в мундірах руських. Людей не мунді-
рових нема. Вражуча полудньова / Корсика красавіця / здава-
лося закам'яніла. Вона навіть про людське око не встигла
попрощатися з нещасливими синами давньої старої Росії.

А на другий день хоронили наших. Було їх також багато.
В день похорону добровольців ~~п~~ п'ятдесять і п'ять, а між-
ній ще трьох привезли.

Голос українок в останній раз серед хвилі, при тілах наших,
забрав руським. / Наших старанних забитих в мундірах давніх, плекали
богом до свого куреня і занесли вже до собору, але наші українки,
тільки й недали. /

Що б не заколочувати спокою і порядку ліста, хоронили
вночі о год. 4 ій рано, без духовенства, без хорогов, без ката-
фалків і лафетів; бічний думали ліси скорше треба було
завезти на цвинтар, нам зекономити – й по параді.
Тоді наказала нова влада і підняла той наказ, куле-
метами списали і навіть гарматами на коротких лафетах
лісних ліста.

Був туман. Віяла осіння прохолодна. Мокрі вози і коні
поволі, безнадійно чекали, на бідних лафетів, в голових
бідних трунах, що скромно чекали уставлені рядами у трупарні.

Хвилька людей лише скам'янілих і землисто-сірих від внутрішнього болю, тратила відправляти їх.

Було неначе болюче, неначе сумно.

Раптом зачула якась трудна фабрична. За нею - друга, третя і раптом десятки моторових сирен, заклопотом і зарядом великим болем, плачем. І тисячі людей; ні, що я — сотні тисяч, заповнили вулиці і їздії. І в лавах тих людей, буди здавалося представники всіх кварталів Одеси.

Разом з обвітреним матросом йшов ремісник, урядник, купець жид, вірменин і грек. І були їх тисяч тисяч і тисяч непереможна сила відчувалась в них, що деспотична влада, не пробувала навіть зразу для заспокоєння свого престижу, перепровадити в життя плян подорожу управителів, виданий в наказі.

На місце задуманих предбачених пляні, фатальний похід на чолі з ієромонахом О. Лукіяном будив головний рушійний мотив.

Але, як фатально то діялось надалі було?

Ні статистики!

То була стихійна маніфестація уярмленої "інтернаціональної" Одеси, до чорної державності і до виразів що вона претендувати для неї

~~Були~~ А ці останні, в соціальних трунах, підтверджувані голосами робітників, матросів і купців, немовби плювки на живих людей - моря, на вічний відпочинок.

Жовті, вози — були зайві. Одеса на плечах несла вбитих борців за волю. Несла інтернаціонал своїми устами і була новизна, оригінальна але різна.

Деспотичні застави пострілів ~~не~~ зустрічали і опікали були також мовчазні. Бо, навіть в невидимі: - бо на нас подорожу спостерігали в подвійних фронтах.

Але ось, в морі людей, з'явилося кілька дівчаток молодих дітей. Вони розділяли маленькі стрічки червоно-блакитні.

Тисячі мозолистих рук простягаються до них.
З полів долине! Вийте й гнеті! Проклін вигнати і як над-
звичайну святиню якусь практикам до рождит.

Кротя! показувати стрічки на зовні, не вільно!
кричали дівчатка.

Що значить не вільно! Хто то сказав, що не вільно? В їм
вчора чеплять їх шмати вільно було?! Вільно?!
Товарищ! Голота! Погнов! А как же* говорить что без фраков?
Живой фракі! Подавай сюда фраки!

Заметушилися люде. Засвистовалися як тоді. Поїзд на
хвилю станув. Маніфестанти крали затовпились народом.
Ударили заливалися труби і прилипалися до пашти.
А ще по хвилі, сонячні і тіньові прапорів замаяли в повітрю
Поїзд рушив.
А крайбрежні тереби, а корабельні стріли, фасади, дуги, а люде
все співали і все пили і з сірого низького неба пішов знов
дощик осінній дрібний.

Эль-ко.

Керчь
28 IV 1925 р.

* з громадян Одеси, дуже незначний відсоток вимовляє по українські.

На Полтавщині в січні 1917 року.

Фрагменти споминів.

- Я був на Полтавщині в 1917 році саме в той час, коли до неї вперше наблизилася більшовицькі війська й коли їхній авангард-місцеві більшовики разом із приісланими з Москви агітаторами широко почали агітацію. Я був тоді в Переяславі, старому, колись гучному, історичному місті, стародавній столиці окремого переяславського князівства.

Стара легенда каже, що Переяслів заснований на тім місці, де за часів Володимира Святого колись жив Ян Усмовець, через славу його незвичайного велетня, якого побив у бою. Але Переяслів існував значно раніш Володимирових часів, бо про нього згадується вже в Олегових договорах із греками, як про один із найзначніших городів.

Тепер у Переяславі не зосталося навіть сліду давньої слави великого князівського міста.

Стоїть він на рівнині над берегами Трубайла й Альти там, де, як каже Шевченко, „з Трубайлом Альта між собою зійшлись, з'єдналась, як брат із сестрою."

В той час, як я був у Переяславі, займав він невелику територію, по обох сторонах тих річок. Думаю, що й тепер займає не більшу, бо не мав він підстав для розвою.

В 1917 році було в ньому не більш, як дванадцять тисяч мешканців, переважно людей Решта „міщани" й козаки, а на передмістях „хрещені", тобто селяни, нащадки колишніх хрепаків. Крім того, були два татаряни-лікар і аптекар і два руські. Один із тих руських мав крамницю, де торгував різними залізними річами, а другий мав цегельню. Коли я у Переяславі знав, що руські-то чужі люди, не українці, а зайди з Московщини. Того, що мав крамницю, знаю ще й прізвище, бо воно намальоване було на крамниці, а прізвище того, що мав цегельню, мало хто знав. Знаю тільки, що він руський і що, крім нього та того крамаря, що торгував залізними річами, в Переяславі руських не було.

Яскравим доказом того може бути розмова, яку я чув у крамниці Івана Макаровича Холодного, батька відомого маляра й бувшого українського міністра освіти Петра Холодного.

Якийсь селянин, зайшовши в ту хрестовищу, спитав:
- Не знаєте часом, чи в руського ще є цегла.
- Здається ще є, - відповіли йому.

Не спитали навіть, про якого руського він говорить. Бо всім було відомо, що в Переяславі тільки два руських: хрестовий та той, що мав цегельню.

Ця розмова варто запам'ятати всім тим, хто думає, що на Вкраїні тільки руські люди живуть.

Переяславські мешканці з давен давна відзначалися великою релігійністю. Через те в Переяславі було багато церков, які переяславські козаки й міщани збудували на свої власні гроші.

Брами й історична церква.

Всіх церков було тоді в Переяславі чотирнадцять.

В центрі міста стояв чудовий монастир із трьома церквами. Збудував той монастир гетьман Іван Мазепа.

На замковій площі стояв новий, дуже гарний собор на місці старої княжої Успенської церкви, в якій гетьман Богдан Хмельницький присягав на вірність московському цареві. Трохи далі була стара Свято-Михайлівська церква, яку збудував Володимир Мономах. Недалеко звідтіль Покровська церква, яку збудував козацький полковник Жирович.

Ці церкви нагадували про славну княжу й козацьку минувшину. Ці мовчазні свідки давнього минулого горнули до себе нащадків тих славних батьків.

При кожній церкві був якийсь згуртований здавен давна цех, який дбав про свою церков, зберігав стародавні традиції й боронив своїх цехових прав. На чолі цеху стояв цехмейстер, який поруч із церковним старостою дбав про задоволення потреб своєї церкви.

Приємно було дивитись, як стояли в церквах цехові з своїми цеховими хоругвами.

Стара місто зберегло старі традиції щиро українські.

Здавна й до останніх часів у Переяславі й повіті, як і всюди на Полтавщині, завжди бриніла українська мова. Брині-

ла вона по міщанських і козачих хатах. Бреніла по долах козацької старшини, яка хоч і перетворилася в російських ніби назовні малоросів, а своєї мови не забувала. Бреніла по „кріпацьких" хатах, хатах нащадків посполитства, яких до козацьких реєстрів не було записано і згодом перетворилася в кріпаків. Бреніла по долах духовенства, яке так виховувало своїх дітей, що русифікація полтавської духовної семінарії не могла вигнати з їх душ українських традицій. Через те з полтавської духовної семінарії вийшло багато українських громадських діячів. З неї вже вийшов і головний отаман Сімон Петлюра. Через те з тієї ж семінарії вийшло й багато українських письменників.

Ґрунт для будування власної української держави на Переяславщині, як і всюди майже на Полтавщині, був підготовлений іще задовго до революції.

Але в самому Переяславі, як і всюди майже на землях, що були під пануванням Московщини, на тім ґрунті заселялося й інше населення, яке викорінити було не легко. Це була прив'язаність до „великої єдиної неділимої Росії". Сіяли її протягом більш як двох віків і особливо старанно останніми десятиліттями перед війною. Це зілля не глушило остаточно української свідомости, але не давало їй, як слід, розвиватися.

В самім Переяславі це зілля заселялося густіш, ніже в інших місцевостях через те, що переяславські міщане прагнули для своїх синів стежку до петроградського університету й до теплих посад у різних вищих державних установах. Перед самою революцією там був син переяславського міщанина Кривошиїна на одній із вищих посад у петроградськім градоначальстві. Він тягнув до себе й інших синів переяславських міщан. Багацько їх було у Петрограді. І очі переяславських міщан дивилися на Петроград, як малоземельні очі на Москву. До тієї ж Москви послав свого сина й багатенький міщанин Носар. І на його сина, скінчивши університет, не гірше служити до вищих

установ. Він став завзятим соціалістом, почав працювати серед петроградських робітників і в 1905 році був головою першої ради солдатських та робітничих депутатів. Виступав він під вибраним прізвищем Хрустальов. Під цим прізвищем він став відомий серед робітництва майже всієї Європи. Перед самою революцією 1917 року він приїхав у Переяслів, маючи правдоподібно якесь велике завдання, якого йому здійснити не вдалося, бо його розстріляли кожинні його товариші - більшовики по наказу Троцького за те, що він видав у 1917 році в Переяславі брошюру „Как Лейба Троцький Росію продавалъ".

Хрустальов-Носар в 1917 році більшовиком уже не був. Він був звичайним російським соціалістом революціонером. І щирим прихильником російської культури. До українського руху взагалі він був байдужий, а до самостійницького ставився навіть вороже.

Під його впливом відразу погамінки кіпіла, які дивилися на міць великої Росії, як на силу, без якої Україна ніколи обійтися не зможе. І в цім напрямку думки так дуже пішли далеко назад. Надзвичайний оратор, Хрустальов-Носар умів збивати на мітінгах навіть не абиякіх українських діячів-ораторів. Його сміливі з широкими обріями погляди на життя, його досить глибока ерудиція давали йому змогу малювати перед слухачами такі привабливі картини великодержавного життя, що слухачі забували навіть рідну хату й рідні національні справи.

Його вибрали головою народньої управи й він за короткий час зумів захопити в свої руки всю владу в Переяславі й повіті.

Хто знає, чи не полишив би він тієї влади й далі.

В поганому разі він переорав на Переяславщині український ґрунт, сам того не бажаючи, підготовив його для більшовиків і на тім ґрунті загинув і сам.

Хто знає, яку роль відіграв би на Вкраїні взагалі той Носар, як би його не розстріляли. Був він не тільки надзвичайний оратор, але й надзвичайний організатор. Можливо, що

коли б український рух набрав тоді в Переяславі більшої сили й коли б там не було багато таких українців, що хилилися в бік Росії, шукаючи в ній опертя для здійснення своїх мрій, то й Хрустальов-Носар ставився б до нього інакше. Хто знає, що було б далі. Можливо, що время Хрустальов згадав би, чий він син. Можливо, що захопився б і сам українськими ідеями і відіграв би не абияку роль в українській історії. Хіба українські течії не захоплювали тоді переверзнів, що загинули колись свою рідну хату й пішли були до чужої? А чи не захоплювали вони й чуйних людей, що стали потім щирими українськими діячами? Та невже не міг время й цей син переяславського українського міщанина пригадати, хто він?

Але сталося інакше. Його захопили російські течії „великої безгрішної" революції, що стала пізніш найбільш кривавою з усіх революцій, які тільки знав світ.

Та якою стала російська революція пізніш, Хрусталькову не довелося побачити, бо він упав одною з перших її жертв на Вкраїні. Не знав він і не сподівався, куди заведуть його російські симпатії. Щиро працював, витворюючи найгрихкішний до Росії настрій. Висміював українські домагання. Чаєнного ганьбив українських діячів. Намагався навіть нищити українські течії. В цьому допомагали йому місцеві більшовики, що тероризували тодішніх інтелігентних українських діячів, особливо по селах, де вони не мали підтримки серед збільшовичених селян.

В ті часи, коли більшовиків на Вкраїні ще добре не знали й не розуміли, до чого можуть довести людей комуністи, люди охоче слухали їхніх агітаторів і думали, що комуністи справді утворять рай на землі.

Ширили більшовицькі ідеї й ті салдати, що повертались додому з збільшовичених військових частин. А їх тоді й у Переяславі й у переяславському повіті було багато.

Коли я приїхав у Переяслів, то відразу з здиву-

ванням побачив ворожий до України настрій. І тих в тих сферах, що повинні були перші стати до праці на горлеть України. Спокійно це було для мене незрозумілим.

Саме тоді відбувався учительський з'їзд. І на тім з'їзді головну роль грали оратори, що силкувалися довести вчительство до переконання, що українізація школи на Вкраїні цілком не потрібна. Перед вів учитель Гайдуцький місцевого дяка-українця. Говорив російською мовою й доводив, що в школах треба вчити тільки цією мовою. Лаяв Софію Русову, що була легітимною на вчительських курсах, казав, що вона зовсім не знає української мови, а говорить якоюсь мішаниною, додаючи до української мови безліч зовсім незнаних українцям слів. Говорив, що українська мова занадто бідна, щоб можна було вживати її для навчання в школах. І головна річ, учительство, те вчительство, яке я знав колись, як щире українське, якого давнім бажанням було впровадження української мови в усі школи на Вкраїні, тепер мовчало. Тільки деякі вчителі стали на захист рідної мови. Та без загалу. Все в мене зосталося переконання, що вчительство зберегло свої національні почуття десь глибоко в душах і не хотіло їх виявляти. Чому так саме тепер у час відродження України? - Не знати було. Не хотіло відповідати на ці питання? Чекало якогось іншого часу? Було чимось залякане? - Цього було довідатись.

Діялось щось незрозуміле.

Цього було довідатись і про те, що сталось до того, що в старім Переяславі, де ще недавно перед війною й у час війни всюди бриніла переважно українська мова, тепер, коли відроджувалася вільна самостійна Україна, стало чути на вулицях переважно російську мову.

Коло не питав, - здвигали плечима й відповідали нісенітницею.

- Стрічали за російською мовою, - сказав один.

- Дуже вже надійми з тією українізацією, - відповів другий.

А мій один знайомий учитель, щирий українець, сказав:

– У голові людям загалом рочилося. Ніби вони подурілі всі поперек. Але цього не надовго. Долі збіжать руїнницькі хвилі.

– Та чому ж це так сталося? допитувався все ще тоді я.

– Більшовиків тут багато вештається. І намовляють, і грозять.

– Невже наші такі похилі?

– Ні, але приглядаються до обставин та до майбутнього. Та мовчки гуртуються самі на майбутнє.

– Гуртуються?

– І міцно гуртуються. Козаки не сплять. Чують, що буде боротьба, люта боротьба. Буде скромлення, люта боротьба. Далеко лютіша, ніж хто думає.

– Витримаєте?

– Витримаємо. Маємо велику надію. Але тепер часи неґевні. Мусимо довго ще мовчати. Щоб не битися на всі боки.

– Але ж у вас сили більше, ніж у інших.

– Далеко більше. Тільки ми язиками плескати не будемо, як вони плещуть. Ми себе погамуємо в свій час.

Це потішило.

Але все таки з важким серцем виїжджав я з Переяслава, бачучи, як росчуть навкруги руїнницькі хвилі войовничого більшовизму. Тяжко лягло тяжке передчуття. І було воно не даремне. Вражий гад, як і всюди на Україні, заганяв чуже. Свої повинні були схилити голови й надовго заховати національні почуття й бажання. Назверх вийшли темні сили. Чорнецькі хвилі захопили все. І на головній площі старого князівського, а пізніш козачого Переяслава стоїть тепер пам'ятник злодійському гетьманчукові Шелому Алейхемові.

II.

Старий літописець називає Україною пограниччя переяславської землі з половецькими степами, а також і дике поле на південь од того пограниччя, те дике поле, що стало пусти-

нею степовою з того часу, як його українське населення - старі сіверяни-севрюки чернігово-переяславської землі мусили залишити його під натиском диких кочових орд і відійти звідти далі на північ, ближче до старого Переяслава.

Князь Володимир Святий відгородив переяславську землю від диких степів цілими рядами високих земляних валів, на яких день і ніч стояла сторожа, що повідомляла населення про наближення ворога з степів. Ці вали захватили й до цього часу біля Переяслава й тривали далі на південь від нього.

Довго дика поле не заселювалося, довго з острахом дивилися на нього люди, що жили ближче до нього. Багато лиха дізнали люди від кочових орд що нападали з степів. Багато крові пролилося на українських землях під час тих нападів. Багато сліз і горя зазнала переяславська земля.

Але врешті прокинулись знову сили могутнього українського народу й люди повалі почали гуртуватися для оборони свого огнища й своїх прав. І дикі степи стали повалі заселюватись уходниками, що з початку ходили сюди тільки на літо, пізніше стали зоставатися тут і на зиму, творячи зимовники. Повстали козацькі січі, що б його оточені валами й частоколом оборонні місця, де селилися серед степових небезпек степові козаки. Утворилася врешті велика запорозька січ, яка довго-довго панувала над степами, доки не зруйнувала її цариця Катерина.

На протязі цілих віків поволі відновлялося українське огнище в степах. Знизу печеніги, знизу й половці, відсунулися на схід і на південь шматки, даючи місце в степах новим українським поселенцям, що йшли на свою ділянку.

Процес розселення українців у степах ішов невпинно, вперто, але поволі. Гетьманщина пришвидшила його, надала йому більшої інтенсивності, але все ж таки й за гетьманщини ще не вся навіть територія пізнішої Полтавщини була заселена. Останні козацькі оселі не сягали в степи по-за Орель, а спочатку

навіть по-за Ворсклу. Козацькі сотні понад Ворсклою
витворилися тільки коло 1660 року з переселенців, що прийшли
сюди з Правобережжя. З них утворилися старо й ново-сен-
жарська, більська, сокальська, хмелівська й переволочанська
сотні. А понад Орелью козацькі сотні витворилися ще пізні-
ше з переселенців, що прийшли сюди з Уманщини коло 1674 р.
ку. З них утворилися нехворощанська, маяцька й царичан-
ська сотні. А трохи пізніш утворилася хмільницька
сотня з переселенців і з Брацлавщини, з Подніпров'я. Подніпров-
ці й уманці, оселившись у себе на Правобережжі на пограниччі
з степами, здавна звикли до степового войовничого козаць-
кого життя й, оселившись над Ворсклою, поблизу татарсь-
ких осель, стали й тут найбільш активним елементом
на татарському пограниччі.

По сусідству з ними на низовій Орелі оселилися запо-
рожці, що прийшли сюди з зимовників і утворили орлян-
ську сотню з сотенним містом Орликом.

Орлянська сотня об'єднала п'ять надорельських сотень
- нехворощанську, маяцьку, царичанську, хмільницьку й
орлянську в одну паланку, що стала зватися орельського за-
порозького паланкою. Ця паланка приєдналася то до
гетьманщини то до запоріжжя й завше грала видатну
роль, підбурюючи до того й сусідні надворсклянські сотні-
старо й ново сенжарську, більську, сокальську, хмільницьку й
переволочанську.

Всі ті сотні поволі, як і сотні орельської паланки, бли
дшого багаті, бо козаки зайняли тут у степах сильні жир-
ні землі, прийшовши на вільні, нічиї не зайняті степи й по-
творили собі добрі господарства. Пізніш, коли минули степо-
ві небезпеки, козацтво все розселилося по хуторах, побудо-
вало собі гарні доми, понасаджувало коло домів великі са-
ди й загалом стало жити багатим життям.

У до останнього часу перед більшовицького навалою

козаки тут були дуже заможні. Багато серед них було таких, що мали по кілька сот десятин землі й великі гроші. Навіть ці козаки були багаті, що це могло відчитись лише іншим шляхом. За кілька літ перед світовою війною граф Капнист оголосив, що хоче продати свій великий маєток у Лебединському повіті. Оповідають, що зараз же по тім оголошенні один із козаків пішов до графа довідатись, скільки він хоче за свій маєток. Взяв із собою й гроші, які переховував у себе вдома, боячись віддати їх у банк, бо не довіряв банкам. Прийшов до графа, сказав:

— Скільки, ваше сіятельство, хочете за маєток?

Граф сказав.

І козак зараз же вийняв гроші й виклав на стіл. Навіть не торгувався.

Пишіть роспіску, ваше сіятельство.

Цей козак купив дарський маєток.

Граф узяв би за той маєток далеко меншу ціну. Це знали всі козаки. І тому-то купили того козака, чому він зразу дав графові, скільки той хотів, а не торгувався.

— Бо боявся, щоб сусіди не перебили, — відповів козак.

Це не байка, а дійсність. Пригадую навіть і прізвище того козака. Сіпний - його прізвище, коли не помиляюсь.

Багаті були козаки в цій частині Полтавщини. Незаможних козаків тут не було. Більшовизм не міг тут угніздитися.

Мені довелося бути в цій місцевості на хуторах тамошньої більш-чи-менш сотні в осені 1917 року, коли місцеві більшовики починали вже виростувати свої крила. Вже вони намагалися захопити Полтаву, але сюди їхній вплив ще не сягав. Тут був зовсім інший світ. Зовсім недалеко звідсіль, за кілька кілометрів, були „пригнічені" села бідні, завжди голодні. А тут ситі хати, повні зерна, повні

в ярах тонуть багаті хутори, оточені великими садами. По тих хуторах оселились козаки. Високі, старі, міцні „Не люди, а дуби - казав мені якось місцевий священик. Та й сам той панотець, старий уже, але міцний, кремезний, високий, теж був подібний до міцного дуба.

Серед полів то там то там церкви. Біля церков садиби священиків і причту та инколи - більш нічого.

- А де ж прихожане? - питаю я якогось козака.

- Шукайте їх по хуторах - відповідає він.

Підійшов я до церкви в неділю. Бачив козаків, що з'їжджалися з хуторів на своїх баских конях до церкви. Коні теж вибрані, старанні. До них не підходь той, хто вони не знають, - вб'ють. Прив'язують їх залізними ланцюгами до залізних балок, умисне для цього пристосованих на міцних дубових стовпчиках, глибоко вритих у землю; коли б ті балки були не залізні, а дерев'яні, то їх би поламали ті звірюги - коні й, повідірвавшися з своїх прегон, понеслися б, як вітер, далеко в степ, - мовив тоді їхній. Чемні тільки тут ней нігде в Західній Україні. По війні серед степів вирощувалися тільки великі баскі коні. Вирощували їх багаті козаки на своїх широких ланах.

Бував я на козачих хуторах. Бачив стрункіше, старе, зах мовлене козацьке життя в мережці старих українських традицій.

Стрункіше було те життя раніш, але вже в осени 1917 року коли в Росії почали розгалужуватися більшовики й тоді на Полтавщині більшовицька агітація почала набирати великої сили по селах і по містах, - тривога пішла по козацьких хуторах.

Довелося мені в той час бути в тій місцевості на одній нараді відділу вільного козацтва. Нарада відбувалася на великім майдані біля церкви. Було на ній тільки сот козаків. З'їхалися вони сюди, щоб обмірковувати, що робити з гри

воду подій, які відбувалися тоді на недалекій від Полтавщини Харьківщині.

Розпочав нараду гарячою промовою старий сивий козак Грібний. Він нагадав козацькому про його славне минуле, про старі козацькі традиції, які рубінували всякі зайди, що хотіли розгромити козацькі сили, і закликав до міцного об'єднання, щоб спільними силами боронитися від наступаючого ворога.

Після нього виголосив довгу промову студент, син козака з Харківщини, що приїхав сюди навмисне, щоб повідомити козаків про те, що діялося в Харківщині, й закликати тутешнє козацьтво до об'єднання з харківськими вільними козацьтвом для спільної оборони.

Оповідаючи про те, як нищать більшовики всі вікові надбання людської культури, він із великим болем зазначив ту роль, яку грала в більшовиків сліпа молодь.

– Уявіть собі, – казав він, – цими днями в нашому повітовому місті відбувався в міському театрі мітинг і от на сцену виходить молодий єврей, син міського слюсаря й заявляє, що його послала комуністична партія, як свого представника. „Наша партія, – каже він, – упевнившись, що словами нічого не вдіє, ухвалила на своїй останній з'їзді перейти до червоного терору, щоб застрахати людей і змусити їх коритися нашій партії. Уявіть собі, панове козаки, що це говорив мирний міський єврей, якого недавно ще перед тим вигнали з третьої класи міської гімназії. Уявіть собі, що й уся тамошня комуністична партія складається переважно з таких мирних євреїв і зрозумійте, що то власне вони хотять верховодити на нашій землі. Вони, чужинці, на нашій землі хотять змусити нас коритися їхній волі.

Враження від його промови було величезне. Козацтво було страшенно обурене. Очинився страшний галас. Гулася ви-

гуки:

- Ганьба, ганьба!

- Не дамо нікому панувати над нами!

До зброї! Нема тут чого довго балакати.

Винесемо ординцеву з нашої землі! Щоб і духу її тут не було.

У всіх чуженців вимемемо.

З усіх сторін неслися погрози.

Аж старий Срібний підняв на підвищення, навмисне зроблене на майдані, й свистів галас. Козацтво вмить стихло. Тільки десь далеко чути було поодинокі голоси:

- Тихше, - старий Срібний щось хоче сказати.

- Не галасуйте, слухайте!

- Панове козацтво, - почав старий Срібний, - я старий уже, багато літ прожив, багато бачив на своїму віці й доброго й злого, а такого лиха, яке тепер на нас насувається, ще й не бачив і не чув. А все ж таки скажу, що не можна всіх чуженців винувати. Є між ними й добрі й погані люди. Неможна всіх людей винувати. І між ними різні є. Але що треба все те сміття, що хату брудить, вимести з хати, то правда. Що правда, то правда. Карати треба винуватих, а невинуватих не треба чіпати. Тих, що хотять нам життя руйнувати, треба подбати. Тільки боліти їх не будемо, а вимемо їх по-за межі нашої української землі назавжди, щоб і до віку сюди не вертались.

Старому Срібному відповів козацький отаман:

- Це все так, ми не з тих, що хочемо червоним терором людей страхати. Але й голів своїх перед усяким сміттям хилити не будемо. Коли ворог схоче нас бити, ми нагадаємо йому, хто ми й чиї ми діти. Говорити довго з ворогом не будемо. Панувати над нами йому не дамо. І гаяти з ним довго не будемо. Забуде навіки, що хотів колись змусити нас коритися його волі... Але тих, чуженців

ців, хто здавна оселився на нашій землі й схоче й далі на ній жити й чесно працювати, змушуємо коритись нашій хазяїській волі, бо ми господарі на своїй землі, а ніхто інший. Ми обгородимо її міцним муром козацької сили, ми встановимо свої закони для всіх добрі, згодяні демократичні, й змусимо всіх, і своїх і чужих, хто міг на ній жити, коритися тим законам. І всім тоді буде добре жити: й нам-господарям і чужинцям-гостям на нашій землі. Але тоєсен мусять пам'ятати, що в нас своя правда й сила й воля.

Отаман говорив несхвильовано, говорив спокійним ніби й лагідним, але твердим тоном. І чулася велика сила в його словах.

Козацтво слухало його з захопленням, а, коли він скінчив, привітали його гучними окликами:

- Так, так! Приєднаємось, що так буде! Слава отаманові!

Я стояв близько біля імпровізованої трибуни й чув усе, що на ній говорилося. Але не думав тоді, що доведеться мені про те писати двадцять літ пізніш чуже не дома, а на далекій чужині.

Отаман заговорив ізнову, але ще більш твердим тоном.

— Отже, коли ви розумієте, що інакше бути не може, то розумійте й те, що перше наше чергове завдання - гуртувати козацькі сили, не розгромлювати їх, творити нові курені, а з них полки. Ніхто з синів нашої української землі не має права усилятися від свого святого козацького обов'язку. Всі мусять взятися за зброю і стати до оборони рідної землі. Мусимо це оголосити по всіх усюдах і усіх усюдах. Мусимо й міста, де живе багато чужинців, узяти в свої руки.

— Так, так! Приєднаємось, що всі, як один, станемо до оборони

рідної землі!- почулися знову з усіх сторін голоси.- Слава отаманові! Слава! Слава! Слава!

Отаман тричі низько вклонився, потім дав знак, щоб гречкали кричати, всміхнувся й сказав:

- Далі ще теперіщя мабуть висловиться тим із нас, хто тримається іншої думки. Ось Богрій хоче говорити.

Богрій, син середнезаможного козака, студент московського університету, високий, стрункий, русявий із блідим обличчям і неспокійними сірими очима, вийшов на трибуну, вклонився по козацькому звичаю й почав говорити спершу тихо, потім голосніше:

- Я тебе, як усім вам, гетьмане, відомо, ~~таємне~~ козацького роду, теж українець. Але я маю інші погляди на майбутнє, трохи відмінні від тих, які тут висловлювалися. Мені здається, що не час зачиняти ворота свого дворища, щоб ніхто до нас не зайшов і не заїхав. Не час нам від усіх відокремлюватися. Світ іде до загальнього всесвітнього братерства. І прийде колись до того, що не буде різних окремих держав, а буде одна спільна світова держава. І все буде в людей спільне. Ніхто ні від кого не буде відгороджуватись. Не буде нігде ніяких меж, усе буде спільне. Усі будуть спільно працювати й ділитися всім, що спільною працею здобудуть.

- Цікаво,- почувся чийсь голос серед козаків.

- Дуже цікаво,- відповів Богрій.

- Не буде, значить, ніяких меж: ходи, де хочеш,- зауважив хтось другий.

- І не погризуться тоді часом люди між собою?- спитав хтось інший.

- Начальства треба буде багато,- відповів йому насміхуватий сивоусий козак, що стояв ближче до трибуни,- і тільки, щоб люди один одному не перемогорожали, тільки знати буде, де твоє, а де моє.

Заговорило призвичаєння працювати на своїм, ні від кого незалежним господарстві.

Богрій іще більше зблід - відчув, що з нього кепкують.

Але зараз же набрався більшої відваги й сказав:

– Не начальствува. А хтось мусить же керувати працею, щоб не було, як то кажуть, „хто в лісі, а хто по дрова."

– Ти нам московських приказок не кажи, – почувся серед козацтва міцний рішучий голос, – кожен із нас добре господарює й без чужих керівників. І не треба нам керівників наймати та на свій шиї утримувати. Не говори дурниць, – такого не було й не буде.

– Мусить бути, – вигукнув Балкій.

– Це, щоб значить тих керівників на шию посадити та на них працювати? – спитав Семен Бондаренко.

– А вони, ті керівники, може, як колись за панщини будуть людей на роботу гнати, – почувся чийсь тоненький голос.

– А ти не пророкуй, Ухиле, – відповів йому хтось басом.

– Я не пророкую, а кажу те саме, що він каже. Отож, чуєте, хтось мусить керувати-командувати тобто. І працю спільну певно повинні будуть і починати й кінчати разом. Не те, що кожен свою волю, коли схоче.

– Що б то, як воли в ярмі, – обізвався хтось.

– Авжеж.

– Кінець тоді козацькій волі, – сказав старий Балкій усміхаючись. Ти б, Балкію, зібрав би краще до такої праці лінивих людей та привчив би їх до роботи, бо ми здавна до неї звикли, то й без твоїх керівників обійдемось. А от людей би треба до роботи привчити, а то вони нічого робити не вміють, хіба тільки деякі, а то здебільшого з чужої праці живуть. А тепер ось, як ця свобода почалася, то ще й усякі нехитрощі плетуть, та людям голови морочать, а ти наслухався, що вони мелють, собі голову задурив та й нам голови морочити хочеш. Не слухай їх, сину, ти же знаєш, хто ти, то тримайся же старих козачих звичаїв.

– Балкій схвильовано слухав, що говорив старий Срібний, а, коли він скінчив, то, розгарячившись, почав ганьбити старі козацькі порядки, кажучи, що вони давно спорохнявіли, що тепер нові теорії змінять

ще стане гарячо й на його місці збудують чудове нове зелення. Далі почав говорити, що вже майже ввесь світ приєднується до комунізму і тільки козацтво стоїть майже непохитно через те, що воно неосвічене, живе в темряві й не знає навіть, що в світі діється.

Все це була неправда. Неправда була, що ввесь світ приєднується до комуністів, бо якраз тоді майже ввесь світ хотів розпочинати боротьбу з комуністами, й то переважно освічений світ. Неправда була, що козацтво тоді було неосвічене, бо майже в кожній козацькій хаті був один чи й більша синів студентів або гімназистів, а решта дітей училася в різних школах. Але ніхто не нагадав про це Багрієві, не нагадав навіть і про те, що він студент і вже козацький син. Не встигли нагадати, бо ті козаки, що стояли ближче до трибуни, почувши, як він ганьбить козацтво й козацькі звичаї, кинулись до нього й почали бити. Більш ніж п'ять отаманів голос[illegible] стишив їх. І на побитий Багрій справив уже охоту говорити далі.

- Згода, - сказав отаман, - треба було дати йому змогу до кінця висловитись, - воно б само собою стало б зрозумілим, до чого їхня комуна веде.

- Правда, правда, - відповіли деякі козаки.

Нарада зайнялася загального гнітючого стояння непохитно на сторожі своєї землі й своєї самостійної, ні від кого незалежної держави. Мушу підкреслити, що було це ще перед оголошенням самостійності України.

Згадуючи тепер, коли минає вже двадцять літ із того часу, як я був на тій нараді, все те, що я на ній чув, я не раз думав: що, як би сторічна галицька добре зорганізована армія дійшла була тільки аж сильного й зорганізованого до тих українських країв і об'єдналася там з теж добре зорганізованим козацтвом, чи не повернулося б колесо історії в інший бік і чи не постала б Україна назавжди незалежною великою державою? Напевно ніколи б не зазнала вона того, що довелося зазнати

ій пізніш. І нізголи б не козацтво ні навіть найбіднішє селянство незазнало б того голоду, який довелося йому зазнати пізніш на своїй багатій землі й не вимерли б українських козаків і селян на загибель у чужій краї.

- Сіють хліб Москві, а самі здихають з голоду - пише про селянське теперішнє життя на Вкраїні поет Кісіля, що колись раніш щиро співчував більшовикам. Не було б того, коли б козацтво в той час стало мурами на кордонах своєї землі.

Але сталося інакше. Більшовики знали, що робили. Вже кілька днів пізніш я відчув, що осміяний і побитий Богрій кинув усе не тими дегаму в душу зерно комуністичних ідей і воно почало там рости, спрямовуючи думки в бік комуни, бо тоді ще люди не могли зрозуміти, до чого може довести та комуна.

Не встигли зорганізуватися тоді козацькі сили й багато козацтва загинуло в нерівній боротьбі.

Підняла голови майстна голота й сільська бідота, що тільки слухала комуністів і розпочала війну з козацтвом. Спалахнула вогнем братовбійчої війни Полтавщина й у тім огні загинуло майже все, що зберігалося протягом довгих віків.

І багато треба буде зусиль і часу, щоб відновити те, що тоді легко зруйнували більшовики. Безперечно все воно відновиться.

Але не встануть уже з могил ті, що загинули в тяжке лихоліття.

В. Богацький.

В С Т У П

Двайцять літ минає від того ясного дня, коли в якому впало слово: "війна"! Двайцять літ! Як легко вимовити, написати! Двайцять літ муки, страждання, ожидання! Бо незагоєні наші рани, не сповнені мрії-надії оставили терпіння, на які нема ліку! "Час, це найкращий лікар" - це пусті слова. - Могили наших хлопців-молодців позападалися, з деяких й сліду вже не стало. Земля-мати поросля буйними травами, пахучим зіллям. На ній богатій й сліду нема. Вона широка, глубока й ненаситна. Вона готова приймити в своє глубоке нутро й тих, що двайцять літ тому прийшли на світ! Нераз я думала: "спишу те, що бачила, й що пережила", але не складалось. Були у мене записки з датами й цифрами, так ті в часі численних ревізій затратились. Тай таланту Бог не дав. Аж ось збирається старість - так думаю собі: "нема нічо в моїй убогій хаті на памятку дітям. От спишу, що памятаю, а колись вони сердечні читатимуть та згадають мене". -

І прийшли спомини - один за одним - один за одним. В цім, що пишу, сама правда. Нема ні крихітки фантазії, ні літературьких "качок". Якаж фантазія може бути в старої жінки, що скитається світом і не знає, чи її діти їли сьогодня кусок хліба? Часу у мене доволі. Ніхто не заходить в мою тиху хату, ніхто не перерве думки, що снується, снується довга безконечна. -

Часом десь задзвонять дзвіночки - так не до мене їдуть гості. -

---ооо777

Плачуть матері за дітьми, жінки за мужами, сестри за радою-порадою рідного брата, дівчата за тихим вечером. Плачуть батьки за синами, мужі за жінками, браття за радою-порадою рідної сестри, хлопці-молодці за тихими вечорами. І плачуть діти за батьками. Цитьте, не плачте! Даремні Ваші сльози! Сини, батьки, мужі, браття і хлопці-соколи мусять йти оборонити цісаря і Його державу!

Пішли сердешні! Пішли молоді й старі, ще старші пішли "в форшпани". Опустіли села. Не блищать сріблом й коси до схід сонця, тай не треба, бо худібка пішла. "Найяснішому Панови" треба ~~треба~~ людей, треба й худібки. Тай присягали люде, що за батьківщину дадуть кров і майно. Хто не пішов до свойого пулку, йшов в добровольці.-

Пішли наші хлопці-соколи в Січові Стрільці волі й слави Україні добувати. Бо ось прийшла наша година!

Цитьте - не плачте - вернуть, скоро вернуть. Війна не може довго тревати. Шість, вісім неділь. Щож Росія? "Кольос на глиняних ногах". Звалять Його наші славні війська, а ще й Німець помагає. А відомо, що Німець, то не Москаль. Що Німцеві Москаль? А тоді - тоді: "Ти воскреснеш моя Україно!" А тимчасом Москаль зближався до австрійської границі.-

Ніч і день - ніч і день йшли їм на зустріч австрійські полки.-

Ніч і день - ніч і день лились цісарською пісні, а все наші - наші!

Чиж лиш наші йшли на зустріч ворогові?

"Гей, у лузі червона Калина" - а там: "Тече річка невеличка" несеться пісня в такт маршу.

А за військом їдуть трени.-

Ніч і день - ніч і день їдуть вози навантажені всяким добром. А на возах наші ґазди в білих сорочках і в широких соломяних капелюхах.-

Гей, чи знали Ви панове ґазди, що й так прийдеться Вам зимувати? Якісь ~~фальшиві~~ сказочні вісти тихо розходяться, А що прийде така вістка, то що богатіші ~~роди~~ люди збірають чим скоріш своє майно і кудись їдуть. Голосно ніхто не говорив про Москалів - ба й то страшне імя заступали словом "він". Десь там коло Сокаля "він" перейшов границю, але прогнали, вибили, до одного вибили.-

Сокаль на границі, а ми тут в Станиславові безпечні - де-де йому? Що, Дністер перейде? Га! га! га!

А полки йдуть ніч і день - ніч і день.- На ситих конях, ситі мадяри, найліпші полки, найвірніші. В імя цієї вірности вішали-вішали кожного, на кого хто небудь показав як на москофіля.-

Розчислився тоді сусід з сусідом - хто за межу, хто за жінку, а хто таки так. Пішов тай сказав: цей чоловік москальофіль.-

І той нещасний москальофіль, що часом й не знав значіння цього слова, висів на гиляці. Часом стягали протоколи, звичайно короткі - цеж війна, нема часу. Хто ти? питає суддя: "Я Русин, Пане". -Рус - Рус - повісити! Так карали вірні Мадяри, невірних Українців.-

А земля-мати приймила їх в своє нутро, а їх невідомі могили поросли буйною травою й пахучим зіллям!-

Що раз частіше розходились вісти, що "він" йде. В часописях ми читали, що на цілім фронті спокійно і що ворог не перейшов в ні одному місці границі. А жиди, ці найліпші політики, цілими юрбами виїзджали з своєї Палестини-Галичини.-

На мурах і стовпах видніли великі афіші-оголошення, а на них товстими буквами ти читав: "на території Східної Галичини спокій, ворожі війська не перейшли границі і завдяки Нашій доброй Армії не перейдуть. Тому взивається населення спокійно працювати для добра Нашого й Нашої Імперії"-

А там чути гук гармат. Подумайте, що за гармати, що чути їх з Гусятина до Станиславова - бо це наші бють з Гусятина - чиж таким гарматам остоїться яка-небуть армія?-

А там на Майзлях [1/] горять військові маґазини. Йде з димом величезне майно - сотки - тисячі сотнарів хліба. Дарма, що сотки-тисячі людей остало без хліба й нема кому заробити.!

Нащо палити маґазини, таж наші війська не пустять Москалів в наш край! цеж навіть в часописях пишуть. А жиди тікають, а ті що остали, закопують що дороще в землю.-

Так йдуть дні за днями - а гук гармат зближається. Це вже такі гармати, що цілий світ хиба рознесуть.-

А вісти йдуть неясні, часом неправдоподібні: "Ось Румуни заняли Коломию, завтра можуть бути в Станиславові". "Ось в хриплинських лісах відбулась битва. Лежить Москалів як "трава та листя" - Австрійця ні одного"; "Завтра "він" може бути в Станиславові, а за яких два тижні в Відні"-

І так цілими днями люди розбалакують. Не береться робота, не береться сон. Ждеш на щось страшне-нечуване.-

І нова вістка: "Наші війська цофаються на те, щоби стягнути Москалів в Карпати, а там розбити, розтерти їх в грузь, в спузу обернути цілу велику російську армію.-

1/. Майзлі - передмістя Станиславова.-

Ніч і день - ніч і день йшли австрійські війська з поворотом.-

Ніч і день - ніч і день лилися сумні пісні.-

Ніч і день тягнули вози навантежені добром, а на возах наші ґазди в білих сорочках і соломяних капелюхах

Відворот ~~н~~ казали одні - Підступ говорили другі.

А полки йшли, а так спішно йшли, наче за ними хто гнався. Одної ночі застукав хтось в моє вікно. "Хто там?" „То ми, прощайте, завтра будуть у Вас гості" і раз враз: "прощайте" Куди? Чому? "Годі - сила, страшна сила за нами. Не вдержимось".-

Рано в місті тишина - уряди зачинені - всі урядовці виїхали. Всі каси, книги вивезли. Склепи зачинені. По місті вештається міська сторожа- міліція. Часом перелетить на ошалілому коні, ошалілий жовнір без шапки, без блюзи, без оружжя. Батьки міста радять раду, Як вітати ворога. Бож треба його вітати, та просити о опіку над мешканцями, їх майном та містом. І вийшли батьки міста з хлібом-сіллю та білим прапором, знаком здачі, на границю міста. Сподівані гості мали прийти шляхом, що веде з Гусятина через Бучач, Тисьменицю до Станиславова. Ту на малім граничнім мості стоять батьки і ждуть.-

Тишина, лиш часом перелетить на ошалілому коні ошалілий жовнір. Хати зачинені, з коминів дим не снується. В вікнах святі образи. Оповідають собі люди нишком, що як нема образів, так зараз хату палять, людий ріжуть, або живцем в землю закопують. Найбільше образів - святих образів - в вікнах жидівських хат - бо цеж "він" ненавидить жидів і як раз їх ріже і живцем закопує. Але й християнського народу не пожаліє.-

Найгірші ті самоїди з одним оком. Вони йдуть вперед, а куди перейдуть, смерть і руїна. Жінкам відти-

нають груди, немовлятам скручують вязи - а дівчат - страх, що творять з дівчатами. І що молодші жінки ховаються в ямах, пивницях, стиртах. А він, той страшний, дикий ворог зближається. Ось, ось, вже земля дріжить..... ось, вже недалеко - вже на Мазурах[1].-

Дня не памятаю, - чи це в понеділок, чи четвер - 10-го чи 20-го - не знаю, але годину памятаю. Було десять хвиль по дванайцятій, як хлопчина, що від рана сидів на високому дереві, закликав "йде, йде".-

І враз всі хати відчинились, люди глянули в напрямі Бистриці і знов скрилися.-

Тишина. Чуєш, як бється в тобі серце. Аж ось: один! два! три! На здорових карих конях їхало 3 їздців. Їхали поволи, з револьверами в руках, з довгими списами, які ми вперше бачили. На них були сірі плащі і високі смушеві чорні шапки. Розглядалися навкруги, а тобі здавалося, що ось ціляє тобі впрост в серце. І ненависть, дика ненависть кипіла в тім твоїм переляканім серці.- Ось він, цей страшний ворог нашого народу, цей тиран, цей кат зайшов сюди на нашу землю, щоби її видерти нашому доброму батькові, нашому "найяснішому". Хоче її загорнути і прилучити до свойого проклятого царства на те, щоби над нами знущатися так, як знущається над нашими братями за Збручем. Якщо удасться тиранові відірвати Галичину від Австрії - пропадемо - затонемо в безкрайому московському морі. Горе-горе нам! Але ні,- це не може бути. Це всьо підступ. От австрійські війська вдарять з цілою силою і проженуть його і заженуться за ним в його Московщину - а шляхом на Україну підуть наші стрільці сповістити братям радісну вістку, що ось повстала з гробу наша мати. Так буде - так, не інакше. Австрія прожене ворога, дасть нам самостійність, злучить всі наші земл, що до тепер належали

[1] Мазури - кольонія між Станиславовом а Тисьменицею.

30

до неї - а тоді ми сильні і богаті визволимо братів з московської неволі, та сотворимо "Велику незалежну Україну". А все це здобудемо при помочі Австрії. І в цій хвилині ми стали загорілими австрійськими патріотами. І в цій хвилині в душах наших зменшився біль і жаль за тими нашими найдорожими, що пішли боротися за Австрію.

Вони виборять волю Україні, вони проженуть з наших степів, з наших сіл і міст лютого тирана - і ось місяць-два, ми станемо вольним народом. І здійсниться наша відвічна мрія і:

"Від Кавказу по Сян
Лиш один буде пан".

Так думали ми 20 літ тому в літний соняшний день.

Двайцять літ тому, легко вимовити - легко написати.

А могили наших хлопців-молодців позападалися, поросли буйними травами, пахучим зіллям, а земля-мати готова приймити в своє нутро тих, що двайцять літ тому прийшли на світ.-

За трьома їздцями їхало пятьох, а так знов трьох. А всі з револьверами в руках і з довгими списами. Щойно за ними посувався звільна відділ козаків в гарних довгих, пасованих жупанах, в сивих високих шапках. Ліс довгих спис і револьвери в руках. Задержалися перед мостом, на якому заткнено білий прапор. За ними їхали повозки, а в них достойники і батюшки з довгими бородами, в ріжнобарвних рясах, з золотими хрестами на грудях.-

Із нашими йшли священики, бо закон велів їм йти, благословити людей на криваве діло. Скрізь такий закон.-

Перед мостом достойники приймили хліб-сіль, щось заговорили і поїхали в місто. А за ними йшло військо. Непроглядними рядами йшло і йшло. Здавалося, що весь народ, цілої безмежної Росії зібрався ту на цьому го-

91

стинцеві.-

Ніч і день - ніч і день йшли російські війська в наш край.-

Ніч і день, ніч і день лилися цісаркою тужні російські пісні і свисти.-

Ніч і день - їхали вони навантажені всяким добром.-

А на возах ґазди в білих сорочках і соломяних капелюхах. Гей! чи знали Ви, панове ґазди, що так прийдеться Вам зімувати. Здавалося, що всьо добро безмежної великої Росії зібралося на цих возах.-

І ось довелося жити з ворогом. Диво, дивне Диво. Ворог не був страшний. Вулицями міста їздили кухні з кітлом гарячої страви для бідних. На базарі білий хліб, солонина, чай, цукор, а всьо дешеве, смачне. Не прийшли ніякі самоєди, ніхто не відтинав жінкам грудий, не скручував вязів немовлятам, не знасилував дівчат. Лучалось, десь там часом лучалось - але де його нема того лиха! Ніхто не закопував Євреїв живцем в землю. Хоть і не гаразд жилося Євреям, але жилось. Десь часом гнали їх чистити місто - щож, наші люди ціле життя чистили його. З того не вмірається. Десь там часом гонили їх пастися, а так пити воду з річки - з того теж не вмірається. До населення відносилися гарно, а особливо до молодиць. А бідні молодиці, щож їм було діяти? Чоловіки пішли, Бог зна коли вернуть і чи вернуть? "А живий, живе, гадає". Найкраще відносилися до дітий. "Мальчик"-"ребьонок" дістав у Москаля, чого забажав. Крові з під серця не "пожалівби" Москаль дитині.-

І там, де недавно лунав плач - лилися пісні і сміх. Лиш матері нишком плакали - і сестри небож.-

Населення скоро зжилося з Москалями. Люди, що мали торговельний хист, збраталися з ними і робили добрі інтереси. Містом управляв якийсь Гаванський - величали його ґубернатором. Був дуже „приступний„ і не один передвоєнний бідачисько завдячує йому майно.-

92

Москалі хвалили нас і наш край, не хвалили лиш браку напитків. Тужили за горівкою - страх як тужили. І за чарку горівки готові були віддати й душу. Ще любили "часи". Як прийшов Москаль в хату, а годинник висів собі на стіні, чи лежав на якій шафці, мусів бути його. А найдуще любили молодиці. Помагали їм, як могли. Носили і рубали дерево, носили воду, бавили діти. Часто лучалось, що хазяйка піде куди небуть, а Москаль бавить діти, як найліпша пістунка. В одному селі біля Станиславова був такий случай: Хазяйка пішла в місто, а Москаля оставила з маленькою дитиною. Вертає, а то ні Москаля, ні дитини. Шукає, шукає, аж кажуть сусіди, що Москаль обтулив дитину великою хусткою і кудись пішов. Найшла на варті. Мусів йти на варту, а чейже не міг дитини оставити, так взяв з собою.-

І так жили собі вороги в згоді-злагоді.-

Що діялося на фронті? ніхто не знав. Наші часописі до нас не доходили, російські брехали. Вісти були, але непевні. Всі знали, що йдуть страшні бої в Карпатах, що наша Армія перейшла на Угорщину, що Москалі загнались також на Угорщину, але все було непевне. Москалі перехвалювалися, що розбили австрійців, що йдуть на Відень, але ніхто очевидно в ті байки не вірив. Часто перевозили ранених, але звідки - Бов знає. Може й хто знав, але ми австрійські патріоти далеко стояли від Москалів, а як і знали декого, боялись випитувати. Бо ось возьмуть тебе цікавий чоловіче за шпіона, а так як не стричок, то Сибір. Правда, не так легко було піти на стричок, як у Мадяра, всеж таки небезпечно.-

Ми сиділи тихо, тихесенько і ждали і слухали вістий. А було їх доволі, а одна гірша від другої - Перемишль взяли! Нашого Митрополита взяли! Там в полон повели сотки-тисяч людей, а в тім наших стрільців.-

Часом прийшла вістка від своїх. Якийсь старець, якась жінка, який купець прийде до Тебе і так серед отченашів, або торгу за масло, чи покладки, кине тобі слово: "брат жиє - є зараз там, а там - ждіть - всьо добре". - Так і я дістала вістку від брата.-

Між салдатами було богато свідомих Українців. Відріжнялися від Москалів зверхнім вигладом і поведінкою. Гарні, чорняві, ніжні, а співали-співали. Москаль лається - а вміють вони лаятись, як ніхто в світі, - а Українець співає.-

До нас заходив молоденький поручник, родом з Чернигова - казав, що називається Рибалка. Панас Іванович Рибалка.-

Пригадую собі - Йорданський Свят-Вечір. - Сидимо в теплій хаті при вечері - десь найшлася фляшинка вишняка, діти сплять, а ми балакаємо. Панас Іванович говорив: "побачите і тоді згадаєте моє слово - прийде година, зле кажу - прийшла вже година! Ми всі Українці обернемо наші списи на всіх наших ворогів. Не треба нам помочі вашої Австрії, не надіймося нічого від Росії. Самі на себе надіймось. - Зберімо всі сили - станьмо братніми рядами, тоді впаде Ваша Австрія, впаде наша Росія - а на її руїнах стане велика-славна Україна! Лиш надіймося самі на себе - самі на себе!"-

Де твої мрії Панасе Івановичу? Ти сам в могилі, а твої мрії розвіяла буря-ураган, що після твоєї смерти пролетіла над нашими землями.-

З далека-далека чути гуркіт гармат. А ми слухаємо не наслухаємось. Цей гуркіт віщує нам волю. А ось Москалі вивозять ранених і всьо добро. Рано були ще в місті, а з полудня - що це, наші патрулі. Йшов бій. Вулицями міста літали кулі, падали шрапнелі, валилися доми. Люди сиділи по пивницях, але це всьо не довго. За кілька днів Москалі виперли наших. Ось були - ось пили чай - а вже нема, спряталися так скоро, що не знаєш, куди пішли. Може

94

й не дуже вони воювали, бо були це відділи Кроатів, щож їм Станиславів боронити?.-

І дивно - як пішли, ніхто не жалів за ними. А зима лютилася, бідним людям докучало зимно. Хто мав знакомих Москалів, тому байдуже. Вивезуть дров, щей нарубають. В кого гроші - купить собі. Але не у всіх знакомі, та й не у всіх гроші. А палити треба. Так ми збіралися партіями "інтелігенткий пролєтаріят" і йшли з міхами та санчатами під желізничі маґазини, огорожені високими парканами. Вибити в паркані дві дошки не штука - а вже там гори вугля! Лиш біда, салдати вартують. Але салдати удавали, що нас не бачать і так ми здобували паливо. Часом вартує поганин салдат, так ми посилаємо другого, щоби "забалакав", а за той час наберемо кілько треба. А от і біда начала добіратись до людей. Роботи ніякої, платні нема. У кого не було готових гроший, а не вмів з Москалями жити, тому приходилось примірати голодом. Москалі дразнили людий, все випитували, чи далеко до Відня, бо туди їм дорога і розжились як у себе в россії. Ще два рази підходили "наші" під місто. Патрулі заганялись таки до міста і йшли в полон. А ми гірко плакали, як довелось стрічати полонених. Не знали ми, що часто по добрій волі йшли. Часом лучались рабунки, знасилування, але це були рідкі случаї і виновників строго карали. Дрібних прикростий було дуже багато, бо салдати були страх неінтелігентні і навіть не розуміли чим роблять чоловікові прикрість. І так минали місяці, а кінця війни не видати. Лиш гук гармат, що часом збликався, то віддалювався, давав нам знати, що десь йде бій.

Минула зима, минула весна, прийшло літо. Ось, ось рік, як пішли наші хлопці-молодці, та ні їх ні вістки. Надокучило, страх як надокучило. Жив чоловік з дня на день та кожного дня надіявся, що ось станеться щось таке, що положить кінець війні. Та те щось - що саме, ніхто не знав - не приходило. Натомість йшла Нужда.-

В місті тяжко були жити, хто міг, переносився в село. Тим ще можна було поратуватися хлібом, молоком, бараболею. Хоть і в селі тяжко було, бо коров остало мало. Весну якось обійшли наші жінки при помочі Москалів, а то й без помочі. Часом приходили далекими, окружними дорогами через Червоні Хрести швецькі чи швайцарські листи з полону, часом і з фронту. І що раз частіше стрічалось на вулиці жінок в чорних одягах, з чорними заслонами на лицях. Я з родиною виїхала на село, а саме до Устя Зеленого над Дністром до о. Тельницького. Дорога недалека, але годі було одним днем заїхати, бо щораз брали на допити так, що треба було ночувати.-

Ночували ми в господарській школі в Миловані. Управителем школи був п. Терпелак. Я вперше оглядала цю школу. Всюди панував надзвичайний лад і праця йшла, якби на світі не було війни. В Устю Зеленім була вся рідня о. Тельницького, ми всі спільно працювали і так якось плелося життя. Москалі і ту добре жили з населенням. В короткому часі по нашім приїзді - щось началося діяти - очевидно Москалі нічо не говорили, але ми вже знали, як виглядає відворот і не дуже питали. І дійсно Москалі вибірались. І то докладно вибіралися, знак що не скоро думали вертати.-

Палили збіжжя на полях, рабували, забірали людий, забірали добуток і худобу. І в о. Тельницького тоді забірали худобу. Одну корову сховали в сальоні за фортепяном! Це була одинока весела надія в цих сумних днях. Бо сумно булс, тяжко і страшно.-

Гуділи гармати, грали скоростріли, на село годі було вийти. Не червоніло від пожарів, які ширились і і обіймали великі простори.-

Плакали налякані діти, іржали коні, ревіла худоба, а найдуще плакали молодиці й дівчата.-

96

Не читали сердешні Тарасових слів:

"Кохайтеся чорнобриві,
Та не з Москалями".

Лиш матері і сестри небоги нишком раділи!-

Що раз блище і блище бють гармати, грають скоростріли свою смертельну пісню.-

Москалі втікали. Втікали босі, простоволосі, тікали, як рік тому Австрійці, на ошалілих конях ті самі ошалілі. Але таки ще забірали, що попало в руки. Одного вечора забрали і в о. Темницького всіх мущин, а саме: сина, зятя, мойого чоловіка і учителя, що якраз прийшов в відвідини.-

Повели їх в незнану дорогу, ми остали самі. В ночі ми не спали, страшно було. Могли прийти запалити, вбити й піти. Чергою ми вартували. Одної ночі я сиділа на сходах ґанку. Ніч була ясна, тепла, як то буває літом. Срібний місяць дивився згори на землю - але часто ховався за хмаринки - стидався певно, що ось на землі, яку він освічує своїми срібними промінням, таке заводиться. Тихо - лиш перелетить кінь без пана, пан без коня - а там стріл і знова тихо.-

Мої думки помандрували в далеку дорогу. Пішли в стрілецькі рови за братом стрільцем, за чоловіком в незнану дорогу, блукали по всіх фронтах - а там всюди могили - могили. Бо вже тоді в 1915р. літом було богато-богато могил.-

І помандрували дальше - йшли полями, степами, верхами синіх гір, заглядали в хати і палати - всюди ридання, всюди сльози. І пішли дальше по дорогах незнаних, тяжких, каменистих, политих кровю, по шпиталях, - усюди рани, кров і божевілля.-

Чи з крови тої і сліз виросте цвіт щастя-свободи?

І дальше кудись вибірались мої думки, та не довелось. Страшний крик прорізав нічну тишину - це наші патрулі гналися за Москалями - за послідними стежами.-

Гук-крик, гук-крик і знов тишина. Я замкнула очі щоби нічого не видіти. З хати повиходили всі - вітали наших. "Hoch, hoch" - наші прийшли. Нічого, що не розуміють слова по нашому, що з недовірям дивлять на нас. "Наші, наші". За ними прийдуть наші рідні, ті, що принесуть волю і славу Україні. Це лиш предтечі нашого щастя, якже їх не вітати. І ось ввижаються нам Січові Стрільці, наше рідне військо, наша гордість і слава, наші орли-соколи. І старенький о. Тельницький дрожачими устами говорить молитву: "Господе! слава Тобі і дяка, що дозволив дожити цеї хвилини. - Воскресла-воскресла наша Україна. О! земле наша рідна, твої сини несуть Тобі Волю - прийми їх, земле, мати гідно-достойно". -

І земля-мати вислухала молитви вірного сина о. Тельницького - приймила гідно і достойно своїх синів-героїв. -

Вона широка, велика й глубока - готова приймити й тих, що двадцять літ тому прийшли на світ. -

---ooOoo---

На приходство приїхав австріийський ґенеральний штаб. Заняли всі кімнати і кухню. Оставили домашнім лиш одну кімнату. Я випровадилася з дітьми на село, але ходила на обід на приходство. Харч нам давали і то дуже добрий, хотяй ніхто о те не просив. Заняли кухню, так уважали, що за те треба віддячитися. Що то за кухня була, Хиба десь давно на великих празниках були такі обіди, як ось ту. Ну, звичайно "штаб", самі достойники. -

Прийшла почта, принесла листи, часописі. Мої рідні всі жиють, брат повідомляє, що приїде на відпустку - війна ось-ось кінчиться. Лиш від чоловіка нема вістки - але як війна кінчиться, то вернуть всі. -

---ooOoo---

Одного рана йду на приходство сама. Діти хорі остали з дівчиною-пістункою Теклею. Діти не хотіли їсти

штабових обідів, бо страви були сильно перчені і паприковані і я йшла дістати молока, якої каші, чи чого так для них.

Варта не пускає. Не можна - мовлять - нікому переходити з вулиці на вулицю. Що це? Знова Москалі наступають? але не питаю, лиш серце забилося. Здавалось, переживати прийдеться кривавi бої - а так хотілось спочати. Вернула я до хати. В сусіди дістала молока, тощо. Аж ось чура несе обід. Питаю, чому не можна виходити - не знає, але за якусь годину приніс мені перепустку і я перейшла з нею всі варти. На приходстві довідалася я, що "щось є" - але що саме, не знати. Взяли 20 найповажніших горожан і держать їх в заперті. Нікому не вільно виходити з села, ані входити. О. Тельницький пішов до ґенерала в справі закладників і там довідався, що має приїхати престолонаслідник архикнязь Карло і всі ці "осторожности" робиться задля його достойної особи. Впаде волос з достойної голови, так всі закладники підуть на шибеницю. Двайцять людий - за один волос!!! Місточком порушилося. Порядки, прикраси, наради. Жінки перебірають сукні, шиють, добірають, прикрашують. На приходстві нашім і латинськім йдуть наради хто і де вітатиме достойного гостя. Остаточно вирішено, що на українській землі вітатимуть свойого будучого союзника українці коло церкви. Вітати мав о. Тельницький.-

Люди й тільки мають діла, що говорити про приїзд архикнязя. І йдуть балачки про славних Габсбурґів - цей бачив самого цісаря в Відні, цей на виставі у Львові - цей бачив вже архикняза і його Зиту в Коломиї, - тамтой кинув молодій парі китицю квітів під ноги. Був такий, що на власні очі видів, як жінка архикнязя Зита купувала в Коломиї на базарі березові віники - всі ж купила - і такі всілякі нісенітниці. Аж прийшов свя-

точний день, великий день. Около полудня задзвонили дзвони, затрубіли труби. Гості зближаються. Всьо населення в святочних строях вийшло вітати престолонаслідника. Дівчата в білих одягах, у кожної китиці білих квітів. Міщани витягнули шлюбні одяги, які берегли "на смерть". А всюди прапори-прапори. Синьо-жовті, жовто-чорні, біло червоні, біло сині.-

Надїхали самоходи і задержалися біля церкви. В першому сидів в товаристві ґенералів в парадних одягах архикнязь - в дальших достойники-достойники. Як перший самохід задержався, - розляглося грімке: "Hoch, hoch!" Кричало військо, кричали Поляки, кричали Жиди, а найдуще ми Украґнці. Наш - наш приятель, наша надія, наш союзник. З самоходу висів молодий 28-літний чоловік, одягнений в простенький сірий полотняний плащ і військову шапку. Лице гарне як у дівчини, очі ясні, лагідні, черти лиця правильні і малий, по англійськи пристрижений вус. Ніяких ордерів, ніяких прикрас. Всі голови низко зхилились. А він військовим звичаєм приложив руку до шапки, похилив голову і сильним голосом сказав: "дякую!" Чуєте! Сказав це слово по нашому, по украґнськи. На це слово захоплення огорнуло зібраних і голосне "Hoch!" лунало аж під небеса. О. Телиницький виголосив коротку промову. Щирими словами вітав достойного гостя на українській землі, та висказав наші мрії, наші мрії. І знова "дякую-дякую". Вітала ще гостя п. Оксана Королик, внука о. Телиницького. В білій суконці, з китицею білих квітів, дівчинка говорила щирими словами про нашу любов до престола, про нашу вірність, про наші надії. А достойний гість взяв білу китицю, усміхався приязно і співав своє "дякую, дякую". Потім поїхали на позиції. Треба, щоби сам престолонаслідник переконався, як хоробро ставали австрійські

100

війська, коли змогли прогнати мільонову російську армію. І як прогнали - на саму границю. Повезли гостя на гору, з якої оглянути було можна цілу околицю. Ось ту, ту на тій горі відбувся кривавий бій, ось відси втік ворог стрімголов. Ще свіжі рови, ще не засохла земля від крови, ще гармати остали.-

Мабуть ніколи не довідався архикнязь, що на тій горі, на яку його возили, не було ніколи бою - що ці рови зроблено для нього, що ці гармати витягнено сюди для нього. І не довідався, що ось-ось на другій горі тої самої днини відбувся страшний бій, страшний штурм, в якім згинуло сотки людий, та що за тою другою горою стояла ще ціла російська армія.-

В міточку тимчасом втіха. Так тільки подумати - архикнязь, будучий цісар, говорить по українськи. Як дуже люблять нас Габсбурґи, як добре наша справа стоїть. Так тільки собі подумати, скільки труду задав собі архикнязь щоби навчитися по українськи? Німцеві дуже тяжко вивчити нашу мову, богато тяже, як нам німецьку. Небавом самоходи вернули і гості засіли в павільоні до обіду. Павільон на борзі поставили коло церкви, цілий в зелені і квітах. Ми були дуже цікаві подивитися, хто сидить праворуч "найяснішого" - так як лиш приступили до павільону, щоби скрізь галуззя заглянути, наїжились на нас жандармські шшики. Не вірила нам, найвірнішим синам Австрії, нам "Тирольцям Сходу" - нам, що були готові "за цісаря і державу віддати кров і майно", що вже рік лили море крови по всіх фронтах!

Обід був дуже скромний, звичайно військовий. Росіл, печення, крухе тісто, легке вино, чорна кава. Ні знаменитих закусок, під якими що дня вгиналися столи ґенерального штабу, ні вибагливих птахів і риб, ні чудесних тортів, ні пірамід овочів - не було на цьому цісарському

обіді.Геройські,австрійські старшини жиють скромно, не розтрачують державного майна.Лиш тоастам і промовам не було кінця.А милій гість дякував і запевнював українців о щирій любові самого цісаря.У Відні о нічім іншім і не думають лиш о нас,о нашім добрі!"Hoch! hoch!" Десь коло четвертої години гості відїхали.І повіз будучий цісар радісну вістку в наддунайську столицю: "Хоробра наша армія вигнала ворога з Східної Галичини.Генеральний штаб,що стоїть в Устю Зеленім над Дністром,заслуговує на найвище відзначення за хоробрість і надзвичайну ощадність".Так мусіло звучати справоздання престолонаслідника,який сам був на позиції,а потім на скромнім військовім обіді.-

Як цісарський самохід гнав цісаркою в напрямі Станиславова,то на майдані коло устецької церкви,полились струями найдорощі угорські вина,прийшли з кухні найвибагливіщі закуски.Понеслась пісня,заграла мадярська музика.А по тім пирі поклались всі покотом на зеленій траві.-

Вечеріло.Щоце? Чи це соловейки заводять свої тужні пісні? Чи десь далеко плачуть діти,що в той святочний день відбились від материй і шукають дороги? Якийсь зойк,ніби жалісний плач,щораз зближається,душає.Ні, це не тьохкання соловейків,ні плач заблуканих дітей - це рев страшний диких звірят? Може старшини "полюють" - але ж не пора на це і нема довкруги лісів.Прокинулись пяні старшини і позакривали поблідлі лиця.Вони знають ці голоси.Це штурм.Там чоловік кидається на чоловіка і проколює його тіло гострим ножем.Дарма,що один одного бачить вперше в життю.Веліли колоти,так колять. Чи при здоровому умі вони? Мабуть ні - мабуть ошаліли, темна заслона спала на їх душі - не чують, не бачать нічо - чують лиш приказ: "бий - мордуй - ріж".-

Бий брате брата, бо твойому цісареві треба землі, в якій панує цісар твого брата. Бийтеся, мордуйте, ріжте, ви вірні сини ваших тиранів, за те жде Вас нагорода, зате мати-земля прийме Вас. гідно і достойно в своє нутро, а що за двайцять літ могили Ваші поростуть буйними травами, пахучим зіллям і сліду з них не стане - то суята. За це в історії читатимуть грядущі покоління, що австрійський цісар Франц Йосиф I побив страшного ворога! а сам престолонаслідник оглядав поле битви! Буде там і про Вас згадка, не бійтеся. "Згинуло там сотки-тисяч війська, але цілість держави зістала вратована". А там за горою, на яку возили кілька годин тому достойного гостя, йде дальше штурм. Срібний місяць сховався за хмари, зорі померкли. Перелякались людського божевілля.-

Дорогою заскрипіли вози. Цею самою цісаркою по якій так недавно мчали цісарські самоходи.-

Везли ранених. З возів капала кров, падала на білі квіти, що їх дівчата сипали під колеса цісарських самоходів.-

З возів підносилися стони і тихі оклики: "мамо". В тихий літний вечір неслося це слово в мовах всіх народів, що замешкували австрійську імперію. "Мамо моя, matko, meine Mutter, майко ма!" розлягалось цею кривавою дорогою то одно коротке слово! А найгустіше таки падало наше рідне "мамо моя". І ту Тирольці Сходу клали свої голови за краще майбутнє.-

Везли сердешних до полевих шпиталів в Стрийцях. Чи всіх довезли? не знаю.-

Так скінчився святочний день в Устю Зеленім над Дністром. Довго, довго згадували мешканці милого гостя, може й ще згадують, діди внукам розказують як то австрійський престолонаслідник гарно вмів говорити по українськи. А внуки слухають і думають: шкода що тато не вернув з війни, а то ще дещо розказавби.-

103

За кілька днів читали ми в німецьких часописях, що наша армія прогнала ворога за границі Галичини.- Hoch! hoch!

II.

Мої діти занедужали всі троє.В чужій хаті,без гроший,годі було їх лікувати.Я пішла просити перепустки до Станиславова - в тих часах без перепустки не вільно було й носа показати поза село чи місто. Можна було стрінути Мадярів і прощайся християнська душе з життям.Рус-Рус! і ось вже ведуть під найблище дерево.А там повиснеш,щоби навіть твоє серце було повне ненависти до Москалів,а переповнене любовю до Австрії.-

Перепустки очевидно не дали.Не вільно переходити через Дністер - цеж боєва лінія! Дарма,що ворога прогнано за границі ~~Німеччини~~ Галичини.Але що? нема мабуть ліку на жіночий упір.Я пішла пішки без перепустки. Зі мною пішла одна жінка відвідати чоловіка в шпиталі.-

Переходили ми скрізь зруйновані села,стратовані поля.Обминали сади,бо там на деревах,на зелених деревах щось гойдалося - нам здавалося,що це люди.Як ми прийшли до Станіславова,малощо не попали в руки Мадярів - щастя надїхали знакомі старшини - а то булоб - зимно робиться як нагадаю.-

В Станиславові богато нашого війська.Сині мундури - сміх - так недавно ще були сірі мундури -сміх. Плентаються жінки в чорних одягах,з чорними заслонами на лиці.Вдови і сироти.Матері не виходять з хати,або втішаються синами,або оплакують їх.Моїх річий нема. "Москалі забрали" оповідає моя хазяйка,а ось в неї на шафці якісь ліхтарі,лямпи,якісь дрібниці подібні

до моїх.Щож,чи нікому не вільно мати таких самих річий як мої.-

Коло Станиславова на селі жили мої мама і сестри. Пішла я до них.Живі,здорові.Брат був на відпустці - другий брат живе,всі наші рідні,що пішли на війну,живі і здорові.Найшла я дешевеньку хату,сестри прислали найпотрібніші до життя річи і я пішла знова до Устя.Якось таки випросила перепустку,навіть підводу і поїхала з дітьми до Станиславова.Треба лічити дітий і шукати роботи.Знакомий лікар Др.Янович успокоїв мене,записав ліки і дійсно скоро приходили до себе. Роботу тяжко було найти,я обходила всі уряди,всі банки,казали вносити подання і приїздити довідатись.Одного дня я дістала лист від шваґра з італійського фронту.Писав,що їде на відпустку до Відня і там відбудеться його вінчання."Ви мусите приїхати ~~я~~ писав ~~Ж~~ знаю,що брата взяли Москалі і Вам тяжко жити,та не журіться.Обдумаємо щось,лиш мусите приїхати.В вашій хаті пізнав я свою дівчину і ми все обіцяли собі,що ви мусите бути на нашім вінчанню,щоби і з Америки". Поїду - думаю - дійсно треба щось "обдумати".За кілька днів дістаю лист з Відня - лист в чорнівій обвідці.-

"Вінчання Дзюнка не відбудеться.Знинув на італійському фронті!Мав 24 роки,кохану дівчину,брата, сестри,скінчені студії.Скільки добра міг принести народові? Скільки щасливих хвиль міг пережити? Але згинув,бо його смерти треба було австрійській державі.Чомуж нашим героям вмирати лиш на широкій Україні? ~~ніким~~ там і так земля родюча.-

Треба і чуже поле гноїти.-

---ooOoo---

По довгих стараннях я дістала учительську посаду в одному селі в Карпатах.Гарне село,гарні люди, гарні діти.-

~~гарні діти~~.-

Перші хвилі були дуже тяжкі,бо люди абсолютно не хотіли школи.Будинок був знищений,Москалі загнали коний і до кляси і до помешкання.Треба було перевести ремонт.Гроші на ту ціль були,але Шкільна Рада місцева заявила,що ніякого ремонту переводити не буде,бо тепер "война" і школи не треба."Як Вас сюди надали,то сидіть собі,ми Вам не боронимо,але школи ладити не мемо і дітий в школу посилати не мемо",говорили старі,поважні члени місцевої Шкільної Ради."Була ту одна перед Вами,посиділа,посиділа,тай поїхала,а Ви як знаєте,так собі робіть",або я знаю,що робити? Мої річи в дорозі,гроший нема,вертати нема куди ні за чим.Робити доноси? Також зле.Треба переконати людий, що наука мусить бути,бо вона потрібна й необхіднаа рівночасно довідатися,чому так вперто стоять при своїм "не мемо".Пішла я в друге село до священика, але небогато довідалася.Тільки,що гроші на ремонт є, але люди не хочуть школи,а чому саме? невідомо.В сусідних селах відбувається правильна наука,а ту ні, тай ні.В неділю пішла я до церкви.Так давно не була в горах,не бачила стрункиx,гарних Гуцулів в одягах. Надивлюся.Повна церков народу.Старі жінки нишком плачуть і молодиці невеселі.По службі Божій зібралися всі коло церкви і завели балачку,а все про школу і научительку.Я стояла цілий час між жінками і тепер вони оповідали: "кажу Вам,що научителька нашої віри, Хрститьее три рази і до дітий говорить по нашому", говорила якась молода жінка,а друга потакувала.Обступили їх газди і випитують,а вони в одно: „кажу Вам нашої віри і балакає по нашому до своїх дітий".Мої діти не хотіли йти до дому,ходять,розглядаються - мають охоту познакомитися з ровесниками.-

"Ходім діти до дому" кличу їх - а люди аж охнули: "таки так, до своїх дітий балакає по нашому".-

Як я прийшла до дому - розяснилося мені в голові, вже знала в чім річ і чому не мемо слати дітий в школу.-

Зійшлися всі радні і найстарший запитав таки: якої ви віри?","а вам нащо знати?" питаю. Бо ми радіби, щоби научителька була нашої віри, то ми мемо школу ладити, аби май найхутше діти пішли вчитиси". І так до тижня цілий будинок був відновлений, підлоги вигеблювані, бо нових не було часу вставляти, в коморі повно дерева, в пивниці повно ріпи. В класі нові лавки, шафа, таблиця.-

Інспектор повідомлений, що наука началась, дуже дивувався, як я дала собі раду з упертими Гуцулами. А ту не було зовсім ніякої заслуги з моєї сторони - хиба лиш те, що я була "нашої віри". Нема вже ні одного з тих Гуцулів, що їм ходило лиш о те, щоби їхні діти вчила учителька "нашої віри".-

Спочивають сердешні в своїй Ямній на кладовищі і не знають, що заводиться на світі. Тай добре, що не знають.-

В школі праця була легка, бо всі діти були незвичайно спосібні і любили школу. Сиділи в нових білих лавках гордо і спокійно. Приходили в школу в біленьких вишиваних сорочках з писаними тайстрами[1], в круглих капелюхах з павами, дівчата в червоних хустках. Гарні, чисті і дуже чемні.-

З селом я жила в великій згоді. Читала й писала листи, подання о відпустки, розраджувала як уміла..... Свідомість національна була велика, навіть між жінками. Майже всі молоді хлопці були в Січових Стрільцях. - Feldpost 17[2], хто з нас не памятає тої адреси? Це адреса наших Січових Стрільців.-

[1] тайстра - торбинка; [2] Feldpost - полева почта.-

107

Навіть лучалося мені вийти замуж.Старий богатий Гуцул сватав мене і "табелював" всі полонини і маржину і хату.Мав вже три жінки Гуцулки,четвертої забаг з панського стану,але нашої віри.Не було ради і щойно інспектор на моє прохання сказав йому,що не можу за него вийти,бо прийшла до Староства відомість,що мій чоловік жиє.Але він не вірив і все говорив: "ая, жиє? вже го дес давно Москаль вбив".-

Так минали дні за днями,місяці за місяцями, а чутки за "мир" не було.А вижидали всі цеї чутки,бо таки добре надокучило.Таж ось-ось два роки минає,як війна началася.-

Села гуцульські не були на вид так знищені,як долами.Бої тут відбувались горами - сіл ту в дословнім значінню нема.Хижі[1] розкинені ґрунями[2] далеко одна від одної.Як і згоріла,то неслідно було.Долами погоріли,повалились цілі села,горами поодинокі хати.Нужда була страшна.Крім ріпи[3] і набілу Гуцули не мають нічого - жиють з бутинів[4],а в часі війни бутинів не було.-

Жінки діставали щоправда тзв."причинки військові" за тих мужів і синів,що були при війські,але з гроший тих невелику мали потіху,бо вже тоді була дорожнеча.Жиди спроваджували муку на хліб і кулешу, робили на тім добрі інтереса,як звичайно на всім, а народ бідував і ждав кінця війни.-

В Ямній не було ще в ті часи почти і я часто ходила в друге село по почту.Там я познакомилася з дуже інтеліґентною гарною учителькою.Була це донька дуже високого урядника з Босніі з Сераєва.Приїхала перед вибухом війни до Галичини відвідати рідню,захопила її війна і не могла вернути до своїх.Остала проте,

[1]Хижі - хати; [2]ґруні - горби; [3]ріпа - бараболя; [4]бутин - робота в лісах.-

108

а що не хотіла сидіти дурно, а мала патент учительський дістала посаду. Раз стрінулись ми на стації. стояли рядами російські вози. Вона цікаво приглядалася і питає: "що це таке написано на возах, які це букви?" Я здивовано глянула. "Якіж, такі самі як українські, якже не знаєте". Вона якось дивно застидалась і не відповіла. За кілька днів прийшла до мене і просила, щоби я вчила її по українськи, бо завсім не знає ані одної букви, ні читати, ні писати. Не вміє ні слова сказати, бо ніколи в життю не чула нашої мови і не бачила нашої книжки. Вродилася в Сераєві, там скінчила школи, вміє по німецьки, по французськи і по англійськи, але по українськи ані слова. І хоть як була понятна і спосібна, всеж таки не могла скоро вивчитися нашої мови так, щоби других учити. Їздила до влади, просила, щоби її перенесли до міста, казали вчити всьо, крім української мови, але не помогло.-

"Не можу - не можу вчити дітий мови, о якій не маю поняття. Це злочин. Не можу вчити в першій клясі іншою мовою, хотяй це подано мені як вихідну точку". Покину посаду, хай згину, але не можу кривити душею. Часом говорила: не розумію, як ви, українці, такий великий народ, можете так жити. Вам-же прислуговує право на самостійність - але ждіть, ось по війні напевно осягнете її. І я як молодша, зложу Вам візиту в вашій вільній самостійній Україні, а відтак ви ревізитуєте мене в Польщі, бо і нам належиться наша держава".-

Не хотіла "кривити душею", кинула посаду, щоби малих дітий не вчити чужої мови і пішла на ґувернерку.-

Гей, панно Оленко, лиш половина твоїх слів сповнилася, а друга? Ти якщо жива вітаєш в своїй вільній батьківщині, а наша-наша самостійність, яку ти мені віщувала, лягла в глубоку могилу. Нераз здається мені, що не було цієї дівчини на світі, що то лиш гарна казка, бо більше я таких не стрічала.-

109

Минали дні, минали місяці. Життя булоби зовсім гарне, щоби лиш та війна скінчилася. Брат часто писав, посилав гроші і заповідав, що складає на хату для мами. Про це згадує й Др. Шухевич у своїх споминах.-

"Війна кінчиться - писав - грошенят трохи є. Мушу купити Мамі хату де схочуть. Подумай собі, вже на Святий Вечір зїдемося всі до мами до їх хати. І ялинку вробимо таку, як колись в Мокрошині. Але ти не памятаєш, бо ти ще була жаба. Зроблю вам несподіванку і привезу жінку, бо час чоловікові женитися, а то вже старий." Чи думав ти брате що слідуюче Різдво будеш святкувати в далекому Симбірську, мама в чужій хаті, жінка сама десь там в високих синіх горах, а я на чужині і що ні одного, ні одного Різдва вже не будеш святкувати з нами?.-

І чи знаєш ти брате, що мама ще цього літа, на кілька місяців перед смертю говорила мені: "чула я, що один чоловік вернув недавно з Росії, а була зовсім певна відомість, що не жиє, А може так колись наш Юзик? і не договорили лиш тяжко-тяжко задумалися. І вмерли в чужій хаті.-

---ooOoo---

В тих часах наука кінчилася 15. липня. В червні зачався якийсь небувалий рух. Йшло військо, їхали трени, а за ними тягнулися жиди. Щось то виглядало на відворот. Часописі мовчали, листи переходили цензуру - ніхто не знав правди. До школи заїзджали старшини, але всі були веселі, не то що в 1914р. як ніколи з під Ніжнева. Казали, що йдуть на Угорщину на спочинок. Що ось-ось буде мир, але армія ще мусить бути готова, поки мир не буде підписаний. може й правда, лиш ті жиди? Чого вони тягнуться за військом?-

Прийшов обіжник, щоби науку кінчити 7. липня. Щось

воно є.Першого була я в Делятині і дістала платню за два місяці.Нечуване - чому питаю? "Прийшло таке розпорядження." Ну як розпорядження то розпорядження. Добре,що є гроші,бо то недобром пахне.-

Просто з кляси я все йшла в Прут купатися,а щоби мої діти не напиралися йти зі мною,я все брала з собою мило і ручник і виходила другим виходом.-

Вода в Пруті буває дуже студена,а мої діти перейшли "вітрівку" і тому я тікала бо було богато плачу.Так було і 3.липня 1916 р.-

Діти уставилися парами,а втім стук-стук.Я відчинила двері,пропустила дітий - а на ґалєрії стоять офіцири і щось балакають.Звичайно,кватири певно треба.До мене приступив молодий офіцир поляк і дуже чемно попросив,щоби я негайно опустила школу,бо на ґалєрії муть за хвилину уставляти машинові кріси! На що? Чому? На кого - питаю? а він показує на гору,що її Маґурою зовуть і каже: "от там,на тій горі стоять Москалі,як їх не проженемо,до вечора будуть в селі". Я стою з ручником перевішеним через плечі з кавалком мила в руці і дивлюся на офіцирів і не дуже розумію, що вони говорять.-

На те прибігає лісничий з криком: "тікайте пані, ніхто не оставляється",а з дороги кричать з возів знакомі і незнакомі: "тікайте,страшні річи діються. Все оставляйте,тікайте з душою".-

А втім гуркіт страшний проразливий,це гармати грають.Знаю цю музику,добре знаю ще з 1914р. - лиш там на широких просторах вона не така лячна як ту.-

"Ізза синіх Карпат

Чути гуркіт гармат" - страшний гуркіт.Здається ось ті віковічні велитні падуть,розсипаються і за хвилину притолочать тебе і не остане нічо лиш руїна.-

А най стріляють!Нехай собі йдуть,чого мені тікати?

куди? з чим? А офіцери обступили мене і радили тікати.Казали,що дорога нічого не коштує,можу обїхати і через Західну Галичину дістатися до Станиславова. Дістатися до Станиславова,до своїх.не переживати самій цього страхіття.Москалі розлючені невдачами та дволітними боями,мстяться на населенню,особливо на інтеліґентах і майже кожного посуджують о шпіонажу на річ Австрії.Тікати до своїх.Там мама,сестри і Австрія!-

"Казали начальник,що як научителька їдуть,то най вже йдуть,бо зараз вже останний поїзд вже відїзджає" говорить хтось до мене.-

Люди-сусіди зібралися,одні кажуть,що краще остати: "ми вас віховаємо,не бійтеси,переберемо Вас по нашому,тай ніхто не ме знати,що ви научителька,а нам Москаль нічого не скаже",другі перечать: "ая,віховаємо,перший "князь",що го научителька не хотіли,піде тай скаже.А тоді буде ще гірше,бо скажуть Москалі,що таки шпиґ,краще їхати".-

А діти обступили мене,"мамо їдьмо,я боюся.Будуть знова стріляти,я памятаю" щебетала моя донечка,а хлопці за нею: "я боюся".А Текля собі: "тікайте,я боюся". Вона була гарна дівчина і Москалі дивились на неї милим оком.-

А ту знова голос: "начальник казали,бисте вже йшли,бо на Вас ждуть".Я забрали діти,ручну торбинку і так з ручником на плечах та кавалком мила в кишені пішла я на стацію і сіла до призначеного мені ваґону.-

На стації зібрались шкільні діти і сусіди.Принесли в глечиках суниць,принеслі коржів,хлопці десь то добули кілька вязанок пахучого сіна.Цілий поїзд був густо замаєний соснами,щоби його Москалі згори не бачили і не стріляли.Ми ще зараз не поїхали.Текля і хлопці-школярі ще кілька разів бігали до школи і приносили

всякі річи, переважно непотрібні: забавки, якесь залізяя, старі часописі. Але дещо потрібне принесли, навіть трохa білля і мою "репрезентаційну" чорну суконку, - навіть малий столик і одно крісло. Школярі не уявляли собі, як "научителька" може перебути хотяйби хвилину без столика і крісла. Ми ждали ще на декого з Делятина. Щойно вечером приїхала машина, лиш машина і ми з великими осторожностями виїхали зі стації саме тоді, як сонце клонилося. Прощайте сині гори! Прощайте добрі, щирі люди! Бажаю Вам, щоби ваші діти вчила все учителька вашої віри! За Ворохтою поїзд спинився і щойно в ночі поїхав в дальшу дорогу.-

Так зачалася моя мандрівка, з котрої я вернулася щойно по двох літах. Ми їхали і їхали і здавалося, що ніколи не доїдемо до цілі. Цілими днями, а той добами ми вистоювали по всіляких стаціях.-

Була страшна спека, а як ми в'їхали на Угорську пущу, думали, що ту і край нашому життю, так страшно пражило сонце. Діти плакали, о спаню не було бесіди, бо ночі були душні. Не можна було нікуди піти, бо ніхто не знав, чи поїзд рушить за годину чи за добу. На більших стаціях приходили якісь жінки, приносили дітям молоко, овочі, печиво - часом плакали над нашою долею. Купити можна було всього. Срізь вештались галицькі жиди і продавали чого хто забажав.-

За 8 діб ми приїхали в Галичину. О їзді до Станиславова не можна було балакати. Треба платити цілі білєти і виказатися готівкою, або заявою родини чи кого там, що бере втікача на своє удержання. Я хотіла остати в Західній Галичині, але треба було показати 1000К. на пять душ. П. Северина Кабаровська, що їхала тимсамим транспортом хотіла, щоби я їхала з нею до Закопаного, але цего я не могла зробити. Вона вже тоді була тяжко

хора,а у мене були малі діти,які легко могли заразитися чахоткою.Урядовці,що їхали цим поїздом,розлізлися по Західній Галичині як миші,деякі поїхали до Білої,куди сконцентрувалися всі галицькі краєві уряди.Остали селяни,а властиво селянки з дітьми,бо мущин майже не було.-

Якісь панки радили мені їхати до Відня.Там комітети,запомоги,школи,всьо добро.До Відня,то до Відня. Тяжко буде у Відні жити,але пропало,думаю собі: "Буде каяття,вороття не буде"- та любуюся видом Татр. "Ех дурна,дурна.Треба було тобі того - говорить якийсь голос.Йдеш на нужду і муку,ще й дітий туди ведеш - не краще було сидіти дома? Щоби той голос заглушити, товкую сама собі: та й що висиділаби в дома? Кулю, або шибеницю,а так бодай світа побачу.В звичайних обставинах найдальше можна заїхати,ну скажім до Львова,бо ніколи нема гроший,а то Відень - сама столиця великої Австрії.А така злість бере і на той Відень і на ту Австрію,як подивишся поза себе,що годі видержати.Не знаю як мущини переживають такі хвилі.Ми жінки маємо сльози і від них нам легше стає.-

Десь то назбірався величезний транспорт.Це ці,що верхами тікали,перейшли на Угорщину і відти привезли їх в Західну Галичину.Одної днини загнали нас,як худобу,до ваґонів і повезли.-

Везли нас і везли,аж привезли нас до Угорського Градища - Ungarisch Hradisch.Про це Угорське Градище чула я в дорозі.Оповідали люди,що хто туди попав,то вже й не вийшов.Мали там бути страшні відносини санітарні і голод.Була це давна фабрика цегли,перероблена тепер на приміщення для галицьких збігців.Ніхто про це приміщення інакше не говорив,лиш: "цегольня".Слово війна,чи пекло,чи холєра,люди вимовляди з меншим острахом як "цегольня".Казали нам висідати і уставля-

тися чвірками.Наш провідник передав список якомусь чоловікові в урядовій шапці,а той числив,числив і не дочислився.Богато нас втікло на інший тор і сховалося в порожніх ваґонах.Якісь люди перебігали,кричали,але нам було байдуже.Ми позасували ваґони і чекали,поки не настане тишина.А тоді порадимось,що робити.Та що ми могли порадити.Сказано було,що всі транспорти,що переїзджають Градищє,мусять відбути в цегольни карантанну.На наше щастя службу на тім торі,на якому ми опинилися,мав Галичанин-Поляк Камінські.Він порадив нам їхати до Гмінду.Казав,що в Гмінді куди кращі відносини,як у цегольні.Як найдуть нас і схочуть силою провадити до цегольні,маємо казати,що ждемо ту на письмо з Відня,яке напевно прийде.Тим письмом взивають до Гмінду,але дійсно мусите о таке письмо постаратися.Він піддав мені думку,щоби написати до кого знакомого до Відня,а там вже о таке письмо постараються.-

Я так зробила.Написала до Ярослава Весоловського, що був тоді начальником бюра української преси і ждала.

Камінські передав опіку над нами своїм товаришам, якщо відходив і так ми пересиділи в ваґонах кілька днів.Ми клали вогонь між торами,варили їсти,прали - ніхто нас не займав.Було нас яких сорок жінок,а всі з дітьми.Між нами була лиш одна інтеліґентка Буковинка п.Скраба з троїма дітьми.Вона так боялася цегольні, що як лиш хто зближався до наших ваґонів,сейчас вмлівала.Одного дня вечером прийшли якісь пани і один священик і оповістили нам,що можемо їхати до Гмінду, бо прийшло письмо з Відня від парляментарної репрезентації,що нас туди кличуть.В письмі тім вправді не було мови о 40 жінках,але я не признавалася,що нас аж 40,а коротко сказала: я і товаришки,так я й писала до Весоловського.-

Другої днини зібрали великий транспорт, бо богато людий по кварантанні в цегольні відпускали до Гмінду.- А самі жінки і діти - лиш хіба який старий дідок, або інвалід. І знова повезли нас в далеку незнану дорогу.=

От вже майже три тижні їдемо і ще не доїхали.- Діти помарніли, посолівіли, не хочуть ні їсти ні бавитися. До дому хочуть. Яка їда в дорозі? Ще хто мав який грейцар, якось давав собі раду, але були між ними й такі, що нічого не мали. Жили тим, що роздавали по станціях. А ту кілька днів ніхто й не знав, що ми є на тій стації.-

Все питаємо, на кожній стації, чи далеко ще до того Гмінду? І ждемо його як спасення, так нам та дорога остогидла.-

Аж ось одного дня перед вечером коло 6-ої години поїзд задержався на якійсь досить великій стації) - Gmünd-Niederösterreich - перечитала я вперше, заки почула оклики зелізничої служби: Gmünd - Gmünd - absteigen! Мандрівка скінчилася, а з нею наша мука = ось зараз спочинемо. Чуєте жінки, спочинете по тяжкій дорозі - покладете дітий в білу постіль і самі по довгих тижнях протягнете кости - як колись там - як дома.-

Від коли приїхав др.Ганкевич, табор ожив. Інтеліґенція взялася до праці. Скликали збори - величезні, більших я в житю не бачила і оснували, а може віднови-ли філію "Просвіти". Думаю, що оснували, бо до тої пори я не чула нічо про філію. Головою вибрали Дра Ціпановського, а членами Виділу дра Ганкевича, о.дра Конрада, дра Маковського, дир.Гарматія і мене. Здається або ще о.Короля, або дра ~~Ганкевича~~ Бачинського - не можу пригадати собі. Заступників Виділу також не памятаю. Здається тов.Коваль Генрик - ні не знаю, цікаво де ті всі протоколи і акта з табору. Коби я їх мала. Мали бути зложені до архіву до Львова, може там вони й є - але якось нікому не цікаво заглянути.-

Був зїзд Гміндян у Львові - я на ньому не була, ~~- той знаєте -~~ бо то все не складається конець з кінцем - але я була певна, що на тому Зїзді буде ухвалено заглянути до архіву і списати історію Гмінду від його основання, зн.

від 1914 року, та мабуть такої ухвали не було, або її не виконано. А то дещо памятаю, а дещо забула, дещо треба забути!

Богато безвартісних, дрібних споминів снується передомною, а важні події і дати втікають. Звичайно, жіноча память.-

Мені одна 80-дітня бабуся оповідала, як то у неї "14-літну панну" старався "алюмнус" /богослов/. Приїхав на самої Покрови бричкою, в чорні коні запряженою - мав розділ на середині голови і пальорками вишиваний обойчик. Але не хотіла його, бо мав "жалобу" за пазурами. Такі дрібниці памятала, а абсолютно неизнала, кілько має літ. Хоть часом навіть 86 літна жінка не хоче признатися до своїх літ. Може й таке зі мною - може дещо й памятаю, а вдаю, що забула.-

Але таки більше дещо забула. Особливо дати. Вже то дат я таки змалку не мала памяти і мої професори історії нераз це мені закидали - але годі. Знаю тільки, що 24 липня 1916р. вечером приїхала до Гмінду, а 28 червня 1918 виїхала з нього. Тож певне. Але коли вмер Франц Йосиф I, біме не знаю, - хоть докладно памятаю, яку промову з тої нагоди говорив Др. Ганкевич під голим небом /до нині дивуюся, що його за цю промову не повісили/ хиба тому, що Німці не розуміли, а Чехи хоть і розуміли, то були тої самої думки/. І памятаю, що говорив о. др. Конрад в церкві і до нині чую плач жінок: "татунцю наш, татунцю" - бо привязання нашого народу до Ф.Й.І. не мало границь.-

Отже, як я казала - основано філію "Просвіти". За тим пішли секційні читальні. Що дня вечером розходилися ми, після вказівок Виділу, по секційних читальнях з рефератами, відчитами, а то й так читали жінкам що небуть. Радо нас приймали і слухали. Особливо любили слухати Шевченка.-

~~хати Шевченка~~.Наймичка,Катерина,Причина,дрібні вірші робили надзвичайне враження.Впліталося дещо з історії, гігієни, - кожний по своєму знанню працював як міг. З жінок найбільше труду вложила в цю шпрацю п.Антоніна Конрадова жінка о.др.Конрада.Маленька,дрібненька, слабого здоровля жінка,трудилася від рана до ночі і богато,богато добра зробила.Нещасливі жінки бодай на годину,на хвилину забували про своє горе,про шпиталі,кладовище,голод і холод.-

Немало натрудилися пп.Навроцька,Дзьоба Гарматіївна,Лапчинська,тихенька,невижненька Кася Хахула.-

Ходили й другі,але нерадо,бо їм "бараки ділали на нерви".А в таборі з дня на день збільшалася нужда - зближався голод.Др.Ц.Волосся рвав на голові - люди вмірали масово.Що я зроблю,що я пораджу,наніщо наше знання,вони з голоду гинуть".Не помогли наші дижури по кухнях,не помогла спроба видавати жінкам харчі,щоби собі самі варили.В часі дижуру всьо було в совершеннім порядку - всьо "штімувало" що до 1 дкґ. - а прийшлося їсти,не було що.Запах гнилої капусти і зіпсованого мяса уносився над таборем - бо як голод мучив людий,таки не могли тої страшної страви їсти і виливали до каналів.-

Колишні ґаздині шукали в смітниках лупини з бараболь і варили її - казали,що смачніша від "минажу".-

Прийшов соломяний хліб,якого гідна ґаздиня псам не давала.Радуйся український народе - ликуйся і радуй. Це важиться Твоя судьба.Держися сильно,до сильних світ належить - терпи голод і муку - як не згинеш,то будеш жити - а там не бійся,Австрія готовить тобі волю і свободу.Чи тебе не вчили,що хто терпен,той спасен. Терпи козаче!а то кричить на весь рот! голод! щож таке голод? Ти не чув,що за батьківщину життя й майно! - такий же з тебе патріот? - А довго ще паночку терпіти?-

"ні,не довго,ще сім літ" - а відтак паночку? - "відтак привикнеш".-

Радуйся український народе - ликуй і радуйся! Вся кров твоїх найкращих синів-соколів - твої муки і голод,смерть твоїх маленьких діточок - це всьо для твойого добра - а не буде того добра,то годі - в тебе сім шкір - не здерли за 600 літ - ще й за других 600 не зідруть, - не бійся, - колись таки зійде й тобі сонце - лиш терпи народе.-

І народ терпів.Витаборі кінчаться запаси живности.Нема де дістати.Якісь там поїзди з харчами і солониною спеціяльно призначені філянтропійними державами для таборў,десь там в Відні застрягли - не знаю, як то було - не памятаю - щось там оповідали злобні язики,що пішли на якийсь"пасок" - не знаю,що це значить, тай нема кого запитати.Гм - пасок? хиба мусіли бути до того й паскарі - та горе з бабським розумом - не знаю,що то були за люди.От і берися писати,як нічого не розумієш,не знаєш.Бо якже? до Гмінду йшло - в Відні застрягло - пішло на пасок - то щосьби таке виходило,що ніби ті,як їх назвали - ага! від пасок, буде паскарі - ті паскарі з Відня,були знакомі з паскарами з Гмінду,а може яка фамілія,або я знаю? і так на спілку ~~пускали~~ пускали на пасок - але міркую в своїй дурній голові,що на тім щось мусіли заробити - не знати, чи ділилися тим зарібком - чи також і той зарібок пускали ~~пускали~~ на пасок,чи то на лихву.Ні,ту треба кого мудрішого - там такий один був зараз,бо він мав 4 очі і всьо ними видів - якісь черевики - чорт зна що.Велика річ? паки з черевиками десь пропали - а він то зараз побачив.Ніби то галицькі збігці мусять ходити в черевиках? - або зима що таке? а він зараз - ж а пасок,а теє,а овес.Дуже дивно,що його не повісили.

Або одна пані? Дістали жінки хустки.Місто цілої хустки,дістала кожна четвертину - велика річ? Місто хустки,буде хустина.Хустка добра річ,в зимі є в що дитину завинути,а ще як сніг падає в бараку,але діти вимерли - когож завивати? Буде й хустина.А вона кричить: а теє,а сеє,а де хустки? Але хтоби там памятав, що там таке було? Така знаєте злоба людська! Бо чейже ніхто не думає,що то там хтось простягав руку по харчі,чи черевики,чи хустки,призначені для найнещасливіщих,бо вигнаних з рідних хат скитальців? Може шурі зїли,бо дуже сильно розмножилися,може - та хто його зна,що може статися - а то зараз кричать: пасок, продали,добре,що не кажуть вкрали - але то не можна казати - як не зловив за руку - то хоть і під присягою знаєш,що твоя правда,мовчи,бо кримінал.А за сплетні встид в криміналі сидіти.-

В таборі кінчаться запаси живности.Харч з дня на день поганіший,а наслідком цього шпиталі з дня на день повніші.-

Страшно показатися в бараку,бо хто не жиє з народом - то вже ворог.Кожного підозрівають,що Бог зна, як йому гарно поводиться.А то й для нас тяжкі часи. Вийшли картки на всі харчі.-

І якщо не стоїш в ніякому відношенню до богів, то поза картою не дістанеш нічо. - Brotkarten - чверть хліба на день; Mehlkarten - 1 кґ.муки на місяць; Speźkkarten - 1 кґ.солонини на місяць,а така тобі чоловіче пахуча,що як табор дістає її в всіх люксусах одного дня топить,то Німці в місті вікна зачиняють, хто зна чи птиці і комахи не гинуть.То так,щоби той кільоґрам вистарчив тобі на місяць,бо такого смаколику не зїси богато,хоть кишки марша грають.-

Zuckerkarten - 1 кґ.на місяць; Fleischkarten -

18 дкґ.денно,але що за мясо,спеціял - нічим вірменський смаколик,сушена козина - ну ще Rauchtabackkarten. - Ще й ярину дістанеш,брукву у всіх її відмінах.І ту,що корови люблять і ту,що свині на ній правляться - якої захочеш.Тоді бачте в брукві було богато вітамін.Якось тепер не чую,щоби вона була така дуже вітамінева.А хочеш бараболі - йди в місто,не на базар,але до Німців-господарів - продасть.За 1 кґ. даси корону,а в додатку деку,мило,пару черевиків.Маєш страву для дітий,ще й тобі остане линина.Зате можна було дістати без карти родзинків і чекоряди скільки захочеш - щоби лиш грошi були.-

Зимі нема кінця.Не дуже вона гостра - але докучлива.Мете собі снігом - нічого її не обходить,що бараки діраві.Нападає тобі снігу в барак,днином розтопиться,а нічю замерзне.Таке вже правило,А що там жінкам примерзають коси до дощок - зима не винна.Кожний знає,щом в зимі є морози,най заосмотрить хату.Добрий ґазда старається вже зразу збудувати так хату, щоби ні йому ні його рідним волосся не примерзалоц але цеж не хати,це бараки - буде й так.І в 77 бараку ночами примерзали коси до дощок.-

І в таку ніч Текля Кондратишин напилася отруї. Умерла дівчина.Таки не пішла на люксус.Не хотіла,щоби старенька мати жаліла,що вивела її на "панюў",а вона оставила рідню на нужду,на голод,а сама пішла панувати.Але якось не хотілось дивити на ці гаразди,що їх переживали рідні - воліла напитися отруї.В ночі хтось застукав в моє вікно.Це сестра її селянка кричала: "пані,пані,ходіть до Нас,Текля вмірає.Як я прибігла, вона лежала страшна,синя,непритомна.Ніхто не знав,що сталося.Я похилилася над нею і побачила під ліжком порожню пляшвуку.Схопила її й побігла до др.Ц.Він че-

рез вікно взяв пляшечку, поїхав і скрикнув: несіть до V шпиталя, я вже йду. Вратували її в цю ніч, але небавом вона таки поповнила самогубство. В таку ніч застрілився студент Гноїв, якому остогидло дивитися на людські муки.-

І так минали дні і ночі. Прийде день, нудьга а з нею сварки, бійки, прийде ніч, мете снігом, гонить вітром. Вадрімаєш на хвилину, їдять блощиці. Хочеш обернутися, не дає - зарання побіліли коси, примерзли до дошки. Жий, та будь. Ликуй та веселися.-

Жіноча Громада - щож могла порадити горстка членів. Ходили, потішали, шукали роботи, що могли, те й робили, особливо як головою стала п. Текля Гарматієва. Як я приїхала в табор, то головою Жіночої Громади була якась пані - не памятаю котра, а вже писала, що маю коротку память, та щось там було з тими вишивками, а опісля з якимись календарями. Смішні історії. Жіноча Громада видала календар. Чиж то зле? А то зараз, а де гроші? А на що пішли? а протоколи? Чиж то такі великі гроші? марних кілька тисяч корон? А де пішли? де треба було. А протоколи? Боже милий, чиж навіть всі мущини добре вміють протоколи писати. Цеж "перші кроки" жінок на організаційному полі - і зараз мусять бути добре написані протоколи і мусить бути всьо записане - якісь там ухвали. Може ще й касової книги треба? Ухвалили видати календар - видали - продали - а що забули записати - велике діло. А що гроший не було? на що гроший. Жіноча Громада в гмінді не буде фінансовим Т-вом, щоби збивати капітали. Але то як приїхав той др. Ганкевич - може хто знає його - він носить цвікер - має 4 очі - не знати на що йому того цвікера? може двома очима дещо переочивби.-

Може був трохи короткозорий, але не дуже, бо й дру-

гі там носили цвікери, але якось не всьо бачили. По тих вишивках і календарах скликали великі збори - казали, що то були скандалічні збори - я на тім не розуміюся - і вибрали головою п. Гарматієву і ~~давий~~ Виділ. І знова ті самі жінки, що в секційних читальнях працювали в жіночій громаді. Працювали й другі, але не радо, бо то шкодило їх здоровлю. /світлина VI-та/.-

Щоби уможливити збігцям, бодай тим, що заробляли деякі гроші - дещо купити, - основано кооперативу. Душею ~~мою~~, директором, справником і склепарем цеї кооперативи була п. Конрадова. О товарі булож дійсно дуже тяжко і мимо всіх зусиль і доброї волі усяких людий, кооператива не принесла великого поліпшення.-

Взаїмна Поміч /Т-во Учителів/ мала також склеп. І як п. Конрадова в кооперативі споживчій, так в учительському склепі працював тов. Коваль Генрик /світлина VII/.

Головою Взаїмної Помочі був дир. Гарматій, а опісля вибрали мене, певно тому, що мущин в Т-ві було мало, а нас богатос- Членими Взаїмної Помочі працювали головно над поліпшенням долі шкільних дітий, та мали моральний нагляд над захистами і сиротами.-

Душею Т-ва був тов. Коваль і він найбільше працював. Мав також дуже паскудне око. В клясах зимно - приходиться носити з хат вуголь і докидати, бо неможливо вчити. Йдемо впоминатися о вуголь. Заряд видав вуголь для школи. Др. Білинський виказує, що стільки-а-стільки вугля видав для школи, а нам кажуть, що нема чим палити, - а той з паскудним оком десь то заглянув, що в місті не було в тім часі вугля. Що за смішний чоловік правда? Чиж в місті люди мають замерзати?-

З заряду видали картку на вуголь і воно з магазину вийшло, а куди пішло, чиж не не всьо одно? Але щож робити зі злобними людьми? Зараз кричать: а було,

а нема,десь поділося - добре ще,що не кажуть вкрали.-

Прибори до писання діставали діти очевидно даром в той сам спосіб.Заряд видавав картку до маґазину,а маґазин видавав прибори.А що діти не мають на чім,ані чим писати,то такий пан з поганими очима зараз кричить: було,нема.-

В Галичині також хочуть писати,післали там трохи того фантя,бо в Галичині було о всьо тяжко - війна - біда - то зараз "пасок".-

Щось і з шпиталів погані вісти.Зменшили хорим порції.Питаємо дра Ц.,неправда,не видав такого заряджения.Тоді основано Самаританську Поміч /світл.VIII/. Головою вибрали ми дра Білинського,бо нам самим тяжко булоби богів видерти,що було требаса він стояв,як заступник Зевеса,блище Олімпу.Ми мали право ходити по всіх шпиталях /крім інфекційних/,говорити з кожним хорим без свідків,упоминатися о хорого,якщо мав яку кривдуща щоби не йти з порожними руками,то за стараннням дра Білинського,ми дістали два рази в тиждень скринку доброго гігієнічного печива.І знов ті самі жінки працювали,що в попередних установах.Ще прилучилася п.Осипа Ракоча і п.Михайлина Полотнюк.-

Працювали й другі,але не радо,бо шпиталі ділали їм на нерви.-

Та праця всіх тих орґанізацій не могла поліпшити положення збігців,яке ставало що дня гірше.Ми приносили їм деяку моральну поміч,але як не годен чоловік жити лиш самим хлібом - так і не годен лиш самим "духом".Щойно в здоровому тілі,здорова душа - а ту для здоровля не могли ми нічого зробити.А там - сніги стаяли - чорна,родюча земля жде,жде на нас."Оріть,засівайте,гноїти не треба,згноїли нене людським трупом, ото пшениця буде,як ліс; зроджу вам таке зерно,якого

ще не було - а трави високі, пахучі й на дорогах ростимуть, бо кожна дорога, кожна стежечка кровю полита. І розцвіту червоними цвітами, якмак червоними - лиш вертайте" кличе земля. Та не пускають. Дарма, що Москалі кинули оружжя і пішли собі в свою Росію - дарма, що Німці пльондрують, хочу казати здобувають для нас Україну і нашу рідну землю вивозять в свою Німеччину. Навіть землю, щоби бодай крихітку цеї родючої землі засіяти в своїм фатерляндї - і у нас в Галичині також родюча земля - так щож, не пускають.-

Якже можуть пустити? Як можуть наразити нас на голод і біду, яка панує в Галичині? Хати повалені, поля неорані - а ту такі палати, такого хліба! Там най відб будують села, засіють ниви - тоді пустять на готове - аякже! Коли це буде? Не знати! Зруйнувати легко, збудувати тяжко! Може за рік, може за десять пустять. А може й не треба буде пускати? може не буде кого.-

---ooOoo---

Одного дня дістала я грошевий переказ на досить велику квоту. Хто мені міг післати гроші з Галичини? Моя рідня не така богата, щоби хтонебуть міг вислати стільки гроший. На переказі щоправда знакоме назвисько - читаю: Ваш чоловік є в Чорткові, у нас ще почта не наладнана як слід, я є у Львові і він просив мене післати вам гроші. Про ваш побут в таборі довідався случайно з "Діла". Господи, Слава Тобі! В короткому часі прийшов лист. Як їх Москалі взяли в Устю Зеленім в 1915р., так вони втікли, зайшли до Чорткова і там перебули цілі два роки. З того часу я мала досить гроший, та що з того? Не було що за них купити і часом таки добре біда давалась в знаки. Особливо тяжко було дістати молока й масла, а це дітям найпотрібніше. Харч з кантини був для них невідповідний і нераз доводилося їм в го-

лоді сидіти. Щ° ж мали бідні діти в бараках. Я бувало куплю чекоряди, родзинок, братова післала троха муки, спечу якісь "зателепанці" - а там дітям чорна кава - смердяча юшка, соломяний хліб.-

Літом 1917 року вмер Ярослав Весоловський. Табор вислав делєґатів на похорон- Дра Ганкевича і мене. Тоді впослідне бачила я Славка.-

Табор розбудовують! Чуєте? в 1917 році розбудовують табор! Тай край вільний - знищений, спльондрований, стратований, але більший й нам будують нові хати.-

І не думайте, якісь дрантиві бараки? Деж там! Гарні, чепурненькі, знаменито уладжені, маленькі-дімки-віллі. І дали їм назву: Willenkolonie. А осінню 1917 року перевели всю українську інтеліґенцію, очевидно angestellte в тії кольонії. Я також там попала. Якось не уходило, щоби українська інтеліґенція мешкала в таких поганих хатах, без кабінетів, кльозетів, без спіжарень, пивниць стрихів, окремої пральні, городців. Бо в тих люксусах нічого не було: покій і кухня.-

Туди пішли жити самі Німці - очевидно angestellte кравці, шевці, купарі, маґазинєри.-

Я взагалі недотепа: "нащо й нащо побудували вони ці віллі і то тепер, коли нам можна вертати домів", думаю. Аж якось раз видумала. Требаж якоїсь памятки по нас! Бараки хиба спалити, бо міліони блощиць точить їх - ті люксуси вправді паршивенькі, щож по нас остане? Повні маґазини харчів, одежі, меблів - добре - але це все для людий, а деж ті люди будуть мешкати. В люксусах помістять службу, а самі? Остануть варстати, фабрики, /бо й були маленькі фабрички: мармеляди, виробів з бараболі/ деж будуть мешкати всякі Leiter'и?

А щ° так пізно взялися до цього - то зовсім правильно - бо ми щ° ж, галицькі медведі понищилиби за кіль-

ка літ - а так будуть просто з голки".А що це коштує великі гроші,то пусте.-

---OOOOO---

Вж школі відносини напружені.Щось дехто з нас зле вчить,то дітий вже мало.Всі вчили однаково,тай дітий було досить,хоть і вивмирало сила.Увільнили нас щось10 чи 13 зі служби,Хто мав куди,той поїхав,хто не мав куди,шукав іншого хліба.Я вже може десятий раз зголосилася до службм,бо хотіла конечно остати на посадіПоїду до чоловіка,пропало,можу не дістати.А то все дістану відповідь,що школи [illegible].А мені спеціяльно залежало,щоби остати в тому самому повіті, з огляду на здоровля дітий,тимбільше,що мій середущий хлопчик попав в якусь недугу.Анемія - може зле - може розвинутися туберкульоза - в гори його треба.Довший час був він в шпиталі дра Бріскера - там було дітям чудесно.Міг що дня приходити до дому,ми ходили до нього.Поправився і прийшов був до себе.-

По увільненню з учительської служби призначено мене до бюра дра Ганкевича.Сам др Ганкевич мав дуже богато праці - від рана до ночі товпилися люди за паспортами - та щож - заряд паспортів не візував.-

Там знищений повіт - а бюро "відбудови краю" ще не наладнане,там тиф,там близько границі - ануж якась небезпека - так знаєте дбали за наш народ - боялися, що в рідному краю загине.Ще рік,ще пів ще місяць задержати ті кури,що золоті яйця несуть.-

А в таборі нужда,о якій ще тоді люди не мали поняття і хто цього не видів власними очима,не вірив. Сьогодня,коли читається [illegible] вісти з Великої України,від яких кров застигає в жилах - цей образ нужди блідий,як світло лоївки супроти сонця.Уряд сипав грішми на удержання збігців - і могло бути інакше.-

Навіть в німецьких часописях появилися статті про страшне положення українських збігців в таборі в Гмінді.Нужда,голод,смерть.Хто написав першу статтю? Я щось так своїм бабським розумом міркувала,що був там такий один чоловік.Як помічна сила канцелярійна, я стрічала подібний стиль,але може ще хто мав такий стиль.По тих всіх стяттях скликали нас всіх на тайну нараду і пропонували нам,щоби ми українська інтеліґенція заперечили тим поголоскам і подали допись,що в таборі всьо гаразд - рай тай годі.Але ми одноголосно відмовили.Може там хто не голосував - не знаю - не розуміюся на тім.Досить,що ми не подали такої дописі - й досі не розумію,як міг хтонебудь припустити, що подамо.Ми розуміли дуже добре,що неслава паде на декотрих наших людий,але годі - найби були краще дивилися,що діється кругом них,тимбільше,що мали по 4 очі.Через таборову браму не перейшла без дозволу жінка з літрою бараболі чи пляшкою молока.А вози навантажені харчами,біллям,черевиками,вугіллям,виїздили з табору.-

Я не осуджую нікого з наших людий.Приїхали голі й відїхали голі - я лиш вжди питаю,ради чого вони дивилися й виділи,бо мусіли видіти,що діється,а вдавали,що не видять? Ради чого позволяли замилювати очі нашим послам,які чейже могли в тих часах щось порадити? Ради чого покривали ті всі надужиття,які робили чужі люди на кривду їхнім землякам? Таки не розумію.-

Це хиба можу собі пояснити тим,що ми таки дійсно рабський народ,без волі,без чести - якому треба наставника.Не на суд кличу Вас слуги богів - бо після параґрафу ви не винні.Ви не забірали голодним хліба, ви не ділилися зисками,ви не забагатіли - голі прийшли,голі відійшли,бо й вас обманили - але віддаю вас

судові вашої совісти - а це право взяла я в материй, що їх діти гинули з голоду й зимна, що самі вернули потдовгих літах до рідних сіл. Ці матері не простять вам ніколи._

А як я обидила вас - то плюньте мені в лице - а тоді я відкрию вам такі образи, що на їх вид волосся посивіє на ваших головах і тойно тоді пізнаєте скільки вини на вас безвинних! О, бо в мене дуже добра память. Я лиш так часом забуваю те, чого не хочу памятати.-

---ooOoo777

Осінні сумні дні тягнуться ліниви, за ними ночі, довгі, безконечні, табор завмірає з болю і нужди. Четверту осінь оттак караєте народ. Перейшов народ голод, холод, переходить всякі недуги, оплакує своїх поляглих і померших - а кінця тому не видно. Доки це буде? Коли прийде той день, що бодай ті знищені нуждарі будуть могли вернути в рідний край? Чи може в книзі призначення записано, що хто попав сюди, той пропав?

Рішучо ніхто не знає, чому не пускають людий, і немає сили, щоби приневолила богів увільнити народ з неволі. Один чоловік на світі, що може визволити свій нещасний народ, але чоловік цей далеко.-

По бюрах праця йде нудно - поволі. Нічо не діється. На роботу люди не їдять, нових транспортів нема, до дому не пускають, шпиталі - як звичайно - повні. Щоби людям принести троха розради, улаштовують всі організації вистави, концерти. Народ приходить сумний, горем прибитий, - а наші сумні-невеселі пісні, не приносять йому пільги. Як діти заспівають своїми чудовими голосочками "Чорна рілля", чи то "Летіла куля", - чи яку небудь пісеньку, то ще більший смуток находить на душі.

Були гарні хори в таборі і були знамениті дері-

ґенти як: пп.Клим Чичка,Омелян Бачинський,Іван Ворончак і п.Дзюба Гарматіївна.-

Були гарні співаки-солісти як: п.Турянська-Кокодинська,п.Вацикевич та інсп.Бабій.Та що з того,Нічо не могло розвеселити душі скитальця. Шевченківське Свято,улаштоване в таборі в 1917 році,це одно з найбільших українських Свят,яке я в житю бачила.Многотисячна товпа брала участь в тому Святі,яке відбулося під голим небом,а на якому промову виголосив Евген Олесницький,найбільший наш бесідник.Та що з того.По повороті в бараки гнила капуста з смердячим мясом забила радісну хвилю.-

В таборі було досить дівчат,що покінчили 2 - 3 клясі виділові - для них улаштував др.Ц. санітарний курс.Тим дівчатам було добре.Мешкали в окремому бараку під доглядом сестри Кляри,мали добре вбрання і кращий харч.Цілий день училися. Крім лікарів учив на курсі пр.Заклинський,др.Ганкевич і я.Опісля здавали дівчата при комісі,делєґованій з Міністерства Здоровля,-іспит.делєґатами були: ґен.Окуневський і гофрат Геллє.Здавало нас ,чи котра з дівчат дістала яке занятття,не знаю,бо стратила я їх з очий,мені цей іспит не приніс користи - звичайно треба хиба було "нострифікувати".Вечорами ходили ми по бараках, але нерадо нас приймали,нерадо слухали."Ви краще, скажіть,що ви нас ту держите? а юра не гніть". Обвинувачували і нас в свойій недолі.А мали це прокураторське право.Дав їм це право голод,нужда і смерть їхніх дітий.-

В довгі-довгі зимові вечорі,ми сходилися в каварні - бо була вже й каварня-барак.Якось

так вийшло,що саля поділилася на дві части.В одній пересиджували Німці - в другій ми.І ніколи не прийшло нікому на думку зайти на чужу сторону. От каварня,перечитаєш часописі,випєш склянку-дві чорної кави, - цукор,а опісля сахарину,береш до дому - часом й того йдеш,щоби дістати кілька галок цукру для дітий - як маєш грошi,заграєш лябета,як ні,то дивишся,як другі грають - очерниш докладно ближніх.Був там і фортепіян,часом хто заграє,заспівають,тай йдуть спати.І так минали дні і довгі зимові вечері.-

До нашого бюра тиснулися люди,та дарма.Транспорти не відходили.Приходили зі скаргами на харч, Др.Ганкевич бігав,кричав,радив,грозив,нічо не помогло.Найбільше докучила нам одна жінка Олена Чулис.У неї остала в живих з цілої рідні одна дитина і вона хотіла бодай ту дитину довезти живу в своє рідне село.Приходила 3-4 разів денно і все відходила з нічим.А так перестала ходити.-

---ооОоо---

Та внеси води - кара Божа,не хлопець.Пироги готові,а цей води не виніс.Катрусю,доложино дров ну ватра погасне,а вона стоїть як стовп.А ти старий йди до стайні,дай лад худобі,забув,що Свят-Вечір і сіна внеси - гідний дідух,аби лиш був - ой падоньку - всьо на моїй голові - а то вже зіронця сходить.Та подивися,чи сушення зготовлене - тай відстав - тай під голубці підсип - а хутше дівко.-

А ти Маланко не витріщуй сліпаків,а сип в шафель води тай змий голови дітям - ая,а ви вже коби з вертепом? Жди,жди,не втіче.Школярі волебні,в хаті й пальцем не рушить,аби йому вер-

теп - а руш-же-ся один з другим,йди внеси дідуха,або тато забуде.Ото але - всьо на одну голову.Ну,але раз в рік Свят-Вечір,мусить християнин гідно відбути - завтра спочину.

---ooOoo---

А то вже четвертий рік спочиваєте жінки мої.Четвертий рік стрічаєте Різдво Христове сидячи на причі з загненими руками.Спочали,добре спочали.-

Над табором несеться плач - не такий голосний,як попередніми роками,бо тисячі-тисячі тих,що тоді плакали,вже ніколи-ніколи плакатимуть - чого плачите жінки? цитьте - а от дивіться,добрі богині ладять своїми білими ручками такі чудово-гарні ялинки вашим живим дітям.З роду ніхто таких не бачив там у рідних селах. Хиба в попа або пана.А то вашим - таки вашим дітям. Радійте і веселіться.І не думайте,що вечеряти не дістанете.Буде пісний борщ,буде сушена риба і колач - а що не по нашому зладжене,це пусте.Дідуха вам хочеться і куті солодкої - пождіть,може нарік,як дочекаєте. І в мою хату зійшлися на Свят-Вечір гості.Самі "бездомні".І мої діти мали ялинку - та дідуха не було,ні куті солодкої - і невесело було.-

Над табором несеться коляда-пісня.Це проф.Бачинський з своїм хором йде з колядою."Бог предвічний" - "Нова радість" - "Видиш брате мій" - несеться високо-високо.Понеслися пісні над табором,пішли високо-високо аж до Сина Божого.І змилувався Син Божий над нещасним народом,бо оце в останнє вітали скитальці Його Різдво в проклятому Гмінді.-

Довго-довго в ту зимову ніч нісся плач над табором.Що нам робити? До каварні не годиться йти - от побалакаймо,кажуть мої гості.-

І завелася балачка.Про що,як не про відносини

в таборі?-

Є один чоловік на світі, що ту порадить, але він далеко. Ми всі знали, що це за чоловік. І стануда перед нами велична стать нашого владики Їх Ексцелєнції Митрополита. Так, він один, але він далеко. Хтось кинув це слово в таборі і зродило воно надію в душах нещасних і ждали і ждали. Аж ось прийшла вістка: Їх Ексцелєнція вертають з московської неволі. Народ віджив - а вже здавалося нічо його не оживить, прийшла надія і віра - віра в силу нашого Владики. А в таборі вже не з кожним днем, а з кожною годиною ставало таще жити. Др. Ц. рвав волосся з голови - це й зелізний чоловік упадав на силах. "Псові на буду вся наша праця, ціле наше знання. На голод нема лікарства - одно лиш: дати людям їсти" - говорив в розпуці. Одного дня дістали ми вістку: вибрати делєґатів і вислати до Відня, вітати Митрополита. Абсолютно не можу пригадати собі цеї дати. Знаю, що рано мала бути делєґація в Відні.-

Др. Білинський скликав великі збори, щоби нарадитись, кого вислати до Відня і як приймити Їх Ексцелєнцію, якщо зволять відвідати табор.-

Як делєґатів вибрали о. пароха Короля, дра Ціпановського і як заступницю жінок, мене. На доручено просити Їх Ексцелєнцію, щоби особисто подивилися на нужду збігців. Честь, яка припала мені, здивувала всіх - я одна зрозуміла, що оце моя малозначна, —— особа найкраще сама собою уявляла тих, яких я мала заступати. Доручено нам: о. Король виголосить привіт від духовенства і вірних, др. Ціпановський від українських збігців, а я від жінок. На віденському двірці були товпи народу. В величезній галі уставились всі делєґації - ми на останку. Укр. Парлям. Репрез., архикнязі, німецьке духовенство, вітали при поїзді. Нам ту якийсь панок,

член комітету, доручив якнайскорше говорити. Ми це й знали. Перший вітав духовного Владику п. Президент Петрушевич - опісля котрийсь архикнязь. Добре не знаю, тільки що зачула. Опісля якась там висока, сильно вже тоді похилена постать. Похилились всі голови в поклоні, а Владика поступали звільна змучені, похилені. В Їх очах і чертах відбивалося глубоке терпіння. Тишина запанувала як в церкві, коли священик підносить Найсв. Тайни. А Ексцелєнція йшли поміж двома рядами похилених голов, кожного слухали, кожному відповідали. За ними поступали Епископ луцький Їх Ексцелєнція Боцян і брат Гроцький, товариші недолі нашого Владики. Хто йшов дальше, не бачила, бо висока стать закривала всіх. Що говорили мої попередники, не чула. Як прийшла черга на мене, я тільки сказала: "Владико! Українські матері і сироти з Гмінду, благають Вас приїхати до них, подивитися на їх нужду і ратувати їх дітий".-

Предобрі ясні очі подивилися на мене і впала відповідь: "Добре, прошу сказати всім українським матерям, нехай не упадають на духові, я до них приїду, дуже скоро приїду". Моя рогата радикальна душа схилилася в перше в життю дуже нисько - вперше а може й в послідне. З Відня ми мусіли сейчас вертати. Др. Ц. оставив своїх хорих, о. Король церков, а я свої діти - всім нам було спішно. Оповідали нам, що всі поїдуть до церкви св. Варвари, а опісля просили владику до Бурґу. В таборі нетерпеливо ждали на нас. Обіцянка Владики зробила велике враження і вістка ця стрілою понеслась по бараках. Приїде той, що нас визволить з неволі і сльози, перші сльози радости, лялись з замучених очий. І може в ту хвилину повірили скитальці, що ми такі самі як вони і що нічому ми не винні.-

---ooOoo777

Табор приготовлявся на приняття Достойного Гостя. Білили, мили, чистили, направляли, роздавали нове вбрання, навіть варили краще їсти. Думали, що за 2 - 3 дні направлять кривди, які творили літами.-

За кілька днів прийшла депеша: "Владика їде до Вас". Сонце хилилося, як Галицький Владика переступив браму українського табору в Гмінді./світлина X-та/. Задзвонили дзвони, як тоді, коли входив в табор, великий табор галицьких збігців - 2 роки тому.-

Цілий табор вийшов вітати Владику. Всі живі вийшли крім тих, що лежали в шпиталяк. Цих Владика ходили вітати. І йшов галицький Владика між рядами свойого народу. Хилилась величня постать над головками дітий, над старенькими згорбленими дідусями і бабусями, над нужденними жінками.-

За Владикою поступали: Іх Ексцелєнція Епископ Луцький Боцян і брат Гроцький, вірні товариші неволі нашого Владики. Пішли до церкви, а за Ними весь народ. Вечером відбувся концерт в честь Владики. Були на тому концерті всі німецькі достойники. Подивляли красу наших пісень, бо вперше їх чули. За чотири роки не були цікаві послухати.-

Зевес відступив Владиці свої божеські терени, але мабуть не скористали з них.-

Табор заснув і снився скитальцям гарний сон. Приснилися їм рідні села, золоті лани, сині гори, зелені ліси. І снилися їм рідні хати заквітчані садами - а в тих біленьких хатах колиски, а в колисках їхні діти. Наче й ніколи Гмінду не було на світі.-

В вікні Владики довго-довго світилося.-

Може там розказували казку про табор - гарну казку. А другого дня розказував народ своєму Владиці не казку, а правду, історичну правду про табор.-

Раненько товпи народу зібралися в церкві і на площі біля церкви.По Богослуженню Владика промовляв - а всі лиця засіяли надією.-

Плили добрі слова і падали на душі людські,як роса на зівялі квіти.І всім зібраним здавалося,що прийшов Апостол і голосить слова любови,така сила йшла з кожного слова.-

Опісля пішов до великої салі,в якій відбувалися всі вистави і концерти і там при зачинених дверах і вікнах довго-довго слухав правдивої історії табору. Мусіла бути сумна-невесела та історія,бо ще більший смуток визирав з ясних очий/світлина XI-та/.-

А як сонце заходило,пішов Владика до тих,що не могли вийти його вітати - до шпиталів.А як вийшов,то довго-довго споглядав на таборове кладовище.Епископ Боцян і брат Грецький розказували,що в його очах блестіли сльози.-

Між тим зібралася вся інтеліґенція до знимки.Велика шкода,що не радилися мене,як уложити ґрупу.Я порадилаб праворуч посадити стареньку матір Теклі Кондратишин,а ліворуч Олену Чулис.Ті дві жінки,що були символом всіх мук,які довелося тисячам людий переживати в таборі.І думаю,що й Владиці приличніше булоби в тім товаристві.Але ніхто мене не радився.Опісля відбулася спільна вечера,при участи німецького епископа,старости і всіх визначних Німців,та всіх українців,очевидно Angestellte /світлина XII-та/.Були також і заступники табору,але в малім числі.-

Слідуючого дня Митрополит відїхав,але надія на краще "завтра" остала.-

Яких заходів ужив Владика,не знаю - але в дуже короткому час по його відвідинах прийшов розпорядок Міністерства Внутрішних Справ - розвязувати табор.-

Народ ошалів з радости.-

---ooOoo---

Справдилася наша свят-вечірна розмова.Був на світі чоловік,що міг випровадити народ з неволі.Мої думки полетіли кудись далеко,в давно минулі літа і вигребали спомини з діточих літ.Ось я мала дівчина.По смерти батька ховалася я в домі дідуся,старенького священника в Угорниках б.Станиславова - в цих самих Угорниках,в яких вється стежка:

"Оце тая стежечка,що дівчина йшла,
що з мойого серденька щастя унесла".

Й досі є та стежечка,якою ходив колись Іван Франко і дивився в чорні очі своєї першої любови п.О.Р.-

Дідусь мій завзятий Старорусин видів спасення руського народа в сполуці з "єдиною" неділимою Росією. Це не перешкоджувало йому з усієї сили працювати для народу,сіяти просвіту і добро,читав лиш „Галичанина" і „Русске Слово",учив нас етимольоґії,бо казав,що всьо зло на світі походить від фонетики Шевченка,Драгоманова і Франка.Це не перешкоджувало однак розчитувати їх твори і час від часу говорити: "добре пише,дуже добре".Тепер таких людий нема - перевелися.-

Дідуню їздив що дня до Станиславова до Русского Клубу на політику.-

Коли по смерти Митрополита Сембратовича,покликано на митрополичний престол Станиславівського Владикуц старенького епископа київського,дідуньо одного дня вернувши з міста,сказав: "Дістанемо нового епископа, цікавий я кого,думаш,що митрата Фаціївича,або о.Йоана Литвиновича".-

В тодішних часах священики говорили в дома по польськи і дідуньо також,але лиш до бабуні.-

За якийсь час знова сказали: "маємо вже нового

біскупа - називається грабя Андрій Шептицький - старий рід - наш рід - один вже був нашим Митрополитом - цікавий я,що то за чоловік.Вжеж мусить мати велику вартість,але щось - чи не українчик?-

Між священиками і їх родинами було велике зацікавлення.Що дня заїзджали на наше подвіря брички,старосвітські повози,а з них висідали старенькі священики і говорили-говорили,а все про нового епископа - а опісля довго в ніч грали тарока.-

Якось раз приїхав о.мітрат Фаціївич і сказав,що тоді а тоді приїзджає епископ і дідуню,яко найстарший священик в дієцезії,має виголосити вітальну промову на двірці.-

Одного дня в хаті від рана метушня.Дідуньо збірається вітати"нового біскупа".- "Параска,чоботи" - "мамунцю,обойчик" - "мала,окуляри" - "нема табакєрки" - "десь ту був габік - вже нема".Від рана всі чогось шукали,хоть всьо було на своєму місці.-

Я очевидно також збиралася в парадну суконку і ждала відповідної хвилі,щоби випроситися їхати.Остаточно заїхала велика жовта брика,запряжена в найліпші коні, Грицько прибрався,як на Великдень і остро тріскав з батога.Дідуньо всіли - вйо! Але в тій хвилі я сіла також - очевидно в порозумінню з бабунею.А то де? А то чого? - а дивися - а ляльки - а шматки - о,що чого не стало? смарката! Грицько очікував.Ая свойого дідуня за шию: "Дзядзю,поїду- дзядзю,поїду - хочу видіти біскупа" - пищала я,але дідуню обганявся,як від мухи.Щойно інтервенція бабуні помогла: "най дитина їде,що вам татунцю вона шкодить,бідна сирітка - най подивиться і так від вас нічого потому не довідається, ані хто був,ані які були строї!" Дідуньо махнув рукою.-

Гей,бабуню сердешна,щоби ти знала яка сирітська

доля чіпилася твоєї "бідної сирітки" - щоби ти бачила,як німецька дівка бралася втинати коси,ті самі,що ти їх щодня "перувянським бальсамом" вимащувала.Та ти давно-давно вже на ліпшому світі.Може й бачиш - не знаю.-

"Вйо" і Грицько тріснув з батога,дівки з кухні заглядали,бабуня робила знак хреста.-

Того дня я перший раз бачила нашого Владику.Цілий Станиславів і околиця вийшли дивитися,ґраф,ґраф,грабя - не знати,чи старий вже? Аж ось приїхали.-

Крім епископа,приїхали члени його рідні.По привітах повозами поїхали через вулицю третього Мая до міста.Я очевидно нічо і нікого не бачила,лиш епископа,що був найвищий зі всіх високих і виглядав,як святий образ.Така була моя реляція.Як ми вернули до дому,дідуньо розказував: "знаєте мамунцю,дуже мені біскуп подобався - тільки кажу вам Українчик",а бабуня здвигнула рамена: "вже і біскупа мішаєте до політики,вспидайтеся бодай на старість".-

Дідуню сів на старіи,чорній,шкіряній канапі,вибиваній кругом білими цвяхами /такі канапи було в кожному старосвітському домові/ і говорив до себе: "ей,що там невісти розуміють - довгий волос - Україна-Україна - сепаратисти,от що,щоби лиш роздор робити"є "Мала,дукай окуляри і дай ту того вашого Шевченка".-

І ждучи вечері,читали "нашого Шевченка",а так співали собі:

"Колись Русин з під Бескида,
Так тяженько не думал,
Бо ся в кращом світі виділ,
Злої долі не завнал".-

А новий "біскуп" сіяв добро між людьми.Пригортав сиріт,потішав нещасливих,помагав бідним.В дуже корот-

кому часі молодий станиславівський єпископ зєднав собі своїми християнськими ділами загальну любов і привязання.Навіть найбільше атеїстична молодь схиляла горді голови перед батьком сиріт і вдів.-

В тому часі вмер ґімназійний учитель Андрій Шахнович,якого молодь надзвичайно любила.Андрій Шахнович був великим приятелем молоді,щирим українцем.Гуртував всіх молодих і мимо тяжкої грудної недуги,провадив їх на шлях сонця і правди.Владика відвідував хорого вчителя - а опісля сам провадив на вічний спочинок.Його присутність на похороні бідного суплєнта зібрала великі товпи народу.І тихий робітник мав княжий похорон.Від тої пори молодь готова була йти в воду і вогонь за Владику.-

А мій дідуньо говорив: "а що,я не казав,відразу казав,що то святий чоловік,хотяй Українець.Всюди є люди і людиска".-

А як умер старенький митрополит Куїловський і на митрополичний престол покликано станиславівського епископа ґр.Ан.Шептицького,то плакали не лише сироти і вдови - але плакали священики,плакав народ,плакала молодь.-

А мій дідуньо говорив: "такого епископа Станиславів не мав і не буде мати".-

Як давно-давно то було.Часи змінилися,люди змінилися,могили дідів моїх позападалися - а наш Владика весь той час сіє добро між людий.Пригортає сиріт,потішає нещасливих,помагає бідним.Всьо змінилося,лиш його душа,його серце,переповнене любовю до нещасливого українського народу,не змінилося.Тому й не дивуйтеся,що моя рогата радикальна душа хилиться низко перед Його Маєстатом - бо я від маленької дівчинки дивилася на всі ті його святі діла.-

Народ ошалів з радости.До дому,до рідних сіл можна вертати! І хотяй там села спалені,поля стратовані, але рідні,свої - приймуть,пригорнуть,приголублять.-

О,земле рідна! земле спльондрована,кіньми стратована,кровю полита,трупом начинена - вертають твої діти.І знов покриєшся збіжами,травами,квітками-зіллям. І вийдуть діти квіти збірати,вінки сплітати й хрести маленькі ними вбірати.І вийдуть денці пшеничку жати, матері будуть хліб випікати й на парстаси його давати - за душі своїх синів-соколів - тих,що не вернуть в село ніколи!

Не всі - не всі вертають,але старчить рук,щоби тебе прибрати у всю красу.Транспорти мають відходити. Всьо готове.Аж ось нема ваґонів,треба ждати ще день-два,ше бодайм годину! - Є вже ваґони,завтра відїде великий транспорт,аж ось кинулась якась пошесть нагло несподівано - ще день,ще два,ще бодай годину!-

А там селазнищені,не можуть людий пустити,поки уряд будівельний не стягне матеріялу на відбудову повіта. - Ще день,ще два,ще бодай годину!-

Бо кожний день,кожна година,вносить до таборної каси сотки тисяч корон - всеж щось остане.Де рубають ліси,падуть тріски.А народ клене себе,клене нас,клене годину нещасну,в якій родився.Літо,літо перейде, весна вже минула.А так прийде зима - що буде? земля-мати - земля всьо дасть,але треба її засіяти - а йдутв дні,тижні,місяці.-

Під нашим бюром від рана до ночі рух-крик_проклони А найдуше кляла Олена Чулис.Одна дитина в неї - одна одинока з цілої рідні - чи довезе її в рідне село?-

Хто винен? Ніхто - пошести Бог дає.Ось нова пошесть.Трахома і тиф.Не можна випустити людий з трахомою і тифом,хороби рознесуться по цілій Галичині.Ще

лиш тій нещасній Валичині бракує трахоми і тифу.-

Щось там говорили,що це не була трахома,а з голоду ставали людям,а особливо дітям,"свічки" в очах. І не було тифу - говорили - лиш люди синіли з голоду, виснаження,безсонниці і таборного воздуху.Але Господе! Чи найзнаменитший навіть лікар не може помилитися? А начальний лікар табору здається не мав европейської слави.А може я не чула.Може хто чув,що бог-др.Реднер був дуже славним лікарем? - мене вчили,що боги були помильні.-

Я раз чула,а може читала таку історію: "прийшов хорий чоловік до славного лікаря.Звичайно якогось чужинця,бо у нас мало є славних лікарів.Чоловік просить: "скажіть пане доктор,що мені є?"Лікар стукав,пукав, пересвітлює й каже: "у вас чахотка невилічима - легенів уже нема і серце слабе"."Чи довго мені ще мучитися на тім світі?" питає чоловік."Ні,не довго,найдовше рік,то я Вам кажу,а я не помиляюся".Прийшов чоловік до дому,а був то простий робітник,дивиться на жінку,на дрібні діти й думає: "що ви робити мене,як мене не стане - куди дінетеся на світі?".А треба знати,що він дуже,дуже любив і жінку і ті дрібні діти."Ні,не останете на нужду й муку",подумав і так зробив.Дістав десь отруї і постепенно сипав її до кожної їди своїм найдорощим.До року остав сам."Ну - думає - можу вмірати,не остануть по мині сироти,не будуть ходити по під чужі пороги куска хліба просити".І жде смерти,а вона не приходить.Йде він до того славного лікаря й питає: "пане доктор,чому я не вмираю,у мене чахотка і серце". А той стукає,пукає,просвітлює й каже: "у вас легені як скала,серце як дзвін,ви сто літ мете жити,хто вам казав,що ви маєте чахотку і слабе серце? Ой люди-люди, не прийде до лікаря,не запитає,а - але не скінчи/бо

той робітник витягнув револьвер і вистрілив до славного лікаря.Поцілив в саме серце.А відтак стрілив до себе - також поцілив в саме серце.І не дізнався ніхто ніколи,за що той божевільний робітник застрілив знаменитого лікаря.-

Той - розказували мені,а може читала - був славний-славний лікар і бачте,так помилився.А цей наш Chefarzt не був такий славний - далеко йому до того - бо може також писалиби за нього,а то здається крім вміндян,ніхто про нього не чув.А може чув - не знаю.-

В таборі були лиш тоді виснажені діти,жінки і дідусі - не було божевільних робітників,що в них легені як скали,а серце як дзвін - бо якби були такі, то хто зна - хто зна?!-

Остаточно побачили боги,що не можна перетягати струни,бо трісне.Мали повні магазини,мали варстати, мали ряд віль,маленькі фабрики,електровню,люксус-бараки знамените урядження в школі,в захистах - не без того, що й грошенята мусіли якісь там валятися - за чотири роки аби як,то якийсь маленький мілїоник можна відложити,хибаж хто може за дурно працювати?-

Остаточно й Міністерство може одного дня перестати давати субвенції,бож був розпорядок звивати табор.-

Транспорти почали відїзджати без перепон,але весна людям пропала.Був вже найвищий час,бо нужда не мала границь.Нам вже також було того добра по вуха, і кожний старався виїхати.Я вкінці дістала покликання, вправді щойно від вересня,а був червень,але рішила їхати першим транспортом,який буде для нас назначений.Назначили нам день 28.червня.-

До полудня сиділа я в бюрі.Ми видавали паси і аркуші причинкові.Дивно мені було,що Олена Чулис не приходить.Її пас лежав на бюрку,а вона,що ~~най~~ най-

гірше докучила зі всіх,не приходить.Зайшла я до неї. Сиділа на причі.Сплела руки на грудях і дивилася десь далеко-далеко.Не завважила мене."Олено,чому не приходите?Ваші папері готові.Можна їхати".Вона подивилася на мене непритомними очима.Не розуміла.Тоді всі жінки почали її вияснювати - можете їхати Олено до дому,вже ваші папері готові - говорили до неї.Протерла очі,розложила руки й тихо сказала! "не треба мене паперів,не поїду звідси,най вже й мені ту буде амінь"."А то я сука,аби діти лишити,чи повія якась? Де діти,там і я"- закрила лице руками й більше не сказала ані слова.Жінки вийшли за мною і розказали, що вмерла її одинока донечка,яка її остала з цілої рідні.Того самого вечера Олена Чулис зайшла до мене і розказала мені цілу історію.-

Ми почали ліквідувати наші справи.Не особисті, бо таких було в нас небогато.Кожна організація скликала загальні збори і розвязувалася.Майна ніякого ті організації не мали,лиш книги протоколів і членів - може й касові,бо здається мені,що ми платили членські вкладки.Всі книги мали бути перевезені до Львова і переховані в українському архіві.Чи є вони там,не знаю,бо не маю контакту з тими,що мали ці справи полагодити.-

Одиноким Т-вом,що мало майна,була Взаїмна Поміч. Ми мали - як не помиляюся - 7000 К готівки і ті гроші призначили на будову учительського дому у Львові. Ми вибрали з поміж себе кураторів цього майна,але не знаю,чи воно пішло на будову,бо хоч я була одним з кураторів,ніхто мене ніколи не кликав на жадну раду. Наші книги мали бути також перевезені до Львова і зложені в архіві.-

Чула я,що ці гроші мали бути основним капіталом

при будові учительської оселі в Ворохті.На послідних сходинах запала така резолюція: Ми українські вчителі й вчительки Гміндяни,зобовязуємся словом чести ніколи,під ніякою умовою,не урядувати і не провадити переписки з нашою владою иншою мовою,як українською. То було в 1918 р.,а тоді ще існувала Австрія і все йшла борба о урядову мову.А ще ніхто ніколи мене від того слова не звільнив,я думала дурна,що воно зобовязує на ціле життя.Та й додержала його.Так ще вчив мене мій старенький дідусь: "як даси слово чести,то гинь,а слово держи,а як маєш його зломити,то краще привяжи собі камінь млинський до шиї" - я послухала Вас дідусю,тай помаленьку гину собі.-

---oo0oo---

Що буде з нашими сиротами? От це питання поставили всі організації на своїх послідних сходинах.-

А було тих наших круглих сиріт ок.300.Не оставити нам їх тут на чужині,бо загинуть.Рішено вислати делєґатів то п.Президента Петрушевича з проханням,щоби Парляментарна Репрезентація занялася сиротами і вишукала приміщення в краю для них,а заки „е буде,щоби вистаралася о наші сестри Служебниці,щоби вони опікувалися ними,бо під опікою німецьких сестер не можемо їх оставити.Остаточно діти,декотрі і так без імен і назвиська,забудуть й тих,що ми їм понадавали,памятатимуть лиш одно імя Schwein,яким називали їх німкині.Спалилася там наша одна сирітка,маленька Параска,на вуголь спалилася через неувагу сестер,що пішли гуляти,а дітий лишили самих.Моглиби так й всі наші сироти спалитися.Вже по тім випадку приїхали наші сестри,але лиш яко помічниці - тепер ходило о це, щоби таки вони взяли в опіку цілий сирітський дім. Поїхало нас троє,та мої товариші загулялися в наддy-

найській столиці й забули за делєґацію. Я два дні ждала на них в каварні проти Парляменту, а третього дня зловила медичку п. Полотнюк Наталку, що була нераз в таборі й довгий час і ми обі пішли до п. Президента. П. Президент взяв акти, які я мала з табору /щастя, що були в мене, а не в моїх товаришів/, переглянув їх і обіцяв занятися цею справою. І дійсно приїхали небаром наші сестри - ми могли спокійно відїзджати. Опісля переїхали наші сироти до Галичини, а батьком їх і опікуном був - хтожби? - очевидно наш Митрополит. Знаю, що декотрі з них покінчили завдяки його опіці школи, переважно як вихованки СС. Василіянок. Ми виїздджали 28. червня около полудня. Заряд табору дозволив нам взяти собі ціле урядження, яке хто мав в хаті. Не треба було нікому старих, уживаних річий, в маґазинах були ще нові. Дехто з наших оставав ще в таборі, хто мусів, хто хотів, хто взагалі не вибирався вертати. Були й такі, що з табору переїхали на Чехи, були такі, що перенеслися до Відня - як там кому виходило. Кожна родина дістала ваґон на річи - були й ваґони особові, можна було переноситися. Я вертала з всіми дітьми, лиш мій середущий був хорий. Марний, сумний - все скаржився на болі в крижах. Всеж таки всі були живі. Текля не вертала з нами. Стрінула в таборі сестру, що ще перед війною виїхала до Прус на роботу і поїхала з нею до дому в тернопільщину.-

Транспорт складвся майже з самих інтеліґентів. Іхав др. Ганкевич з ріднею, др. Маковський, п. Заклинська, Ваньова з Золочева, майже всі вчительки, декотрі інспектори - сила нас було.-

Ті, що оставали, вийшли нас прощати. І мої приятельки прийшли, а було їх дві: добра, незабутна сестра Кляра, одинока Німка, що гарно й щиро відносилася до

наших хорих, здорових, великих і малих і Олена Чулис.-

Сестра Кляра обіцяла мене відвідати і додержала слова. За якийсь час висилали з Гмінду наших інвалідів і старців і вона випросила собі, що їх відвезе до Галичини. Були там між ними люди з моїх сторін і одного вечора сестра Кляра впала до мене. Сміялася і плакала з радости. Опісля ще писала до мене кілька разів.-

Послідну вістку мала я від неї ще в 1920р. Не знаю, що з нею сталося. Олена Чулис говорила: "Як мете їхати через моє село, то кажіть людям, чужим людям, бо роду в мене нема, що я ту хочу лежати в тій чужій землі - ту на тих Ґвінтах - аби ніхто не дочекав їх видіти". "Олено, сідайте, їдьте з нами, якось будем жити" - "ні пані, тут моя смерть - їдьте здорові".-

Як поїзд рушив, до моїх ніг впала китиця синіх квітів дзвіночків: "Щаслива дорога, щаслива дорога". А я піднесла ті дзвіночки і - не дивуйтеся - з моїх очий, що не люблять плакати, покотилися сльози. Щож? навіть жінки, що струни їх душі построєні з волової шкури, бувають сентиментальні - на це вони жінки.-

Поїзд рушив. Замаячів табор - бараки-бараки-бараки а там кладовище. Цілий транспорт звернув туди очі - ні одно слово, ні одно голосне слово не впало. Ми пращали тих, що оставали ту на все, без слів пращання.-

І не знаю, чи то колеса вибивали тужну мельодію - чи дійсно трембіти десь грали, але я чула тоді її цю пісню

"Засумуй трембіто,
Та по всему світу,
Що пропало Галичанам
Сорок тисяч цвіту".

Мені здається, що тоді ще цеї пісні не було - або автор не чув про Гмінд, бо щось замало того цвіту начислив.-

У самому Гмінді остало того нашого цвіту 11600 - а може й більше, може німецькі сестри не могли визнатитися в наших чудних іменах і назвиськах і не всіх вписали в смертельну книгу.-

Стільки літ, стільки днів минуло з того часу, а ось стоять передомною ряди маленьких білих ліжечок, а за ними ряди маленьких домовин - а в домовинах діточі головки: чорні, біляві, русяві, а коло кожної домовини мати. - Олена Чулис.-

І думка моя летить туди до неї і чую кожне її прескорбне слово. Доволі в мене часу, десь там дзвонять дзвінки, та не до мене їдуть гості.-

От розкажу те, що мені розказувала Олена Чулис.-

ОПОВІДАННЯ ОЛЕНИ ЧУЛИС.

"Не світіть пані світла - най так буде, бо дуже мене очі болять від тої "лєтрики". Ви мене питали, чому я не беру паперів і не їду до дому. То я Вам всьо розкажу, а Ви поміркуйте, чи є чого їхати. Розкажу Вам всьо як було.-

Як тота война зачалася, то було літо - таке красне-тепле-ясне. То вже чотири роки буде.-

Не такі ми були дуже ґазди, але було собі, було й другому. За мною дали 2 шнури поля, паші на 2 корови і 3 сотки грішма. Я була одна в дома і все татуню небіщик казали мому: "за життя не дам більше, бо не хочу, абисте мене на старість в старці нагнали, але по смерти всьо Ваше буде. Але як прийшла старість, то прийшли до нас з мамунею небіжкою і вже разом ми ґаздували, а в стару хату пустили комірників. Дуже красно ми жили і бувало навіть отець духовний в церкві приказують, щоби люди дивилися на нас, що то ми старих родичів

шануємо і обходимо і наказували, щоби ціле село дивилося на нас. Мій небіщик порядний ґазда був. Від досвіта до ночі працює бувало, працює. До коршми не знав входів, до розпусти жадної не допускався. Часом закурить, але хиба я сама пачку куплю, бо всі гроші в мене стоять. Чи теличку виховаємо, чи пару волів - то всі гроші дає мені, щоби я ними орудувала. Так купили ми шнур поля в межу, худібкуи таку красну виховали, що хиба на фільварку друга така. Діточки ховаються, старшенькі вже й до школи ходять і до панотцевої панночки бігають вчитися. А вона вчить їх та сама така цікава, що й ми, як є час, біжимо послухати. А як літом паничі приїдуть то таке їх повиучують - де-де - старина лиш очі вилуплює. Так ми жили й Бога хвалили аж до тої війни. А як вона зачалася, то ми дуже боялися, але й тішились. Пан оцець все говорили, що як буде война, то зараз по войні ми будемо так як давно колись самі в собі, що не буде над нами чужий цар панувати, ані німецький, ані московський, тільки ми собі будемо Україна. То люди дуже тішилися і казали, аби наші хлопці йшли до українського войська. Тото наше войско мало помагати цісареві бити ворогів, а за тото наш цісар віддавав нам нашу землю і ще тоту, що під москалем - і буде Велика Україна. Як приїхали панотцеві паничі, то списали наших хлопців, тих, що до війська не належали і взяли їх десь до міста вчити воювати - то їх називали Українські Січові Стрільці.-

Від нас з хати ніхто на войну не пішов. Тато старі були, а мій не служив таки з роду в войську, що то якось ноги не так стояли, як при войську треба. То ми собі сидимо, свою роботу робимо; як машерує войско, то хліба не жалуємо і Бога просимо, аби то раз-два война скінчилася, аби богато народу не вигинуло. Бо

хоть з нашої хати ніхто не йшов, але йшли наші люди, з цілого краю, то дуже жаль було, бо то всьо своя кров, хоть і не фамелія. Наше войсько йшло та йшло, казали напроти Москаля. Аж чуємо стріляють десь не дуже далеко.-

Одної днини взновили в селі, що Москаль наступає. Люди дуже напудилися, ховають що хто може, в землю закопують, худібку до ліса виганяють, а мій каже: „та де то правда? якби таке мало бути, то нам скажуть". І таки правда. В полудне прийшло в село дуже богато войська і сказали, що Москаль наступає, та що в нашім селі буде битва, бо добре нашим зза горбів бити ворогів. І казали нам всім вибиратися з села, бо Москаль буде на село пускати бомби. Зараз взялися за селом копати шанці, зігнали людий і там робили. А в селі ґаздували Мадяри. Де що було, то забирали - де корови, де дріб, де коні, а людям давали на тото квіти. В нас забрали чисто худобу, лиш коні вигнав наймит в ліс, то не найшли.-

Як то вибиратися з села? Біжу я до отця духовного порадитися. У нас вже так було, що за всіми справами ми до них йшли, бо дуже вони були для людий добрі. Приходжу, а там самі старші сидять, а отець стоять між ними і бються в груди і говорять щось, але я не розуміла що. А тоті старші такі люті, аж зубами скрегочуть. Що то, думаю собі і йду до імості. А імость плачуть-заводять, а панночка вмліває. І розказали мені, що тоті старші то Мадяри і що їм хтось доповів, що наші отець якийсь москальофіль і що отця певно озмуть.-

Тай взяли - вивели їх на цвинтар коло церкви і повісили їх на грушці. Бог би їх побив та скарав, аби дітий своїх не виділи, аби їх так на тім світі вішали і смолою поливали. А їмость вмлівали, але казали ім забиратися і панночці також і кудись їх повели, що то вони

також москальофілі. І що люди напросилися, що паничі принашім войську, що отець все за Україну і за Україну, нічо не помогло.-

Як вже того сталося, то люди вже не питали, а забирали, що годні були й виходили з села. Мій якось привів коні й ми посідали, взяли, що вдалося, трохи шмаття, муки, солонини, що було гроші в скрини, крупи, соли і якось переїхали лісами в друге село. Ту нас приймили ґазди, але на другий день з того села казали також забиратися. І так ми їхали з села всело. Цісарською йшла сила людий з дітьми, дехто їхав, але більше йшли. Гнали худобу, свині - гейби на ярмарок. В якімось селі стояло дуже богато войська, то взяли мого з кіньми в форшпани, а нам казали йти до міста, що там всьо дістанемо і перебудемо, доки з нашого села Москаль не виступить. І так ми пішли. В тім місті було дуже богато людий, ані голки не заткнути. На кватирах войсько, а ми на дворі, Дощ не дощ, спека не спека, а ми на дворі. Готовимо страву на дворі, спимо на дворі. Аж зігнали нас всіх на стацію і казали, що повезуть нас в безпечне місце. Тай ми поїхали. Лиш мого старого не було, а тато, мама і всі четверо діти здорові до того часу. А старим ми не дуже журилися, бо був з войськом, але не на войні, то був безпечний. Врзили нас світами, чужими краями, горами, лісами, вже й тямки не маю, як довго нас так возили. Деся там нас скинуть як худобу, валяємося по якихось селах, містах, розмовитися не можемо - тай знов нас зберуть і везуть - чисто як худобу. Їсти нам давали і дітям, молоко виносили, а хто мав гроші, то купив, що хотів. У мене гроші були, але боялася дуже міняти, бо ніхто не знав, що буде, то страшно було випускатися з гроший.- Ми обїхали пів світа, заки добилися на Гвінта. Семеро нас було: тато, мама, четверо діточок і я - семеро". -

Олена Чулис замовкля, я не питала про ніщо, може в цій хвилині було їх семеро. Може говорила з Богом? Може сповідалася перед своїм паноццем, до котрого бігала все за радо-порадою? А знов почала говорити тихим уриваним голосом: "Загнали нас в тоті бараки за дротами, а віддали на Х секцію. Що я Вам буду розказувати, як жиють люди в бараку - ви самі знаєте. Першого року було не так, бо їсти давали яко тако, хліб був смачний, лиш знаєте, дуже вкучно було сидіти, а як зима прийшла, то най Господь Бог заступить. Діти так нудили світом, най Мати Божа оборонить. Старші підуть до школи, то ще їм легше, а менші самі не знають, чого чіпатися. Старі обоє так само не годні собі ради дати - лиш глипнуть одно на друге та й плачуть. А я якось привикла. Доварю страви, десь піду на роботу, десь відпитаю своїх людий - якось не так мучуся, як другі. Все думаю, е що там, коби через зиму, а на весні поїдемо до дому. Старий може вже в дома то й біди не зазнаємо, бо він знає всему лад. Наших людий ту доста було. Навіть були такі, що їх Мадяри взяли з їмостею і панночкою - кудись до якогось Тарільгору. То вони розказували, що наш нарід такої там муки пройшов, що всі гріхи будуть відпущені тим, що там були. А наші їмость і панночка то там умерли обі одної днини. Дуже там хороба якась панує.-

Так ми перебули зиму, а на весні до дому не пускають. Ще є война. Я поїхала на роботу на Морави, а як приїхала, то вже лиш шестеро нас було. Той найстарший хлопець Павлусь заслаб на 3 дни і помер. Мама пішли зі мною на цвинтар - помолилимися за його душечку. Дуже мені гірко за ним було. Такий був тихий, послушний, смирний. Злого слова ніхто з него не мав. Господи, воля Твоя. Так я ходила, як пяна, аж жінки розговорюють: "А ти Олено не плач, бо йому так тяжко від твоїх сліз -

дивися,ще маєш троє діточок,а ту є така одна,що всі вже поховала.Богу дякуй за ласку його небесну,що решта всі здорові.Але де я годна забути - де? де? Ой,коби старий,~~рештавсіздорові~~ знав,що його синок вже на тім світі? Бувало каже: "нема такого,як наш Павлусь не то вселі,але і в світі.А якмдивиться на нього,то такий ясний стає,як то сонце з високої мовби як яснів. Ой,старий,старий - де твої діти?-

В зимі - то вже міркуйте собі друга зима,щось ~~та~~ зан~~е~~ могли.Ніби здорові,ніби ходять,їсти їдять,але такі стали,як не з того світа.По ночах не сплять і бувало кажуть: "овго,вже не видіти мені рідного краю - вже чую,що ту мені конець".-

Раз дістали якісь болі - так їх мучило,аж хтось закликав доктора.Зараз їх взяли до шпиталю,то шість неділь так їх мучило і таки вмерли.Гей,господи,якого плачу було.Мама заводять,а жалуються: "на когож ти мене ґаздо лишив? щож я сирота тут на чужині сама робитиму? чому мене за собою не береш?",а діти так дуже плачуть "діду таи діду".В ночі прокидаються,за дідом питають.О,бо такого діда таки на світі не було. Що хочуть діти,то з ними роблять.Вилізуть на коліна, на голову,сіпають за вуса,а дідо ніби бють,а такі раді,раді.А байка,а всячина.А де який ґрейцар,то всьо дітям - а цукорки,а булки,де що на світі є.-

Таи нема діда,А мама говорять бувало: "затужив старий за внуком таи пішов його шукати".-

Як подивлюся на маму,то таки пізнаю,що їм не довгий вік.Сидять - як не кличеш їсти,то не просять - як не силуєш лягати,той цілу ніч пересидять.Такі страшні стали,аж мохом поросли.Щось до них балакати,а вони и не чують."Буде баба вмірати" кажуть жінки.Взялиси манорію,що днини до церкви йти.І сповідалися що раз, аби - казали - Бог гріхів відпустив,бо дуже - казали - грішать.Кленуть навіть Найяснішому.Сидять бувало и са-

мі до себе приговорюють: "Бог би вас побив за людську кривду, та й за мою. Абис один з другим, царі волебні, таку тяжку смерть мав, як ми життя тяжке маємо. Абис не діждав потіхи в синів і внуків твоїх, ти збую, щос тільки народу побив". Так бувало кленуть - а другої днини йдуть до сповіди. А таких вам зробилися люті до тих Німців = крий Боже. Як прийдут тоти ґрадуси, то що вони їм набалакают, аж страшно слухати. Але така людської мови не розуміє та й не знає, або: "Ти шматюго зателепана, чо ти шукаєш між християнським народом? чо не йдеш псів дозирати, а людські діти мордуєш, мордувалоби твою нехрещену душу".-

Ми їх просили, аби дали спокій, бо що ґрадуси винні, але де там. Такі зробилися на той чужий народ ненависні, як той яструб на котята.-

Одної ночі збудили мене: "Олено, а коли ми поїдемо до дому? бо щось мені здається, що треба вже йти з цього світа. Гірко ту буде татови лежати, але має Павлуся, а я таки хочу до дому". "Ой, що ви мамо вигадуєте таке пусте, ще вам час", але душа моя чує, що інакше. А вони сіли на тій причі, зложили руки й стали молитися. Не кляли нікому, лиш молилися. Господи, дай вмирати в рідному селі. Господи, виведи мене з цеї неволі - а в тім най буде воля Твоя. Що раз тихіше молилися і так таки сидячи вмерли.-

Ой, було то рано, було. Але всі згідно говорили, що вони не слабували, а смерть таки так прийшла. Прийшов сам др. Цепановський і таки сам сказав, що не було ніякої зарази, лише смерть прийшла сама.-

Дуже мені вже гірко було. Такі були добрі - ніколи, як я запамятала я, з ніким нічого не мали, а мене і мої діти то таки так любили, як свою душу. За ціле життя не кляли нікому, лиш вже передосмертю все кляли.

Але діти не так за ними плакали,як за дідом.-

Як я їх поховала,то взяла промишляти,як таки звідси виїхати.На роботу з малими дітьми не дуже приймали,а то й на роботі знов треба ту вертати - а ту чує моє серце,смерть завзялася на мій рід.-

Ходжу,прошу,питаю - нема як.Там скрізь Москаль, не пускають.Доленько моя,деж я подінуся з діточками, де заховаю їх від тої смерти?-

А ту,ви знаєте,що раз гірша їда.Гроші тоти з дому минулися.Заробити нема де і боюся лишити діти,бо зараз здається мені,що як лиш куди піду,то їх не застану.Не раз так думаю,що й Павлусь не вмерби був,якби я була коло нього.Тай так сидимо й мучимося, як ви самі знаєте.-

Куди йду,що роблю,а все одно думаю: "до дому". Троє їм ту остануться,така воля Божа,а нам коби до дому.Ночи я виходила,а доктор,то вже ховався від мене,лиш той писар вийде,тай перекаже,що не пускають. Ходжу робити то до кухні,то до панів.То десь все щось дітям принесу.А вони небожата такі сумні та такі білі стали всі троє і заєдно питають,коли їдемо до дому.-

Раз приснився ми сон.Казали бувало наші отець, що гріх вірити снові,але я таки своє знаю,що часом в сні є правда.-

Десь так сниться мені мій Павлусь йде толокою. А на толоці такі красні квітки,а самі червоні.А за Павлусем йдуть тато небіщик і мама - одном за другим. А за ними йде мій старий,а такий чорний,чорний як вуголь.Нічо не балакають,лиш йдуть одно за другим. З полудня прибігає одна молодиця з нашого села і кричить: "Олено,йди до 7-го шпиталю,там твій старий лежить,а хутко,бо щось ми ся здає,що не довго буде жити.Біжу - не пускають,але якось надійшов молодий док-

тор,той в окулярах,тайпперевів мене.Приходжу - правда. Лежить мій старий."То ти Андрію?" питаю."Я Олено,а де наші діти?".Сказати,ні не скажу,що Павлуся нема."Є, кажу всі - приведу їх зараз.Ой,сирото ти мій,скажи, звідки ти ту взявся?".І він мені розказував,але ледви що я могла зрозуміти.Як приїхав на Мадяри,то дуже заслаб,лежав в шпиталі,а як подужав,то перевезли го сюди,вже три неділі лежить.Не знав,що з нами є.Думав, як одужає,шукати за нами,але вже бачу не подужає. І не подужав.Нема вже мого ґазди.Не верне вже в рідне село.Не буде до схід сонця поленька орати,хлібом обсівати.Буде ось ту на віки лежати.Правда,не сам,бо з сином найстаршим і з свекрами го лишу.Бувало кажу йому,"спочинь Андрію бо збавиш здоровля,ніхто так не працює,як ти".А він мені на те, "Ні,Олено,нема часу спочивати - вивінуємо дітий,тоді спочину коло них, а тепер нема як,літо перейде,зима запитає: щось робив ґаздо в літі?" тай працює,працює.От і доробився.В шпитальній сорочці ляг в домовину,а там в дома такі полотна - Господе,Господе.Розстелю над рікою бувало,а Павлусь води зачерпне та поливає,та питається: "а вишиєте мені гарну сорочну?" Вишию кажу - "а татови?" і татови вишию.І вишивала,мережала,а ви собі в шпитальних сорочках лягли спочивати".-

І знов замовкла Олена Чулис.-

Може привидівся їй вишневий садок,а в садку вона, дівчина,з своїм Андрієм.А може сидить при вікні і вишиває-мережає сорочку Павлусеві.А може білить полотна над рідною річкою? Цить,щоби не відлетів спомин-привид.Тільки й остало в неї.-

Місяць засвітив в вікно і вона прокинулася.-

"Що ту богато розказувати? - голод,зимно,воші, блощиці.Так вже допекло,що кляну як мама небіжка.А як

подумаюси,що вже чотири домовині от ту в тім Гвінті маю лишити,то вже нічого не хочу.Ні до дому вертати, ні ту оставати.Якось нема сили.Ні їсти не хочу,ні спати,ні робити.А на дітий дивитися не можу,такий ми жаль.Коби зараз пустили до дому,а то ще як потримають то вже таки не буде з ким вертати,бо діти такі лиш, як свічки поставали.-

Бог би Вас побив та скарав,звірі не люди,що загнали сюди народ на смерть".-

---

Дорогі Мої Мамко!

Перші слова мого листа: Слава Ісусу Христу! Дорогі Мамко,доношу Вам відомість о моїм милім здоровлю і поводженню.Я з ласки Пана Бога здоров,котрого то здоровля і Вам зичу,а поводження моє як звичайно при роботі.А тепер дорогі Мамко,довідуюся о Вашім милім здоровлю і поводженню і довідуюся,чи баба Параска здорові і сестра Василина з дітьми,чи здорова і Дєдьо Василь чи здорові і Миколова княгиня[1] чи здорова і як їм поводиться?-

А тепер довідуюся,чи Нєньо подужали,чи вмерли? бо як ми виходили з села,то дужеьвже нездужали і вогорили,що бізівно[2] і до неділі не діждуть.Як подужали, то дай їм Боже здоровля,а як вмерли то хай з Богом спочивають.-

А тепер дорогі Мамко доношу Вам,аби Ви не плакали і не банували[3],що нашого Миколи дриво вбило.То я Вам розкажу,як до того прийшло.Як ми вийшли в суботу рано, так аж в неділю прийшли ми до Татарова.То зараз ми довідалися,де ставати на роботу і пішли туди.То керон[4] приймив нас і ми згодилися піти тягнути бутин[5] в Пі-

[1]наречена-молода, [2]певно, [3]тужити, [4]завідуючий роботою, [5]лісова робота.-

гім - то таки така гора ту в Татарові.Зараз в понеділок ми пішли в бутин.Дуже ту богато всякого народу є при роботі.І наші люди і батьки[1] і бараби[2],але найбільше жидівських.За тиждень ми дістали виплат і Микола каже: "чо будемо гроші носити за пазухою,а там Мамка бідують і може Нєньо вмерли,то позичили на похорон - ліпше,каже,як зійдемо в село,то пішлемо гроші до дому.І питав,чи я згоден,аби гроші післати до дому?-

Такм ми балакали,а люди фалили нас.Вгідні Леґіні,дбають за стариню - овго,вже не богато таких Леґінів є".-

А ми нічо.Робимо цілий день,а так повечеряли і лягли спати.Як лиш сонічко підійшло,Микола каже: "мой бра - якийсь недобрий сон мене навістив"."Який?" питаю; А він розказує,що ніби Нєньо прийшли дожна суди до нас і вогорять до нього: "Не будеш Миколо по свєтіх женитиси,бо твою княгиню інший посватав".А я десь кажу: "ова,буде друга княгиня,коби лиш Бог здоровля дав - не журітси,а як Анничка така вгідна,що не хоче заждати на мене,то не бануйте,я Вам іншу невістку найду".Так ніби кажу,але такий ми жиль за Анничкою,що аж плачу".Не знав бра,дес може цеї ночи Нєньо вмерли",тай ми оба перехрестилиси.-

А ту Мамко мої любі,летить з гори дриво,а таке силенне,як та гора - тай геп на нашого Миколу.Ми лиш ахнули.Позбігалиси люди,відвалили тото дриво - Господи.Ви самі Мамко не пізналиби,що то наш Микола,так його поторощило.Зараз люди витягнули Миколу,вибрали тоти гроші,що він поклав у пазуху і дали мені,то я вам їх посилаю.Долі стояли вози,то понесли Миколу, поклали на віз і повезли в село.-

---

[1]люди з долів; [2]зайшлі робітники від слова Bahrarbeiter.-

В тім селі нема трупарні,то поклали його в дзвіниці.-

Зїхала Комісія,ходили там коло Миколи,але пороти не пороли,бо так го то дриво попороло,якби доктор ножем краяв.Люди скинули грошi,зробили хрест,купили нове шмаття,підперезали,а під ліву паху поклали капелюх з павами.-

Я вже Вам писав любі Мамко,що другої днини мало бути свито.То по вечірні поховали Миколу.-

Красно поховали.Як вінесли трумво з дзвіниці, то піп казав казання,а таке жилісне,що всі ревли[1] не лиш челєдь[2],але і ґазди.Казав піп,що Бог карає нарід, бо дуже вже здуфальний[3] зробивси,що один другого живцем зївби,а за марний гріш зарубавби.І ще казав,що цей леґінь не був такий здуфальний,але Господь Бог доброго карає,аби то злий видів і сокотивси[4] гріхів. І трембітали самі жидівські,але не так красно як у нас.То Вам пишу,аби Ви не журилиси і не банували,бо похорон наш Микола такий красний мав,як не знати який богатир.-

Ціле село було і панів сила і навіть жиди нехрещені вийшли дивитиси,як леґіня в землю спускають. А тоти грошi то Вам посилаю,то як Нєньо вмерли,то віддайте Мошкови,кількосте позичили,а як ні,то купіть хліба собі і сестрі Василині і її дітям.І скажіть сестрі,най не журитьси,я за неї не забуду.А як вийду з роботи,то до Аннички пішлю сватів,абиси сарако не марикувала,що мало бути по свитіх весілля,а нема.То скажіть Анничці,най не банує і в службу най не йде, бо як вийду,то вженюси,хиба що ми дриво вбє,то не вийду.-

_____Дорогі Мамко,більше не маю так що писати,тільки

[1]ревети - плакати,заводити; [2]челядь - жінки; [3]зухвалий; [4]стерегтися,уважати.-

Вас поздоровляю по сто сисячів разів і як Нєньо не вмерли, то їх поздоровляю і бабу Параску і сестру Василину з дітьма і дєдя Василя і Анничку і прошу Вас, як цес лист дістаните, абисте зараз мені відписали.-

Міркуюси, що Василинин бахур[1] годен вже лист відписати. Кажіть Василининому бахурові, най красно вчитси і дівки най вчатси, бо тепер такий чис настав, що без науки нема що в робити. Тепер то і з наукою гірко жити, ту є в роботі такий вчений барабчук - кажуть, що високі школи має, а мусить сарако в бутині робити. Як по роботі зачне нам розказувати, а за козаків, а за стрільців, а за тото, що давно було, а пропало тому, що ми сліпі були, то аж сплачемо.-

А книжки то такі має красні, а всьо за гетьманів, за козаків, за войни, а найбільше за тоті Стрільці та за їх могили.-

Покладемо ватру, а він нам читає, як дзвіночком грає, а ми слухаємо і всьо чисто розуміємо - бо по нашому читає. Як війду, то вінесу бахурові таких книжечок.-

Поздоровляю Вас ще раз від широго серця- тай не пишу цього листа чорним атраментом, а пишу го свою кровю, серця дияментом.-

З тими словами будьте ми здорові

Ваш син Юра.-

Татарів, 20. жовтня 1932р.-

---ooOoo---

Василин "бахур" перечитав лист і поклав його на бабині коліна.-

Підпер свою кучеряву головку худенькими ручената-ми і так застиг "як віросту великий такий як дєдьо, то піду в бутин, аби послухати, як тот барабчук читає

[1] хлопець.-

про гетьманів, про козаків, про Стрільців і їх могили - або ні, а бутин страшно йти - впаде силенне дриво і бс. Буду вчитися, абим знав сам читати і абих ще другого вівчив - а Ти Боженьку дай, аби дєдьо Юра вийшов і аби тоти книжечки виніс і аби го дриво не вбило. І кучерявий Петрик думав-думав - а перед ним їхали гетьмани, а за ними козаки, а за козаками йшли Стрільці - Боженьку, дай абих швидко виріс, то також буду стрілець і буду вчитися, абих не був сліпий і всім закажу аби вчилися, то тоте нам добре буде.-

А баба Марія вийшла з хатчини в велику хату, де на постелі лежав батько її синів: "На старий, є лист від леґінів - так-єс Бога просив, абис дочекав листа - на прочитай - і приступила до постелі. Але старий хоть і дивився, не видів вже її і не чув, що говорила. А вона приступила блище, замкнула мертві очі і тихо сказала: "знав старий, коли душу віддати, не хотів сарако того письма читати" і вдарила сивою головою до стіни - аж гомін пішов.-

"О, о, вже стріляють - крикнув Петрик" і побіг в другу хату сказати бабі. Баба лежала на землі, а її очі, хоть і дивилися, не бачили вже Петрика.-

---oooOooo---

-----Під ногами скрипів сніг, а сонце кидало своє золоте проміння на вершки білих високих смерік. Тишина царювала довкруги. Дорогою з Підліснева до Татарова йшла жінка. На голові у неї було щось - ні то капелюх, ні шапка, щось безбарвне і без ніякої форми. Одягнена була в плащик також неозначеної краски. Мусів бути дуже легкий, підшитий вітром, бо що хвилини обтягала його. На ногах мала черевики якоїсь старостельної форми, а в руці випхану течку. Дорогою мчали лещетарі, їхали санчата, снувалися люди. Та вона не звертала на них уваги. Йшла звільна рівним кро-

ком.Часом лиш,як рознеслось голосне р у п п п - то здрігнулася.Лице її,з дуже правильними чертами,було бліде,губи щільно затиснені,чорні брови стягнені. Скільки літ могла мати? Може 30,а може 40.Йшла щораз повільніше.Чи чарувала її краса гір? Чи була змучена? А може - може давно вийшла на ту самітну прогульку і хотіла їсти? Лучаєсь,що після прогульки в горах хочеться їсти.Тоді заходиться до ресторану і їсться богато і смачно - з того "прибуває на вазі" - на це і їздять в гори.-

Як прийшла до села,оживилася.Розглядалася цікаво і вступила до елєґантної реставрації.Дивні ці жінки. Одні пересадно держаться моди,другі пересадно занедбують - позують на оригінальність,як от ця туристка. А може це не туристка? Може це яка бідна жінка шукає аж ту кращої долі? Добре вибралась,ніби ту по горах доля ходить,за рученьку щастя водить? В елєґантнім ресторані було тепло,ясно,весело.Властителька висока, гарна,після найновішої моди вбрана жінка,ходила поміж столиками,при яких сиділи гості - самі ліпші гості. Мила усмішка не сходила з її милого личка.Як відчинилися двері і ввійшла зле вбрана,дрожача,бліда жінка - властителька скривилася,скоро підійшла до неї і мабуть хотіла щось немилого сказати,але в очах незнакомої вичитала щось таке,що задержало її.-

Чим можу служити? запитала.-

Чай і дві булки - звичайні - впала відповідь. - І прошу позволити - я ту - я продаю дешево - дуже дешево - гарні туалєтні прибори і миделка,перхуми - найліпшої марки.Може хто купить?-

В душі властительки стало щось шепотіти - може спомин,що і вона колись - але що там,краще не згадувати.Най продає.І згодилася.Добра була і колись була

на дні - ті жінки бувають іноді добрі і вразливі.-

з Германівки коло Борщева, котрий нічого терпів тиф.
Дня 25. ц., 24/10. лежу дальше вдома; гарячка спала уже тіло, тільки дуже ослаблений.
Дня 6/XI. гарячка рано зовсім спала, перейшов в ліві бік.
Дня 7/XI. рана у лівім гарячці. Тішусь, що все добре.

Вечер рана дуже ятрить безперестанний відвороть з сторони. Ситуація паскудна. Команда Кома одержує приказ готовитись. В села вийшов тиф поміж вояків-українців. Зовсім рассеяно римська пайока.

На ніч дав один грубий сніг дуже поскудство. Від мороду замерзли вікна. Видно ясно, як я буду мій довший лист з Комарова відворот, коли завтра відїду. Курса дуже ослаблений.
Дня 8/XI. вечером мені показали Кома, коли я на спацері відмарш, зійшов ту вулиць з білими уборами товариства, що лежали рам хаті. Ці свої вибори різнять протестанти і католики дуже радять на свою особливість відрізнювати ґудзи з Комом, бо завсім я лишусь - то предрукую, що пропаду. -
Дня 9./XI. рано рушив до Кіш зі села Ромашів в напрямі Кущинці мурований. В 2 ми товариші ріду на підводі. Кінних гарматчиків замішкано по квартирах хорих. Дорога дуже тяжка - болотна. Заледви кілька верстов до Кремовки, їхали майже цілий день. Вже подалось рахити за собою довший сліг з сторони. Кінські ребра. Під вечір з трудом довлеклись до Кремовки, де мали зупинитись з 3. Батарею. З причини похорону сот-дес. рахункового Федоренка, котрий помер на тиф задержуючись на рік в селі. Вечери на підводі коло ляшку на сніговарку долітав до мене голос "покорных" пісні, котра з уст десятків товаришів лунала - супроводжаючи на вічний спочинок свого однополчого товариша.
На ніч ту замішкались.
На другу днину виїхали з хворими з підводі на перед до Курилівців. Їхали ми до 5 год. вечером. По дорозі ґаздинь з хворою ріжи

расстоянии радушников. В місті нас від самого ранку зустрічав Арм. Інтр. Вишків. Ми завернули до двора, де стояв наш давнього тов. з дивіз. типу 2. Батареї кін. арт. Кутовика зі Львова. Від ради бачили, що в такій же хорові возиться моєго замовляв.-

Дня 12/II. Приїхав наш зап. Кіш з 3. Батареєю рейсом з Вишковом очікуваючи місцевість виїхали в напрямі Новий Ушиці. Настрій між всіми приголомшений. Всі знають говірку і будь не їдемо, коли з одної сторони і другої вороги. Подорож рано тривала кілька днів. В місці дозвіли до Нові Ушиці. Ту бачимо масу рашит остаточних, які подаються в сторону Проскурова. Нам доводиться минати різні дворі зі зворотом радушників, які „галичане" зрадники.- По нараді наших командантів в Команді міста, рушуємо зараз їхати на Зар.- Їде туди і мамин відділ У.С.С. з кінними стрільцями.- Ми їхати над ріку заміста. Ту обідаємо.- Вчиться метушня між мужвою. Помагаємо їхати Кінні до Кам'янця подільського. По предостережених нарадах серед командантів, що ми різними від інших привозів і дорогою, та що нарада дуже довга,- піддаємо думку мужві будь нам вибрати дорогу. Всім можемо бачити козаків, котрі нас стерегуть.- В місці по нараді рішаємо їхати до Кам'янця.- Вихід дальше.-

Дня 15/II. зайхали до села Шипинівки, з відки від'їжджаємо на північ до села Острівів. На дворі студінь. Поштучні коні заледве рівають гарматні на возах. На кожній підводі було перевезено по 6-8 різних речей, крім людей разом по підвод.

Мій стан здоровля помимо тяжкої дороги вражаючий. Кусаю на силах мобілізації.

Около 6. год. вечером зайхали до двора на фільварок.

Мужва розквартирувалась по селі". Село велике, - фільварок в самій середині, великий, розкішний маєток. В ідучому сотенна рада. Мають рапорти до дідича полки. - Вдень я більша дід. Директором у нас гімназія. - Дня 18/11. роботи рапорти місцеві давали по фільварок і нас розподілили обивателі. Завдяки грубості російських і машинного бруса, котрий розмулював частинки Луганської - ми дістали в наші в відділ сирівців - ні авантюрки розбігались. Дітей ми давали самі до фільварку. -

Дано помітити дуже цікаві між мужвою. Загальна справді висока культура. Домагаються від сотенного начальства село і виїхати до Дубовець, де мав бути наш новий командир. - Вже вікна магазинів стоять підводи і тікають. - Одні тягнуть мішки на місці і здати врожаю дістали, другі хочуть йти з полонного або самі до дому. Виходу нашого тепер не було для командира Дмитрука за голосом мужви себе.

Дня 19./11. рано відіїзд до Дубовець. - Шляхом тягнуть далекі рядки обозів "армії". Потомудри дякати на від до села Свидівки розташовуємся в селі на майдані. Сильно тосковість і дмухнула сильна буря. Жаль було глядіти на коні, що так тряслися від зимна в возах. Мужва розійшлась розчувати їх хати. Ту дуже обсервують нас козаки - у американських кожухах на плечах. -

Дня 20/11. рано одержуємо від підсотенного Дмитрику приказ явитись до команди. За кілька хвилин ми вернулись і заїхали в хату. - Вирава в генерала нашого тепер ніякого ревізорського становища, будь нам завдяки перед вороженьки.

Перше зголовлявся до нас сотник Бурко, котрий підходить душевну переходить до Денікіна, отім нам команд. сотн. Гаєнко.

Вогрій також радить підійматі на Україні, весь нашу землю, як можно переходити до Поляків - де нас може найдуть як товари, гарні і т.д. і по нас від тієї сторони. По дискусії рішено вищого не робити. Часть відступити до „за і проти.“ - з тим і розійшлися ми знова в гарним настрою з радощами.

На другий годину знова збірка відступити в повнім складі, рішили і рогатки взяти на мушку, щоб як найскорше здисциплінувати їхати в напрямку Бару, через напрямок армії ген. Деникіна. - Вам разом знова рішено не рішили. - Розійшлися. -

Година 10-та рано. Рано ми будемо вже недалеко нашої частини в напрямку України. - Тут знова приїжджають до нас якісь штабники. Питаються де наші командант, що то за частина. - Ми бл. відповідаємо з радістю нашими з Дубенщини і нашої ради, що Поляки вже під містом. Скоро виїздимо. Пішли до нашої команди і по короткій розмові відїхали. Одержали нашу команду як найскорше догнати попереду частину і їхати на Бар. -

Зараз-таки видали овід і рейтар збиратися. - Збірка всіх мужів. - Від цілої команданти нашої частини вислали до мужів бурчуни (наїзників, що то приказу бл. відповідно мали відїхати рогатки за другими частинами нашої армії. -

По приказі розійшлися між мужами і штурмів. Одні розуміється їхали - (більша частина до Бару, більша все видалися і йдуть домів, нехай вже що хоче буде з нами, другі частини позісталі. - І не довго треба було до 2/3 частин цілої частини. Ми зійшлися до Дикому зібрати свої речі, узяли відступити

і підводи, почали вантажитись і відходити. – Так вирушив і цей останній ешелон – під ніч, коли ми проходили у горах в своїм житті ще довелось терпи катастрофи. Прощаючись товариш зі своїм дорогим другом-товаришем, що до сеї пори ділили спільно долю і радощі бідного вояка нашої армії. Тихий плач і гарячі сльози вибились з очей цих вірних друзів. Ще раз кидучись на груди один одного гармаш-ветеран відбивався від рідних і вийшов геть з хати.

Всі речі і судейські матеріали лишились в Косині – тільки сірий мундир і шапка повинні були нашій товаришці зберегти і з ними ще довгий час в мандрівці заходячи вокзали, в которому вертала, шапку – голила. –

Обоз нашої батареї помістився на майдані був старанний. Возіїська мала військовість мундир. Обоз був великий, около 50 підвод. Коні дістали в вагонах поїсти майже ред цілих їздив. – Кождий поїсти з вас підсипали мусів брати одну с. дві підводи в свої руки і ними рухались. Під ніч рішила наша Команда вийти зі села, здесь до села Острів знова, і ту мало зупинитись на ночівлю.

Дайшли до одного села на ночівлю від Буг Бор і ту ночували. В селі дістали кватири. Гармашка (артилерія і тяглових з обозами) – Військо нашого повіту дуже добре з нами обходилось. –

В ночі около год. 3. 30' ран. Тищенко вийхав зі села зі своїм військом на „Гади" Деніка. –

На другий день під вечір добились до села Острів і заквартирували знова на спочинку. —

Дня 22/XI. 1919 відїзд з Коша до Нової Ушиці. – Знова много мужви помістилось в Острові не хочучи з кватирами дальше маширувати. Около години 11. ті ранку вирушили

ширина на милю з найрізнішими деталями. Нікого нам не зустрічається, лише часом чуємо „Баїчки". За годину були ми вже в місті. Тут побачили нові різні російські військові, що поспішно переїздили в другу частину. „Жителям подібно".

Поїзд рушив дальше тоді нам хорунжий з вигуком „Да здравствует наша родімая Россія!" — Між вигуками відчували голоси до нас, наших вихователів, коли ми ставали в рівновагу" поміж — приємної було вслухати в ряди добровольців і ми з нами вторували на душі, здобували на ім „Россію" — відповіли, що перед цим перебували вони в ряди добр. армії. —

Перейшли в другий душевний настрій. Бо далі ті місця нам мали довелось до Бару, де має бути наша Команда і наші частини нашої Армії. —

В місті довелось на годину городські вулиці. Деякі з мешканців городяни домами — решта лише дивилася поміж вози. —

Дня 28/XI. рано відїзд далше. Під вечір зупинка в місточку Заміхова. Повозили на стайню за місточком. Ту перевували 3 дні. Тепло і сухо дні мешкали по хатах, бо вже рано зима не була. —

Бачили дальше переїздячі добровольчі частини, йдучі кудись і довкіл возів, стояли. —

Дня 29/XI. відїзд. Поїхали до села Вишерки біля Бару. — Повозили на стайню. З нашого Коша остало лише 8 людей з підстаршинами та Командантом. — Стягування Коша вже помалу, вдесь на відмінних нас до нашої ріки ділиться Коша дальшій, де лише одинокі доміки, та ніяк нашого війська, дехто при нас зрости захворіли.

Дня 19./XII. відїзд Кости з другими частинами Арт. Бригади до Бару. - На дворі сніжниця. Рівд повені посувається - Дуже утяжливі дороги-в'язуд. Під вечір з тяжкого бою довелось до міста, з відки дальше поїхати до станції. Ну рейках загрузились зі всім до колінах - тому дальших дирекцій будуть відїздити. -

На станції дальшого на відїзд з дня на день, аж до 16/XII. 16/XII. год. 4. по полудні заїхав таровід і рушили до Жмеринки. З Жмеринки знова здано на дальший привід. Говорять, що всі частини армії Армії мають бути виведені до Херсонської губернії, і там по відпочинку реорганізують дивізії Армії. -

Зима взяла на добре. Зимно, кажано рано вечір дощ мокрий - Щодня відбувається десяткі різних тревог добр. Армії з трактором на фронт під Бар і з фронту. Рівд безперестанку броневиків на станції. Між ними знаходяться і ті, котрі не добре розстрілі між трупів. На дверях всі рахунки українські чужого. Не стоїться під вагоном, котрий не хоче давати про рідну мову. Серце рветься з радости на згадку, що тільки що надало було тому мати, була своя Держава. Тепер зі своїми - здесятковані хворобами відділами - тільки вихі на якісь-там конгрес тисяч, тільки вісти з дня на день. -

Дня 23./XII. вертаю до рідного міста. Шепетівка з 2. Корпусу. - По короткій і щирій розмові завертаю мені, як я розглядівся тепер до свого часопису. - Дня мого приїзду ніхто не згодився.

По двох днях побачився зі своїми товаришами із-за згоди комендантів - я відїхав до 2. Корпусу. - Дарневого Відділу, що стояв біля нас. -

Тепер повернув я раз на все свій занятий Київ, котрий реорганізувався на вісім років існування 7 років

годівських 10 вагон з гарматами возів.-

Дня 25/12. рано год. 12-ій в ночі виїзд зі Жмеринки до Вапнярки. Подорож закінчилась, що небудь добр. варить ровить з продукту відворот. Мною їде поїздів з рам. Перевантаження. На станції тижня різні день.- Вечером з рам. мунітом з нашого села. Вечером виїзд до Бірзули.

Дня 29/12. рад рано зайнав рам поїзд до Одеси на станцію Будесті. Одесу на дальші бригаді. Місто Одесу я вже добре знаю, бо перебував як за австр. армії з 30. дивізією від 12/3.- 18/9. 1918 р. Місто гарне, велике, збудоване на взірець римо-європейських, мумен. мірові, рухливий рух панує по улицях.- Як населяють різні народи, як Греки, Болгари, Турки, Поляки і Євреї.

Опіре ребарем Кінов я до міста відвідати давних знайомих.-

Свята Різдва Христ. святкують в вагоні.- Приємно згадую торішні святі Дніпр на своїй землі і міх святими найдорожшими.- Подив до роботи на фірму Вітку.

Дня 11/I. 1920 р. ин ружуємся і заквартировуємся в місті. На бригад Команди гарнізону Одеси ліквідатуру рижих будинків, котрі вже находяться в стадії організації.

Канцелярія бригади ин цул. Канатній 6. 37 (: Вінога бібліотека :) I. поверх.

Осталось: Збірну Станцію, Приймо Виздоровців к. 1 і 2 і Лічницю К. 1 і 2.-

З кождим днем прибувають рані із рижих шпиталів і реконвалесцентів евакуюють і на станції Приймо Виздоровців К. 1 примішують рамих перевантажувати вагонами і Команда вантажа рам. рух. Кожух вступав з Повлачанням.-

По улицях міста видно ще дня ранішні дезінфекційних обозів, проходячих. Один дано з вождем дуже помилився під натиском більшевиків.

Дня 4./II. на тиждень перевороту. Всі сторожові пости знаходяться до міста. Ситуація чиста - недописано.

Генерал Шільінг передав в мої руки команду міста Гайчака на місці ген. Сокири - Яхонтова.

Дня 8/II. бої в улицях міста. Маса побитих лежить цивільних - більшевиків. Вночі вправі англійські ракети міста. Населення богатше вийшло до обозу чуючи дізнатися на коротці.

Перебуваємо в тяжкім чиста. Наші раненні вийшли від ворога, не дали перевязатися.

На другий день рано бачимо одну платформу більшевиків. Комендант 10 цивільних з червоними відзнаками на грудях, на голові дезінфекційна - крім на рамени.

Цілий день більшевики нас відвідують, відбираючи крім і револьвери. Ми ніби не обходимося і без різних погроз на нашу адресу.

До вечора дали вишов обоз, чуючи всі гайчаки під дуб улицями перші відділи. - До вечора знова до нас виходить обоз з чужих дрібних дізнатися і забрати їх ніби звіддати. Це дуже тяжко для нас проходить ночами. - Деякі не чуючи повний нас ремінь, рвали в'язні прикладами бути знаходити.

Наші стрільці товпляться смутку в улицях міста і на двірці.

На вечорі харчами дізнаємося дуже мало чуючи відомості. Одержуємо найбільше рисових до їди. Крім дуже мало. - Пригадуємо ми ночі питання для гайчаків дати. - Погляд і тяжкий дуже

помітили. Відмовились до ресторану і ресторанів взагалі.

Дня 17/III. урочисто відбувався відкриття Тараса Шевченка з відповідною, рідною пам'ятника. — Наші ветерани зі зборів Січових брали участь і удостоювали в цитаделі вінцем. Разом зі командантом ретельно У. Ч. В. Будзиновським. Вікторії розвивалися наших масово-організаційних на то величаве свято. —

З гомінкими по городу маширував полк Коломийський разом з бат. Довбуш-Шухевич. Оркестра їх рідного краю. Живо реагує українська маса народу тепла — в ряді походу разом з оркестрами і хорами (сині-жовті та червоні) вулицями міста на площу коло ратуші, де мало відбутися відкриття свята. Серце радіє з радості бачучи нашу молоду, що гордо ішла перед очима господарів — Європи і рахувалась з нами. — Не хотілося вірити своїм очам. Молоди українці ідентифікації, що не вимерла Україна і не загинула.

По відкритті свята перед командантом війська пішов Головний Отаман почавши великий похід в напрямку Миколаївського бульвару на площу коло городської думи. Перед ворітьми виконкому українського корпусу вікові діти і рідні учасники походу вручали Слава, Слава, Слава Україні! По відслоненню пам'ятника промовляло до зібраних промінь перед репрезентів Державного Секретаріату. На кінці промовив від імені Галичан ред. Шашкевич.

Свято відбулося дуже величаво. Мало українців Відень радіснішій як тоді. Сині-жовті прапори майже перевищували перші. — Наші ветерани на машині повідали трибуни. — Молодь же на вулиці Відня святкує Боже Різдво в своїх мурах не дасть.

Українська дівчина-дівчина підійшла в цитаделі до одного

з нас присутніх зі всього дня.-

Вечір відбувся в міській опері концерт.-

Людність думає, що в Вогрощі знищено всі з одним до останнього на фронті.

Дня 5/4. 1920 вранці з Ольгарду до Вогрощі виїздить Ф.1 військову, що виїхала Ревідову забив на вулиці в Вогрощі Революційний комісар.-

Ся думка розходиться місцева розвіялась по місті. Від центр. уряду ревізія вимога урядового інтересу, не могли в скорій умові відати ані правді. З губернії ревізуючі прибули без жодних.

З нід за повищого події почали новості більшовики робити облаву на гамінах.

В Великодній вечір в ночі оточували всіх гамінів в місті. До ліжка більше гімназії і школярів будь-яких років більшовиків увезли від матер і ніхто вимовити будь-що не міг. В ночі від 1 забрано В.К. всіх гімназистів і гімназисток, крім 14 років старих учорних, помістили для них 2 кухарів. Арештованих доставлено в ночі до арешту В.К., де перебули 2 дні, відтак всіх відіслано до тюрми. Всякі ріжі і шкільні приладдя, як гроші, білля і т.п. у забрано. - Не вернув у одного вчителя-гімназиста, котрий мало і не другого гімназистка умів в своїм гарячці ми так мусіли вдіти рас вернувати і на двір дивідно не подобає виходити ми довгова в ночі якого год. Ольгі, коли плакав сильно, бо кровавого будівельного ліжка і руки В.К. комора тихого ліжка за наші вікна, що нас десь увезуть.-

Цей ріжи і розстріляно Шевченка учня 3 кляси з квартири.-

Дня 23/4. на університетську дослідчу фіор. жандарм. корпусу прибув з Києва з приказом від Команд. 12. і 14. рев. дивізій, виступаючих арештованих з поїзду. Одночасно Губ. Ясна дала приказ, щоби залізничні в дні найближчі рухи рушити Одесу, де точність по часовнях і видати приказ, щоби всі залізничні до 3 днів зголосились в упр. залізничною до реєстрації і приступили до відбуття. Частин забраних річей Ясна зберігала, решту зложила зберігати на арештованих. — Дня 27./4. похмурий і прохолодний. До обіду рано 12-ти годин рухом залізничні збиралися дістатись все майно до вокзалу, де на час ждав вже готовий - приготований бар'єр.

До зруйнованого рейдового вокзалу рушив маленький. Минали одну годину і рушав вагон і так в обох рушав з місця. — Всі більшість вокзал. Рано год. 1-ої в році приносить дисципліну з двірця військову команданту пірамідну упр. залізничному вікну, що на приказ Ясна тому дістав рано здержаний. —

До [illegible] рано надають на наш потяг вагони. Купе коло вагонів ремонтують і готові. В вагонах зривається мебліровка. Купе більш ремонтують ремонтників, що ідуть по вагонах дерев, дошок і гвіздків для закінчення по цій лінії. Дещо Свідомість кричить, що рано більшість вже завдяки у ній, рано не дорахувалась, другі рано управління кричить що рано в Ґрудзі. Кождий з нас ідемо тільки приступивши на основу і за місця в вагоні і ріс в здержуванні що буде рано. Основи рано в вагоні. —

Дня в вечорі поїзд тягнуть зривається і доси вже

на тому і при тому кожному Мельниковича оставити двері, хоч вони відчинені чого то до нас не йдуть. В теперішній час відомо, що тут через нас на 6–10 верстів нефіть розробляють і дальше не йдуть. Машинові крім дальше не працюють. За бажання уїзду самодуйто хочуть вивозити, одвал у кожевої створили вагона нічого товарну. За дальнього очікування куні і видадуть дрова до вагона і нададуть на долівку.

По можливості відповідати мають ті куні „виходу по заводі". - Але куди по вагонах будуть поодинокі крім, але двигав тільки до розробленої „не сіяні". Кара з підходить до самого вагона Комісар з красноармійцями і якщо нас, що ми „звоєм і до них годині мірявши" виганяй нас всіх з вагона на работу. Хто може з нас шукай на потилиці своїх річей. Коли вагона стоїть ніч, то ревізуєм бігають до вагона, хоч би і свої річи забрати.

Ми всі мірно переїжджені і обслуговані стоїмо при вагонах на работі. Ну в короткі розходиться голос з приказом їхати. Відомо. Так темна, холодне, дуже дерево, що буде дальше. Доходить до нас чутки, ніби вагони по вагонах, ніби і перевезуть річи. По вагонах переводять комісарі. Як мірує за другим. —

По годині тягано на свій дальше. Душа рвалась вражіна. — Багато рабітарі могли прихати підбирати дрова і повезти.

В нашім вагоні мирно забрали: Мусю Бінштокову з Підволочиськ і Гаврилюка Ів. Мусю Бінштокову з Підволочиськ і Гаврилюка Ів. Журавльову зі Львова

Нам приказано ставати в ряди по 6 і підходити до последних вагонів зводячи всі свої річи. По ріжі з приказу цивільних людей, котрі увійшли з рами грека підіхоть вертаючи з ними до помаленького справування - такої вставки в ряди. - Що далеко з нами сталося за рами невідомо. Під словом „карантин" рушили ми з місця, запроваджено нас всіх цілою сотнею в год. 5. п.п. рано.

Бу закритого, що ріжко з гамчат мав другу як кріс і револьверів, - крім рамого команданта справедливу деяк. пор. Гамшевич. - Яка мала бути виготовлена - ще з нашим відходом з місця - більш нас всіх про „небезпечних елементів" попередження як се відбуває рано.

Страшно цікаво ріжей тепер переживаємо. Місто ріжувані дорогі в Київ, обминаючи ріжі в городі. Всі приготовлені до відїзду. Щодня ретельно кожду годину, що старається з нами далеко В кождій кождій у нас підслуховує розмови дру „телеграф. вістку". - Говорять власти говорять з нами тепер - що приказу ще - ретельне як вередом. На обід виступають тільки по 10 мінут рано, в полудень. Їсти дають дуже мало. Переважно рами рідковатий „суп" що вранці - вранці маєш і 1 фунт хліба на день.

З одної кімнати виділяють нас около 160 осіб. Одні сплять на ліжках, другі на деревляній долівці. Жалібні покликання нам дошкульно.

Всіх нас гамчат є около 600 осіб. Від 15/5. бувши на стації Бар в Подолії Хайлин, будуть відставлені вагони з нами на якій ровні стації, рушать.

Третій ешелон доходить до нас дальше другого. Відсутність, що більша частина росіян на Київ і Бєлгород Дністровський.

Дня 20/5. Дивно «Возрождение» на цій лінії дуже мало і мало, все увяло, розпливається до невідомої форми, але можна за вказівками, виглядати тільки за муром фабрик і городів, та димарів фабрик без труб без вікон без дахів і обгорілих - мігають і крутяться в воздусі. Здається, що ми тікаємо найгірше на цій лінії фронту, ніж на всіх попередніх відтинках.—

Повідомили дуже вранці що нас транспорт гасичан з Тирасполя і дасть з Одеси повітря і поранених з цієї лінії п.т. всіх, котрі були здорові і вміють служу фантазій між ними. Гарасим, дуже вдячний командантові міста Станіславова.—

Дня 22/5. виїздимо нас з тюрми і ведуть на товарову станцію. Від цієї хвилі тривожимо як помогти і виїхати якнайшвидше через Миколаїв, Харків до Москви.—

Один транспорт вже за дорогою до 40 годин до вагона, другий дасть від'їзд до повідомлення. Не доходять вчорашні транспорти. Комендант транспорту поручає вибрати з вагона вагона, котрий буде, що нікого з тюрми, як не вийде.— Приходить робітник в вагони і повідомляє нам вчорашні, дозволяючи нас до відправи.—

Поїзд рушає, їдемо. Цілий день ранок вартовий - повідомляє від коменданта об'їзду, коменд.

транзиторну і карантинів, крім одного карантину для утеч
ради-помощі від 17 – 22 рок. Карантини розміщені
в бімлатівках і хатах (вагонах) з кількістю
згідно затверджених місць в таких. – Експедують не
рік рік в годину.–
Все спостерігається для ліквідації епідемії
поширення Одесу. Мають рухомий вагонів в вагонах
З. Дніпровим дозвіл в вікно. між ним і ротним
Конвой.

Дня 23/5. їдемо далеко Херсонським містом.
У Херсоні доводиться рано вставати в ранці і на вокзалі
очікувати красний поїзд і вечірній до дальнього
місця, де знаходиться рядом недалеко від дільниці
того району. – Це відділ нашої головної
станції. – Вони рано вставати дорогою розказали.
Коло полудня приїжджаємо до містечка Березівка.
По дорозі була команда нашої транзитної
нас зустріти і провадити. Без таких вказівок і нам
приходилось сходити поїздом зі своїх місць
вокзалі і ми могли подовжитись, доїхати ровесника
в другі. – Перевірка полягала транзитному будинку
одного разу; старий начальник перевірив з нами
цілу дорогу до станції Три Хатки від. Миколаєва.
Забирали разом годинники і деякі речі.
Дня 25/5. перед полуднем на станції Три Хатки перевірив
нашу транзитну картину „Ріка" з Миколаєва
і нам показали місцем далеко в дорогу до
міста Миколаєва. – Перед днем, який нас
від'їзд задовольнив, рокучно в одній німецькій
колонії – Ну колонії нам нам одно їсти
дня хліба і молока, і в полудень.

Наш „звод", як і його закваторовано по методиці ритуалу Червоної Армії. - Перед заходом сонця зробили зупинку, відпочинок на ніч. Командний пункт батальону на дуб, куди ніхто не дозволяв влізати, бо на другий день буде відповідати за це штаркома і його помічник зі всіма здесятниками. — Звод нас налічив 35 чоловік.

Що дуже не подобалось на ніч для майже всіх було наше штаркомство, - вважали, що вартовий не повинен дивитись за другим записувати і методом і порядком між собою - деякі між будинками господарства, де вартувати більше. Було їй около 12. - Назаром стягнули вартові; лише нам зводний з командиром батальону і пост нашли більш-менш добрий. Ми удавали підспівувати, що твердо ніхто не міг спати та найбільш на нашу адресу ні слова не відказав. - В ночі около 2-ї годині зробили двох гармашників готовність вийти. —

Здавалося, що майже цілу ніч з нас з боєприпасів не мій нашо дуже заступ, — не здавали, що нас дійсно завтра буде. - Всі поривались на штаркома, що її вивішали, лишаючи нас самих на дереву. —

Всякі думки всього різного лізли до голови, тільки дурниця більше, що голодні, та здавалось ніч не дальну дорогу.

Сало якось ніч дуже тягнулась. Оказалось, що було ще около 2. — Ждемо, не дамось!

Кожний з нас старається на варті підбадьорити з'являтися; один просить їжу і хліб, другі кудкають і лізуть під'єдні ріки, та хліб і сольонку. Дехто не підповідають нічого, ми лишили нас дуже утомлюють. —

За короткий час думаємо з ніч на завтра

коло Волоса, де буде загальна збірка гужового до відходу. Кулю, що з вогнем звода вистрілює полохливих. Бачив як двох Карауль угамовує на гостинця кінних по учинку та вогнем гасить, ще коротку руку з пістолем рятівника. Все дарма вдень не дивиться.—

По перечислення гужового і грозьбі, що зразки підпалить, пускають Карауль в далшу дорогу.— Переходимо далше через тім. волошки. Вільні вистрілюють раз, що ми за одні вечір, родзивиться то тільки з нами. Трактир дуже тихий—з другого боку та, витягли дорогі-посувають вперед.— Сонце гарить безмилосердя.— Навкруги зачало мигрень; Ведмеді мали засіки підземного і гречного.— По дорозі зустрічали господарів, що ідуть в поле, то з поля.—

Около год. 4-ої по полудні рестодівано заблудилось вельо горами хмарами, також грізними, а в вікно і падали зливали дощ з градом. Всі тікають до хати.— Леви з уступи так вельо рогами.—

При виході села дотикає трактир до міста. Переходимо через міст на ланці. Міст майже над водою стоїть, дуже довгий.— Тут. населення вас обсіріє, що ми за одні! Карауль відповідають, що ми їдемо, а вони!— І уступи деякі по дорозі вже падуть.—

Заїзджаємо вас до Команди Кола і тут вдома около 1/2 год., відкіль завезли нас до касарень гвардії польської піхотної місцевої.—

Кождий з нас дістав рейтас на долівку, забудовати і трутизну та голоду — голодно заснули.—

Дано ґвіт нам різного редагують. Дати сповістять
завтрішнього уходять по подіях і раді. Тягнуть цілими
з красноармійцями кутками. — Запримічаємо, що
з нами поводяться ніби гостя належно. —
Дня 27/5. дають нам хліб і рибу. —
Дня 30/5. приготовані до дороги в Харків. — Прибув
до нас другий ешелон червоних з Одеси; проїздів
близько 2000 в товарових возах. Оповідають,
що задержаного отам. Гаврилка ГПУ. в Одесі розстріляно. —
Одинока раз всіх пригощено! — Так, що
подавали нічого мій нам при відході
транспорту на подвір'ю тюрми в Одесі. —
Дня 31/5. другий день Зелених свят о год. 1-ій по
полудні відїзд до Харькова. На годину виділено нам
хліб на 6 днів. — Приїхали в полудне до Знаменки,
тут обідаємо. — Вечером поїзд рушає далеко. —
Дня 1/6. о год. 9. перед полуднем переїздимо мост
на Дніпрі і відразу поїзд до Кременчуга.
Тут багато вільних поїздів, що ведуть транспорти
красноармійців — татар та киргизів на фронт
до Врангеля. — Татари всі молоді, видного зросту
і гарні. Пізнаємо їх по фронт мадярські
(задні голені) кашкети. — Видно нам тут рідко.
Наш транспорт командант запримічує, що
2/3 наших красноармійців нашого „каравану"
в дорозі подорожують. Приказує, щоб ва
гаючими бути всім та повідомляє, що має хворих
при транспорті.
Дня 5./6. о год. 6-ій рано приїзд до Полтави. —
Здибує багато. Крім біжі цивільні в радах
Видно на голову дерев. — Поїзд стоїть довго

рне фарма.—

Від 6 рр. 9 год. 4-ий раз вийхали до Харкова. Сейчас збірка і інструктор рушає в місто.— По дорозі переходимо біля тополька. Багато вантажних вантажів і різного транспорту.—

Переходячи довгі вулиці міста згадав вчорашній похід рушу великий будинок з написом на ньому червоним фарбою „Сейчасний Будинок". Потім пам'ятник великий бюст Т. Шевченка в сквері.— Потім сквер рафінерії і участок рейкового розташування.—

В дорозі розмістились ми знов в Команді Пеха. Всі до брами стережуть стіни і вискакують в подвір'я тільки за наказанням дежурного.—

Дещо на подвір'ї кімнат годує на дальші вправи, куб з рами зробили.— Голод нас тепер на добре докучав.— Багато много говорили, і між ними революція, революція, ревізія—

Коло 1 год. ведуть нас дальше і рр. Заглянули до парку і вдягли. Гадав дому. І довкола рушаючи дальше вулицями міста.—

Зайшовши нас в кінець до касарень 3. сев. полка на „Москалівку". Ну занимаємо кімнати, де я і красногвардійці. Вони сплять на ліжках, а ми знов на підлозі.—

Тепер в нас дуже много вільного. Можемо ідти куди хочемо.— Дуже радо розмовляють з нами товариші, і інтересуються нами, вони тут все.— Говорять тепер по українськи між собою. Всі хочуть помощі і вступити до нас.— Ще тут кімнат пішов великий трах, а відтак трансформами відсилають

/.

в Москву або Казань. — Багато по дорозі дезертирів з фронтів, не хочуть „воювати" йдуть.

Ми одержуємо газет і книжок рідко і військових.

Поводяться з нами досить людяно.

В перших днях прийшли до нас наші галицькі полонені пп. Іван Сірий і Панашук. Свого часу вдалося їх відіслати нас на другий пункт.

В Харкові завідував і був голова „Галицький Революційний Комітет," котрий займався репатріацією галичан, а також і нашими розсіяними частинами Армії. — Відбувається часто відвідини з місцевої влади і Червоного Хреста.

В нашій транспорті з нами деякий час наші пп. Бучинський, ст. Будзиновський, інженер (З.У.Н.Р.) В.С. Бубела і інші. Загалом з 6 тисяч.

По якомусь зарядженню відділили нас від загального і помістили в окремій кімнаті для здорових.

Всіх хворих, розділених далеко від військової-фронтової лінії, ранених, інвалідів (збіглих) і санітарів вивантажують в Харкові. Здорові відправляють транспортом в Казань і м. Москву.

По дорозі один транспорт від'їхав. — На щасливий перед стрічкою обмінялися адресами, з чого дуже задоволені і радісні.

Від Москви до Казані в вагонах товарових, тісно на нарах, ранених як звичайно більше ніж звичайно з військом. Працюють як вагонні санітари пп. Гірняк, Галів Петро, Ткачівський, Домінський, Панашук (Кобар) і Баран з Ганкова коло Борщова (галичани), медичний студент і один старшина.

Усі ми підвідділи Генеральному штабові рішено в будинку „Вузлова Пушкова". Будівля дуже добра 5 поверхова. Харчування в Центр. школі. — Пара дуже підла. Дорого в місті, брак хліба і других найважніших до життя продуктів. За побори платного двічі в місяць — від кватир з часу 8 тисяч сов. рублів. — Крім свого побираємо пайок хліба, крупу і мило.

Наші полки перебувають в Казані, де загружують дрова до вагонів, — часть дрова, небагато надходить і вантажі в канцелярських товарах в Кодухові. перебувал.

По всіх більших містах України по приказу Сев. Рос. Совєт заснувало Центр. Бюро, в якім зібрані всіх бувших членів У. І. Ф., приїжджих по всіх містах і відправляють їх до Казані (до Зап. Батальйону). —

З уводом переходу сов. армії через Збруч на територію Галичини — Ген. Штаб Червоної Армії з усіми відділами виїздить до Жмеринки. —

Коли сов. армія була під Варшавою і Львовом і Галичина Генеральний Штаб переїхав до Тернополя. —

Голова Генеральному тов. Данилевський. —

По неудачі і відвороті сов. армії зі Східної Галичини Генеральний штаб Червоної. В залишеному в тому відділі часу найскорше дістанусь до рідного села. — По перебутих п'ятьох роках революції і війни вже більше охоти і сили далше завертати на чужину Україну. —

Від 29. VII. 1920 р. довелось щасливо до рідні.
Від 2/10. повторно мене повезли Поляки до дня 1. V. 1921.

Волинь, в маю 1924 р.

Данилевський

Василь Лисяк

бувш. булавний старший десятник /: старшина :/
Гарматного Станиславівського Полка
У. Г. А.

село Залуква
повіт Галич, повіт Станіславів.

Мої спомини.

/: 1. падолиста 1918 – 2. жовтня 1920 р. :/

Дня 1. падолиста 1918 року, день вслід зриву до видволення Горожанства рашого головного Народу з ісгнучих рашні ворогів, застав мене дня 1. р. австр. армії далеко від рідної земні на руїні, дворого і тіжко дворого ра гриду і зайалення легких хворого в лічниці в місті Відповідних /: Тисові :/ у Славові.-

Про борбу з водою у Львові, я довідався роботи в будних днях грудня з різнорих расотісів, котрі нотичні вісти подавали.-

Перебувши радісно тяжку недугу, дня 9. грудня я обудив лічницю і вибрав домів. Дня 13. грудня по тяжкій подорожі довівся ра місце, до родинного села Замулви коло Галича. /: Лише Тисові, Завадка, Ватрак, Бзар, Войт, Фтирка, Лавочне, Сидір Станіславів - Галич. :/

Недуг перебувши тяжку недугу стан мого здоровля не позволяв мені рейтак стануть в ряди проти ворога, рис привозений Був ще дебелий рас перебувати дома.-

Дня 14. січня 1919 р. я зголосився до Окружної Відбивної Команди в Станиславові, котра мене одрідила до Зайасного Кома Гарматного Станиславівського Полку, Буди я рейтак відбув. Команда Зай. Кома мене прийняла в стан і одрузила вести стайноводство в Полку. Я поїздив стайні стайного десятника і одбував при 30. Полку Польові артилерії (б. австр. армії) в Польовій Канцелярії.-

При Зай. Кому застав я слідуючий стан:

Командант Кома: регар Володимир Мішкевич зі Станиславова,

Підвідучий: регар Пітлах з Буд

Ладовий: регар Десяновський з Перемишля.

Жужви 350 головіб. 3 тов. округ. Станиславів, Богородчан, Надвірна, Товмач.:
Позашти були вже не сформ. у Австрії (Коломия) від Львовом.

Задачею мого ад. штабового була в першу чергу закомплектувати приписані коні, зібрати точний опис вже існуючого поголів'я і зап. Коша, т. є. людей, коней, гармат, взагалі всього майна, головне упорядкувати і розділити та по приписах ад. австр. завести цілий порядок штабового.

Не була легка справа для мене зібрати все до порядку - не маючи ніяких і точних записок від рухомого, однак при щирій праці повелося мені в короткім часі поставити все справи на рівні ноги. Зап. Кінь видавав штабові накази два рази в місяць зі всіми змінами прибутку і убутку цілого поголів'я.

Команда зап. Коша мала стягнути звязок поголів'я на фронті і про кожду зміну в поголів'ю була повідомлена.

До зап. Коша прибували гармати, придізновані перед Львівську Поповнюючу Команду в Станиславові. Прибувши мусіли в Коні виконтовані і на приказ Д. Ч. В. Ч. відсилані вони на фронт до Австрії.

Як зауважив вище, вже в Коні, видно було, що справа з комплектуванням коней буде дуже важка.

після того
посух ~~та~~ дисципліну перед лицем, ~~зачит~~ і редуція довжа.–

Зат. Кіш перебував в Єлисаветові до дня 24. мая. Тогож дня з причини відвороту рашої армії з фронту - ра приказ Д.Ч.В.Ч. - Кіш о год. 10.-тій рано отпустив мого врад з цілого загону, згідно рішення Зат. Комани і частинами, вирушаючи в напрямі Карлова.–

Стан лицем Коша перед відїздом числив 405 головіка.–

~~Дня~~ З дня 24/5. починається мандрівка:

Під вечір приїхав Зат. Кіш до села Писарева, де ночуємо. Від села Панаїр трав рас дивний дощ. ~~Падав дощик~~. Відпуще приготовані.

Дня 25/5. рано виїзд до Карлова. - Комендантського міста робити підвід. Перерва перед міст з причини ушкодження підпори - руже уладжива. По перерві Коша за мостом відбачено. Відїзд тоді дальше до монастиреки, де ночуємо.–

Дня 26/5. рано при збірці провірено стан лицем. Зголошувано стан 85 головіка - 320 головіка підчас дороги відмашерувало - Монастирика здезертерувало з Коша. - Їдемо в напрямі Букача.–

Дня 26/5. під вечір квартируємо в другім селі за лісом. /: назви не памятаємо :/ В Букачі бачимо вісім толових фабрик, що переїздимо на другий в сторону Карлова.

Дня 27/5. Кіш переїздить через Карлів і квартирує в селі Комендарі на ніч. Рано 28/5. відїзд через Будинок до села Шубіків Великий. Тут перебуваємо цілий тиждень. Село гарне просторе. Населення українці і мадярони. В церков і костел.–

Зі стратегічних оглядів на фронті Зат. Кіш виїздить зі села цілком в напрямі Замчиць. /: ребто ві разом У.І.А. мали перейти через ліс на Фіюр - до Дунаю :/. - Ночуємо в селі Коло Замчиць, на другий день заверта Кіш цілком до Усть ричковського. В місці розділяємо на горловиці. Дунаєм йде другий відділ варягів.–

По двох днях виїзд до Михайлівки Коло Ясенець. Зат. Кіш розуїє на фільварку О.О. Залізн. лицем по улаштуванню в ранах.

Зап. Кіш бригадний до Шумського Вишкову створеної бригади отамана Жмона. В короткі бригада бригадна до Кома рівно 400 лиця - добровольців, котрі рудого повідання з огляду від своїх рамен, рудого своїх рамен по задах рамування.

Маючи Зап. Кіш відповідну рільність мушти, зорганізувати тут по приказу бригада одну почову бандерію ра роки з бур. Шумського і приділити ра фронт.

Затримавши, що по евакуації Корчова город наш війська, приїхав до рамого Кома ротмистр Лукашевич Командант Зап. Кома вряд з 2 старшинами і 2 урядниками розвідчої групи Зап. Кіш Корчова. Шумова з відділами приділена по домам.

По чому виїхав Кіш по приказу зовсім в напрямі Замостя. Підчас дороги заворів ся на Томашов і ринку горілку. Вдалі дізвіяти, де квартирував Чарі ночував в місту.

Відтак рановим рядами ся дорогою покравшись, рамі війська з мушти ворога до відвороту, переїжджаючи через Устечко, Товсте, Свидову, Озерна, Угольщину і знова Корчів-Котлиці - Сухостав до Томашева коло Перебудови.

Пут Зап. Кіш приділено до Шумського Окр. Вишкову отамана Леніва. - Село Лошів заміновують рамі майже ламистими полями. - Виїжджаючи в перших днях рамого только, що рама головна Кримів під Берестанами. Від рами панує радісний настрій і з ентузіязмом вимаршовують війська з поля. Кіш вводує на фільварку. На вечерю з досвітками Кулиховими вистачають з Томашева Урядовий Гонець.

Дня 3./7. перед вечером - з причини ревдарі на фронті - виїжджає зі рена Томашева. В Горевовій залишає рас дому. В темряві рані зі рошами підвод, завертаючих з фронту,

мужність і подяку на річ. Над ранок зайхали до буєрова, де уявлений відпочинок. Бачили з того. бік. Мельниковичі і тов. Мацьковичем Петром 2. коротусу.

4/7. зайхали через „Копичинці" до Гнилосерського. Ту перебували ві рві. Опісля виїзд до села Бущенця воно Чаки. Обоз Коша довився о 12 год. ранішнє. Зайхав на арівіварок.

Дня 10/7. о год. 7. вечором Берегко ухаїв на нічлег ранішнє Командантка зат. Коша заторувала в селі Бурдяві вулех. Свідчив упр одпор.-підсарчин з Ягільниці. Старшини і підсарчинки зайхали на рівіз; по прибутю решті ухаїли в карти ~~на~~ ~~ночі~~ ~~вроки~~ при звуках гарнолі" ~~зловісна~~ танцювали з нами молодиці і дівчатами. Всесь вечір перебули.

Дня 12/7. виїхав до Борщова і Чаки пополудні ~~ранку~~ ~~ночі~~ ~~вроки~~ і повіз харчів для Коша.

Дня 13/7.- 14/7. ніякого нового в житті Куренів життя, ~~тільки~~ доходять вістові чутки, що знову пова на сарацькі на фронті. Інтервіси за завіра ~~переходять~~ нервово по всіх ~~вчорашніх~~ ~~ранках~~. ~~Від~~ ~~ранку~~ ~~ніч~~ ~~нервово~~ на цю тему, ~~новинки~~ „чуть в найбільших усіх ~~різних~~ новин.

Дня 15/7. о год. 1. в ночі ранери - звірка Коша. ~~Ця~~ ~~ніч~~ ~~ходить~~ ~~по~~ ~~хатах~~ і ~~будить~~ ~~сплячих~~. В ~~ночі~~ одну годину все готове до відїзду на рівварку. Вся старшина і підстаршини ~~присутні~~, котрий ~~ситаряться~~ чинять ~~на~~ ~~ранішнє~~ ~~розмова~~; котрий з вас ріже чутки ~~чинить~~ ~~чинить~~ ~~чинить~~

Працюючи рідну землю, з кождим кроком віддаляємося рами рідні все дальше і дальше від рук кайдани. Кождому з нас шистнадцять люди до вас, хотіли ваш зарядити. Воїнські групи і підвід з бігунами тягнуть за нашим кіньом, видаючи в остаток працюють довголіття людей, а могу вернуть коротко.

Під вечір приїхали до села Мар'янівка. Дальше по дорозі рахунок як ейлюдуть розвідчики мирайські над бушлатом і руки синьою фігурацію навуто в Борщові.

По відпочинку їдемо майже цілу ніч в глибину України. Над ранком 16.7. перескавши перед "Кутовими" машерують до Красноставу. Тут зарядуємося цілий день. Воздухом на майдані їдять кулеш. Вина гарна; Ідемо купатися до ріки, їздці купаються з ними.

Населення зустрічає нас дуже привітно, з цукерками між ними дядьки, що пригощали домашній хліб з маслом."

Дня 17.7. р год. 8-мий раз відїзд Кіна в напрямі Камінь Подільського. Погода гарна, люди працюють в полі, дівчата дітей до підкидають поле під рушниці. Під містом Камінцем под. звертаємо на ліво на тісну дорогу, з якої виїздимо на твердий шлях. Під вечір зайхали до міста редакція містечка Шепетівки, де рочуємо під голим небом. Тогди нас переїздить дальше підводи з військом і збіжжям, переходять мирні.

Весело мучать діти з грудей голий радістю - хоч зрізані голодних ковбасами.

Дня 18/7. р 5. год. раз збірка і відїзд дай. Кіна до містечка Ізяслав. До міста рівно годинки много війська і підвод. - Під вечір рушаємо рівний рівень на схід під Ярмолинцями, роздача з большевиками. - Зарядчого відвертий всіх обозів. Дай. Кіна тягнуть завертають в сторону

Шаповки. - Над рікою - їдучи цілу ніч - приїхали Комаєві зай. Коні зайняли ранішні тягнуті до села Бездрогівець. -

~~В Бездрогівці зайняли з хар. Цицюровича Вихідного і Єврейського гарнізонного села.~~ -

В селі Бездрогівці зайняли на дорогу нас проводила до двора, ~~вілат~~, до війта громадського родина дозвіл на заквартирування нас. Мусить розідрати передше, що то „за війта прийшла". В ~~вілат~~ приїхали та ворушення за селом чувся. ~~Доперва~~ по ~~вілатуванні~~, що це такі Баїнчани, згодився старшина села провадити нас на 5 день в село, по вказівках ~~війта~~ громадських радників мурину і коней про господарів. - Канцелярія приміщена в хаті біля церкви. -

Населення більш-менш нас і зложилось з „баїнчанами". Село досить велике, церква мурована, церква деревяна. Пошта в селі не відбувається з браку ярма.

З Коропця прийшов до нас арм. корп. Дивізійний з ~~отаманом~~ ~~Семіченом~~ на чолі і 3-та батарея полковника Бурка. Відбувається ~~на~~ ~~село~~ вправи мурину. -

Відчувається великий брак хліба і села так по наших квартирах як і в селі між населенням. Ждемо на Різдво ~~перед~~ новину. -

Наші їздили по ~~мешканцях~~ мешканцях в Кам'янець під.

В Бездрогівці перебували від 19/7. - 14/8. - ср.

Дня 15/8. наказ Кінця Арм. Корп. Дивізію виїздити зай. Жіт і 3-та батарея. Бурка до охорони збіжжа по ~~фільварках~~ фільварках в околиці Кобаїгорода.

Дня 16/8. год. 7 рано виїзд зі села. Їдемо через місточко Шаповку. Кінчимо в селі Суїбори. Через цілий день дощувало нам дякало силовий і зимний вітер.

Дня 17/8. р год. 6 ½ рано від'їзд - і кінчимо в селі Бобу, силівка. Дня 18/8. р год. 8 рано поїзд далі. —

Дня 19/8. р год. 4-ій по полудні переїхавши демаркаційну лінію Жмеринка - Могилів под. і відтак місточко Ободівку приїхали до села Ярмолинці. - Село віддалене весь 3 версти від міста. Двір і канцелярію примістили на ґімназії. Помешкання були розписані. Служба розквартировалась по хатах.

Прибувши тут задачею Команди Корпусу було вислати звістки в тилі ворожих армій. В цілі цього вислано (з командантом і 6 кіньми гармашників) до села: Перебиківці, Карпилівці і Вовківці до охорони збіжа значного збіжа, а 4 ґарату помістили в селі Ярмолинцях. -

Село Ярмолинці досить просторе. Люди дуже радо нас приймають і гостять. Підрахано, що то цілком відмінний повіт з гаєм збруя і сіножатями. - Довкола Ярмолинець на всі сторони від села у свої родючі поля. Повіт господарський має дуже добрий досить живого інвентаря. Хати просторі - по 2 кімнати. В кімнаті ліжка і гарно, богато образів по стінах, окрашених квітами, а на вікнах завішаних вишиванками. -

Селяни дводять хліб здебільша на 5-ти кіньми складають в ґаразди. Сіяють багато збіжа мішаного, також відпрацьовується часть по міста Ободівки до державного ґатунку, а часть продають приїжджому для власних цілей-потреб. -

Дня 2/8. - 4/8. мав подорож до Могилева под. по закупно сіна. Купував в Ободівці. Виїхавши на другий бік ріки Дністра румунську сторону; Приємно мені було відчути ту дорогу мені водицю, котра тисячолітньо безжурно обтікувала білі мого рідного села, моїх однодворців, і все думалося на тих плесах тяжкі дні мого вигнання від рідних.

Дня 31/8. їду по службових справах до Команди Етапу в „Жмеринці".

Дня 4/9. одержую приказ від Команданта дат. Коша негайно вирушити з 12 гарматчиками до села Волговець, до долі курінної Команданти кінної бунчужної сотні Дестятих Сергія, що з бандою в місті Гайсині вирушить напасти на грімваґон та здобути збіжа зі стодніпра. — За кілька днів ми відійшли. По дорозі ми вже зауважили дим на обрію. Підозріло. Перебуваємо ту цілий день і ніч, сигнальна збіжа і на другу добу вертаємо в Одинаки.

Дня 17/9. — мої 27. літні уродини. Прикро мені, що не маю в цей день бути між своїми із коханою дружиною.

Дня 19/9. запрошено нас кількох підсідних до місцевої ремонтної управи і готовимо „свіжі" рамочки". Забава весела.

В дат. Коші починають хворіти люди на тиф. Котрий вирушить переходить хворобу. —

Дня 29/9. їду до уряду до Проскурова, до приморії Команди Арм. Окр. Шепетівку. Переслав рапорт підсідного мого до ради дорогою через польську місію.

Дня 9/10. їду знову до Команди Арм. Окр. Дмитрову, заявити, що Дмитрів готовий до відїзду до любимого підсідного. Вернувши з Проскурова 10/10. о год. 10. вечором, бачив я Головного Отамана С. Петлюру на дворі у Жмеринці, вчорашній Вінницький в товаристві свого ад'ютанта з бандою приїхав відвідати хворих стрільців і видати їм місячні гроші.

Дня 14/10. День-празника „Св. Покрови". На дворі чудний ґрунтовий. Мої думки переносяться в рідне село. Сьогодня там обходять храмове і відпуст. В церкві відправляється Вечірня „Милостивої" думка, коли доведеться говорити під рідну стріху. і дальше ту на Україні завинуто. —

Сьогодні по обіді поїхав наш командний рапорт. Замовлено возом на перевірку ротних по селах. В дорозі до Войтовець вийшло з лісу шість бандитів і, привітавши з нами, здержали нас. По перевірці ротних ми від'їхали. Нашого Чуба в місце і плечі досить небезпечно. — Куті були зі мною. Бандити ріжні говорили в нас, а потім з нашим завезли до села Ольшани. Нашого Чуба відставлено негайно до лікаря "лічниці" в Коцюбинці.

По дорозі нас обшукували 6 разів. Від нашої роти відшукали 4 бандитів, а 5 були взяті зі села Карпилівка. Арештованих відставлено до суду.

Дня 20/10. їду до міста Бару до Команди Району, виїхавши зранку, бо Команда довгу дорогу виїхала і потягла за розгруповані з вагонів. Не дочекавши порученої справи, вертаю вечором до дому.

Дня 21/10. досить мокрий рік, коли я захворів над ранок. Вчорашній день вигороджую хату. Сьогодні також нічого не почуваю зовсім здоровим, маю температуру — 37 з половиною, але нічого не застудився. Працюю цілий день в канцелярії. Видаю деякі речі. — Від дня виїзду зі Вінниці зовсім зайві. Кінь "Гайдук" вісить і звезди з поїздом на фронті. Ходять чутки, що наш полк вже в боях на фронті під Києвом.

Дня 22/10. довідуємось, що наша армія вже відійшла від Києва

Дня 23/10. мені погано, маю гарячку. Їду до лікаря в Кам'янець. Надворі холодно. Лікар приказує мені лежати в ліжку, дотримуватись.

Дня 24/10. чую себе здоровим.

Дня 25/10. маю сильну гарячку. Приїжджає лікар до мене з міста. По докладній перевірці, констатує лікар у мене тифозний стан. Зараз же мене ротний фельдшер до ранку відмовляє, що ротний зранку. До мене приїжджає до вечору рот. дес. Коцюбинського

179

ADWOKAT
Dr. Włodzimierz Elektorowicz
w Czortkowie.

CZORTKÓW 10 IX 34 9

Wysokopowszechny Pan

Ś. Lew Hawkewicz

adwokat

we Lwowie

ul Ruska 3.

R CZORTKÓW Nr 1724

polecony

Ч. 246/37.ЧК.-

Львів, 14 липня 1937.-

Високоповажаний Пан
Полковник Михайло Середа
в Каліші.-

Вашого листа з 6/6 цм. та працю "Серед Запорожців" ми отримали, щиро дякуємо.-

Редактор "Літопису" через місяць липень на відпустці, а тому щойно по його поверноті зможемо повідомити Вас, чи ця праця буде друкована як додаток до "Літопису" і потім окремою книжечкою, чи буде друкована таки на сторінках "Літапису".-

Присланні до "Літопису" "На вулицях Києва..." та "Український Військовий Генеральний Штаб" підуть правдоподібно до календаря на 1938 р. Про це також пізніше Вас повідомимо.-

Прикро нам, що не розраховуємося з Вами за гонорар. Та тим разом за присланні перші дві праці і за працю "Серед Запорожців" чесно розрахуємося по видрукованні.-

З правдивою до Вас пошаною

До
Хвальної Редакції „Літопису Червоної Калини"

Маю честь надіслати в розпорядження Редакції свою опрацьовану працю: „Серед Запорожців". Стаття-спогади мають три частини: I- Часи Центральної Ради
II- Часи Гетьманату
III Часи Директорії.
Надсилаючи I-II частини і початок III-ої Закінчення переписується і буде надіслане на протязі цих перших двох тижнів.
Ласкаво прошу Вашість ласкою підіслати I-у частину- „Часи Центральної Ради" - як неопрацьовану, знищити. Епіграфо до цілости- „Від великого до кумедного - іден крок" має пояснити, що великі події завше існують з дрібязковими, і останні інколи буваютъ потрібними фоном для перших.

Зі щирою повагою
Середа Михайло

6-VII-1987
Kalisz.
Szwz. Poczt. 1 61.

Частина
II

Часи Гетьманату.

За спогадами Ген.-Хор. Коновця

Полковник Мишкевич повернувся якийсь тиждень час у Києві і вернув до нас з досить цікавими звістками. Запорожці зробили нервовий час свого існування. Старшинами відбули наради, на яких уживали, щоб Наливу їхати до Києва, за кождим цим забажали „автономії" і тись, того, як його... Справа для Наливу полегшувалася тим, що полковник командант Запорожців генерал Присовський був кого Гетьмана у фаворі.
За два-три дні пишний салон вагон, в якому знаходилися отаманці Наливь, полковник Сварика, і на тривогу штабового старшини, простував до Києва. По дорозі салон-вагон відвідав на дворцового інспектора Макаренка, найбуйнішого політичного діяча по партії соціял-самостійників. Був він в виглядну неспокійний, років на 40, русявий, з невеликою цвітною борідкою, трохи сутулий. Був він по-очівці балакучий і провадив нас на різні теми, які тільки потрапляли їхньому язику. В його голові довідались, що він має тато

Наливів, з яких три перебувають в штабі полковника Болбочана. Пристуваючи їм значення: дальнішна адміністрація на Лівобережній Україні нас добре знала і на станції нас не затримувала з загальніх ~~міркувань~~ для нас напоготові. На станції Правобережної України було трохи гірше, але все-таки краще в порівнянні інших потягів. На станції Ж. трапилась нам цікава пригода. На цій станції наш потяг був затриманий на довший час. Вийшов я з дорученням Наливова зі салон-вагону і знайомому вартовому по станції. Коли-небудь запитую його, чому нам затримують наш потяг. Вартовий відповідає, що потяг затримав комендант станції. Пішов я до коменданта станції.
– Чим можу служити? – спитав мене той калузького типового. Перший відповідає:
– Прошу негайно упорядкувати нашого потяга.
Він подивився на мене, мовчав з високої гвинтівки, і підвів до губ перстня, який говорив: – Не можу...
Запитую його, чи він дає собі відчит і розумію, кого доведеться він затримує.
Він отаїнів і мовчить, мовчав в ніт годи набрав. Запитую його, чи знає він, пригадуючи, хто вдає з ним розмовляє

– Не цікаво честі знати, – відповідає він іронічно і по-російському
– Щоби ви знали, я є полковник Коновця, вищий комендант Запорожського Корпусу, – величаво відповідаю я і різко повертаю його в очі
– Ну що-ви з отаво? – уїдливо посміхнувся ~~вартовий~~ комендант

Такого глузливого відношення я не стерпів; сердито

курінь шабинського об'їзного, продемонстрував спостережливість і розумність уперед, що коли на протязі цього освячення нам потрібно не вирушити зі станції, то у нього, так само, як і його... За дві хвилини паротяги наші були. Одначе пригода з потягом на цьому не скінчилась. На наступній ст. Гадзинській потяги наші отримали відповідні лінії. Я приписував, що в той спосіб лінії маніфестують співчуття Галичині, адже фактом, як в європейській війні, був фронт перед цього постання німецького майора.

Майор був кремезний, високий, з червоним квадратовим обличчям і на носу - бельгійські окуляри на бігунець а la Вільгельм II і рудаві вирафлені вуса. Він випустив: - Прошу зброю! - Я спокійно витягнув невеликого кишенькового пістолета і зелено, по-військовому йому доручив. Німець поправливо зняв на носі окуляри і незадоволено пр. щось пробурмотів. В цей момент наблизився старший Галицький, який запитав мене, про що особисто. Відповідаю, що майор вимагає від мене зброї. Старший Галицький в німецькій мові зробив мені зауваження, щоб я поводився з Німцем і з'ясував нашу військову ситуацію.

Майор зголосився. Вказались і покликали до телеграфу міністра шпигунів інженера Гольцева. Гольцев вислухав і повів до канцелярії Військового Міністра. Міністр повів до канцелярії Гетьмана. За годину майор одержав дозвіл на пропуск нашого потягу. Вже після ми довідались, що коменданті попередньої станції телефонували його розказу з лінії, зрозуміло, перервали і підслухали розмову. Наступний майор повів до Києва наказ телеграфу, що Галичина - приєднується з повагою, майора з пошаною відпустити до Києва, пригадавши за надто ласий небезпечний напрям повалити Гетьмана. Дев'ятий опинився в руках Гетьмана. Гетьман сконфузував її до німецького командування. Після цього курінь ... як зовсім кар'єри в Росії. Конечно інструкцію був Гольцевський майор, якому наказано було затримати нашого потяг. В Києві наш самовар - вагон зупинився; старший Галицький переписав до самого Відня, полковник Сварика повернув до своєї дружини, яка знаходилась в Києві; фінансовий старший, хто куди. Мені не було кого і куди переносити, то я залишився на окопній в вагоні. Другого дня я навідався до старшого Галицького. Останній вимагав від нас перших, в який ми зійшлись в готелі „Прага" на полковника генерала Присовського і порадились в поважних справах. Я завдячую зробив генералу Присовському візит. Наступного дня я завітав до Управи Генерального Штаба, яка розташовувалась в будинку бувшого штабу Київської Військової Округи. В Генеральній Управі я зустрівся несподівано для себе зі сотником Головченком Олександром, який познайомився мене з полковником Петрівським, майбутнім героєм нашої визвольної війни. Повернувшись, я заїхав до готелю Прага, де спіймав на лестниці полковника Присовського старшого Галицького та ввійшов в Вітчизняного Князя.

Генерал Присовський вклів листа і отаманату Наніеву. Бути наступного дня на авдієнції у Петлюри. Другого дня був зійшовся на авдієнцію. Полковник Петлюра на знак вибачення якогось Холодноярового козацького. Великий і опурний опрелівся на свої російські генерали при вояцьких аксельбантах і з царськими вензелями на нарукавниках. Зелених обличчя по підлозі, чоловік високого, цибулясті ноги, в середині, ходить форсаж, в монокулярі, вченість, з вікна дивиться, пригадки. Знає вимогливо російська, французька, німецька і англійська мова. Проходить авдієнції. Я набрався відвагу і привітався на кінець вимогливо крісельця, подібно якогось отаманського, видко, пригнічуючої добродійки, розташованої і розташованого на гарнітурі вікна, від якої шипіння аромату пригнічених англійських парфумів. Вона про щось оповідала сусідці, але в напруженій місця дійсно кращими вуваги на вірність молодого песика, що полює на мухи. Я тільки зізнався почув: — „Последний раз я видела Павла Петровича Скоропадского у барона Фредерікса, міністра Императорского Двора. Говорю ему Скоропадскому: — Не будь дурнем, Павлуша!!!

Перевівся я на крісельці дуже з гідністю. Раптом, вам зі суміжної кімнати вискочив на сало якийсь кавказький головіж (був у генеральській) вищий за середнього зросту, худявий, зі сірими очима і тонкими довгими пасами. Він поглянув на отаманата Наніева, пожалував йому пальцем до нього, перекинувся з ним двома-трьома репліками і невдовзі знову в суміжній кімнаті. Його почув ми сам не викликали більше зали. Я тільки не пригадав, що то була особа Петлюра і отто найбільш загадково отаманата Наніева, як пізніше довідався пасом. Він повідомив Петлюрі, що Наніев підозрюється до нього, перекинувся з ним двома-трьома репліками і невдовзі знову в суміжній кімнаті. Його почув ми сам не викликали більше зали. Я тільки не пригадав, що то була особа Петлюра і отто найбільш загадково отаманата Наніева, як пізніше довідався пасом. Наніеву здавалось здвинуть плечима і відповів, що авдієнцію у скінчив, що Кавказьким головіжом був генерал Скоропадський, який обіцяв сформувати Запорожський Корпус перед німцями. Після авдієнції ми щось недовго чекали у Києві, зо дві-три години. Видержки від військової влади обіцяного, що Запорожський корпус буде пересунутий на Большевицький фронт і вернуся до Олександрівську. Військова влада свого обіцяного дотримала. Одного дня наш начальний поїзд поставили на рейки в черговий стації Сіверськ. У Сіверську ясне вроїв прекрасний дворянський Двірець в українській стилі, подарований імператорові С. Тищенковим, ми не переїзджали на станції в Бахмуті. Очевидно, що в ці Петлюрівця Скоропадського Запорожський Корпус спирався ексклюзивно на Сіверськ. Він виїхав до Сіверська генерал Присовський, який о такому вагомому Ровом мав зрівноважити Запорожців. Генерал Присовський метушливий, енергійний, дотепний і працездатний знайомий з попереднього обслуговування. Запорожців він був дуже задоволений і перезвонив нікуди, як найбільше відряджати нас на Большевицький фронт. Після поїздки, Перший вирушив на фронт на Гергеліївщині полк Болбочана, який розташовувався в околицях генерала Скоропадського. Ми трохи знізнилися і, користуючи з вільного часу, відбували екскурсії в околицях Сіверська, знаючи своїми пишними писаними і крейдяними горами. Одного дня надійшло до нас телеграма, що дозволяють вирушити на Харківщину.

На Харківщині Корпус бився на лінії Сватова-Лутка, звідки в ніч з 19 на 20 вересня вирушив на північ на Лозівський форпост. Другий був задовий, на десятий кілометрі, який ледве-ледве застрявши масі запорізькі частини. 1-ий ім. Дорошенка полк, III-ій Гайдамацький, 4-ий ім. Б. Хмельницького, Гарматний парковий, Перекопова, Кінно-Гірський дивізіон полк. Арнольдова. Сапери були приділені до частин, до кожного по-трохи. Перекладовий курінь приміщений був в приміщенні Сватова-Лутка-Старобільськ і повинен на фронті лінії змінюватись в розпорядженні Комендатури Корпуса, а панцирний дивізіон в розпорядженні начальників бойових дільниць. Трикратне пізнє командування перебувало у Старобільську, куди час від час наїзди Комендатури пізнього корпусу з Харкова. Командування цього не тому страшним бойовиком, але наш брат Запорожці. Зрозуміло, що він боявся всіх методів і кроків, аби зменшити Запорізький корпус на кількість. Київ тепер не звільнив нас з під своєї обсервації, перебуваючи нарешті до нас своїх агентів повідомляти провітрую чим сварити. Боявся ми скоротити нашої смерті, Гетьманський Уряд не поважав нашої осадної пропозиції і ми пропонували на вільну комісію Запорожців. Ратували нас кадети справу, це великі вчинки, які ми вибили з Криму, Мелітополю і Олександрівську. В кінці літа прибув до нас власною особою Військовий генерал Рогоза. Мав він доручення і тяжкий наказ розпустити Запорізький Корпус і зайнятися по новому всі ними. Очевидно він чувався від Карпуші інакше-трохи. Його перед нами промовив пов'язав Українізацію. Насідки однаково були для всіх запорожців. Сивий Генерал вив з голови капелюха, низенько вклонився і звернувшись сказав, що за свою довгу військову службу він дуже рідко і рідкісно бився, одних такого прекрасного і вишколеного війська, як Запорожці, він не здибав. Просто обняв нам всім

всередину підтримку. Обідавши своїх він допрошував. По вернувшись до Києва, він скласав наказа, в якому зробив як найкраще підготовку інспекторського огляду Запорожців. Після оглядин Військового Міністра генерала Рогози прибув з нового нового інспекторського огляду військовий комісар в товаристві відомого генерала Вон-дер-Гольця і безліч штабової старшини. Мусю зізнатися, що я абсолютно був незнайомий з військовими військовими винятками, не був зорієнтований в військових звичаях і порядках у війську. Тому-то я був дуже обурений і приголомшений з поведінки військового Комісара: підчас дефілади нашого від-

ділу він постійно лаявся, старого позичав отцем і ніби недбало підносив до очей бінокль. З нами Запорожці вимагали від нього, щоб дотримано за-дивувати лінію. Після того демонстративно сіпнув від-ливком свого плаща зі словом, що земля під ногою гуділа і співала оркестрою, плюнув лайкою в повітря, гарматники демонстрували військову стрільницю по словацьких дисциплінах, кінноти повторювали не-прийнятні перешкоди і вражала фіолетовими фігура-ми, які кінноти відбували на конях. В результаті всі війська вишикувалися в резервову колону, го-тувалися до церемоніяльного маршу. Комісар лаявся по-

остуро прийнявся повсюдовсе дорогому Кольоні і ... з рота авві пану. – Пуванащу наша справа ... Зле ... Дуже на-скучно-військово у про себе ... В Російській арміі на-ступав досвід; коли начальство любить, не оваженим ні кад, ні справа найгрома небезпечної запрош. Розпоча-ду нерешучий похід. Нашо я, звісний до імпозант-ної парадів, які урядогоснювала російська гвардія, і то був враховенно ефектним військовим посібком Запо-рожців. Якось Кошкоф прошовнав і любив повинуй нам військовий пилударок. Вовсе в ноги на пушану Генее-ні, який був урядовсний на честь німецьких двоканда-тів, а довідавсь, що ніхні не знають звичаю освакати-ного ніно вадтни на службі. На прийнятті посилуй

Кошкоф правив, певно кровоодшовні сили і заявив, що він заодрить такому прекрасному війсну, яке нош ясно-вельможний Гетьман.

Ятаї Запорожсько Корпусу, коли був зупинка на отоці: Свадова - Лубко вибіжав з потягу, сів в авто і приїхав до ліцейства Ново-Псков, на якісе слово осідку. Вудно вовк начальства я лишився при штабі корпусу, не відповідальних становищах, а тесними часто-були доручені полковнику Мицкевичу, пізніше сотни-ку Єфомову. Єфомів - відмінний любсаш мою-фній енергійно і працездатний інженер, з бойовим потрібом і довідом відмінував свої обов'язки ясно з користю для української арміі. Він запровадив в ка-

тинові зразковий порядок і здобувався свою старшим, дівчиною яких посвоїми з любсаш, повчитись украї-сській мові. В Ново-Пскові штаб Корпусу відновлював, поширював апарат і відбував свою дорожку канцелярійну працю. Одначе зауважив, що найшло на дорожні в частинах корпусу, потрібний на деякий час спокій і ладні старшу Корпусового Начальства. Одного дня до штабу Корпуса надійшла від окремого ліанастиря зворушлива скарга. Ніби славетні Горбізнісові повикрадали з ліанастиря старо-бровна манашок. Друга скарга доводила, що Горбізнісові розпочали реєстрацію манастирського ліайна. За тиж-день, два надійшли скарги від місцевих сенян на цуван-

ську бдару Горбізнісових. Штаб Корпусу зарадив строге ар-стував. Було встановлено, що серед Горбізнісових прова-дилася большовицька анітація, тівки сам Командант полку, генерального штабу полковник Петрів був засло-женій в справах військових і політичних есбоніков і революціонерів. Безперечно, полковник Петрів зробив для українсь-ко війська багато, створивши з нього прекрасний полк на 1000 шабель, здобув бойові заслуги на Полтавщині про-тибольшовицькім фронті та в Криму, одна-ко втримався на власній дісціплінарній і етичній ва-сад військовій службі. Офіцери Полків мав кадіду ва-

ту, мав нахил до конфліктового розв'язання різних пи-розумінь. Вдержанений скарганік він заінтував чене, як бувши. Я порадив, щоб він удався з посадо полковни-ка Петрів, поки прибрав до справдиві рук, а в разі його непослуху, радив, рекомендувати його, відкомандирував-ши згоди в полки. Радив я, щоб штабова сотня прову-вала по-анітаторах в полицаках, які на той час мали великий вплив на неї. Отаман Полків мої пізнішу бувальщину Полковник Петрів працював в Києві, де продовжував свою кар'єру і знаменитому історичному ділу, який посвятив вдержаві для розбу-дови на ескономічних "отаманів" На Команданта Полку

Городищенського полку був призначений полковим Присовського. Полковник подав було прибирати Городищенців до строю був. Мазепа і підрахував Шолу забавлявся на бенкетні відпочинку, які примушував Присовський власти дівчат. Кожанку банну вправляв перед, і справедливий Кость Городищенський після прибитий своє існування. В ніч дванадцяти Ганжа відбув, дорушивши крові Корпус, до Умівка. В ветеринарській палаці його спіймали з прикрашеною і гостинно, підрахувавши його на перевірка. Раптово Корпус довідувався з газет, що отаман Ганжа самовільно із збруєю на Кавказ з посадженим він був ув'язнений. Неспокійна вістка приголомшила старшин Корпусу: в недовгі часи дивізію полковники Вересовський, Меновщиковський і Ткач. Командир Корпусу почали потрясти розгоряч. Про Гайдамака, як він наш, що оскаржив вістків не доводить. Положення моз т.в.о. командира Корпуса було підрахано і напівсонячно тяжке і дикарське. Повторні часи неспокійності, безконтрольні, деякі отаманії війська з сотнями військового округу. Гетьманат творив нові уряди обвіту, які після ліквідації і підпорядкування підпір і шпигунів. Я шпигував до думки; вистежував тільки самостійно часу. На вимогу військової влади отаман підпорядкування

розформувати, а отаман Корпусу прийшов перенести до рішення Тарасовці, щоб бути ближче до фронту. Начальник штаба підпорядкування Гайдамаків був відряджений знову в розпорядження командування Богдановців полковника Запорожця, а штабові старшини і обслуга – по полках. Начальник Корпусу ~~до~~ до тимової зміни спробів не оцінюють, а штаб Корпусу, видно отаманом-полковником канцелярійну працю. Я складав по сторінках 600 повторних листів, які треба було переписати власного руху, якої вимагала Гетьманська канцелярія. Генеральний штаб упертно дійшов над "Запорожця Ганжа", не звертаючи підпорядкування і пересипати зі словами: „Окремий Запорожський Корпус". Приєднання „окремий" мав відкрити про нашу підпорядкованість і експериментарність, щоб відрізнити наш Корпус від приєднання, що мали в складі в більшовицькі корпуси і не мали національних завдань. В осени прибув на Корпус генерал Богдановський. Він прибув зі свого палаца, який дійшов надалі наш Корпус „окремого запорожського дивізіону." На дивізії: генерал Богдановський прибув тиждень-два. Нашого найбільша телеграма з Одеси, що повернула йому Гуляйполя. Приєднаний і розпущений Богдановський дорушив свої дивізіон і повернув до Одеси. Від Запорожців підрядний суміш часу: Генерал Літвин повторно його скасував: Інженерний Куріпа опрова-

див до Полтавського корпусу. Автономний дивізіон подарував Чернігівському корпусу. Запасний-пішний Куріпа пішов до Київського корпусу. Авіаційний дивізіон (дванадцять літаків) приєднував Українські Генерали. Штаба. Повернувся з відпустки генерал Богдановський. Вище-вогнищева Літвин пояснював пристосувати і телеграфу сотні. Замість Комісар на повітряну сотні не дав, виправдуючись тим, що без неї бойовий дорогий. Спростивши потрібні заходи. Надійшов з Києва наказ, на підставі якого я отримував на високій посаді – „інспектора технічних військ „Запорожської дивізії", а фактично в розпорядженні корпусу технічного.

я відчув, що на сотий лисий, старому полковникові, не вдалося пристосуватися. Поміркував, порадившись зі штабовими старшинами і одного дня рушив до Києва. В Києві до вечора я завітав до генерала Драгомирова, який був тодішнього українського міністра земельних справ. Цей час він керував Головним Генеральним Управою. Генерал Драгомиров, якого я знав досить палкого вдачею, на цей раз мав вигляд неперекресленого Марса: на лисій голові гарно тримався сірий його маршальський „Маккорі". - Лисий у Києві часи можна змінити, - зізнавався Драгомиров, поглядаючи вбік на Маккорі. - що без зброї навіть до виходу небезпечно! Він поспішав на якесь рандеву і просив не затримувати його довго. Я коротенько розповів йому про програми тогочасних українських часописів, про що він знав добре. Він порадив мені повертатися до гостинниці, поїсти щось і відпочити, а потім, коли на посаді генерал-губернатора [illegible] Бібікова мені не потурбує. Потримавшись з лисими генералами, я звернувся до Управи Генерального Штабу в військово-географічний відділ, маючи на думці спитати Удовиченка Олександра. Той стрінувся мені в вигляді зжилого капітана. Хитро поглянув на мене, упізнавши, що лисий не сліпий, підійшов до мого вуха і пошепки промовив: - Чекайте на всякі події. Розумію, має вас щось турбувати. Довіряйтеся мені, чим можу - допоможу. На прощання - лисий здав зрозуміти Удовиченкові, що його шифрованого листа я не зрозумію. Радий Вам, - зрадів він на зрозумілу мову, яку лисий вважає за кращу. Я збирався покинути Київ і вертатися до Вапнярки. Не забувайте, що в Києві завжди не [illegible] що за лисий спектакль вдався! - дивувався я. - Щось воно лиш, лисе, а що - лисе не зрозумію. - Однак, дотримуючись поради, я повернув Управу Генштабову і подався вистрілом на вулицю. На вулиці у воєвати, який чекав на гранках, я забрав найсвіжіше Товариство. Радісно привітався. Я запитую його про новини, як і що. Він тягнучи цигарку примружив очі, підкрутив до гори вуса і тихо сказав: - Недовго чекати, все налагодиться! - Що за притча во лисі! - не зрозумів я. - Можливо, що всі Київські повернулися у Швейцарію - хихикнув - лиш я: однак мою душу покинув Харків Київ, прихильний на Харків. В Полтаві я довідався від генерала Болховського про свої справи у Києві. Він був дуже вдячний лисий, що я лишався на своїй посаді. На дорозі лисий машина спіткнулася - пустила. Щоденно відвозили до лисих десятки мерців, яких самотньо перенесли на цвинтар. Лисий поїзд сильно нагнав Вапнярки. Сутінки падали лиш вишукувати на батька, що він надовго покинув Запорожжя, виїхавши до Києва. На довгожданому дворі

лисий Запорожжя небезпечно, тупо і зле під ногами осадовий. В ноги бракувало світла: не було ні надії ні свічок. Козаки знайшли в цій біді: лисий в горіховій макаронну олію, запрацювали гноти, запалювали їх і пускали лисий по лисому в лисому з водою. Струя від олійкового каганця виносила огні, горіли вогнем в темряві лисий на ногах. Штаб корпусу потрохи зменшувався: старшини розбігалися: лиші у відпустку, лиші до цивільного, лиші в сирітську комісію

дировку. В центрі-фронт в харчанській Україні лишився

ідеї полковник Яців, в штабі телеграфної сотні у, в штабі „окремої запорожської дівізії" генерал Бо-гословський і флот створився, в інтендантурі - лише ді-ловод з писарем. В Таращанові створилися нами на-фіктивні медсанпункт. Генерал Богословський з Начальником Штаба залишилися у місцевого священика; інтен-дантії з лікарськи - фаєтою від штаба на кінці села; я з писком „Дівкин" на протилежному кінці села. Минали дні, тяжкі місяці... Дружина моя, яка по-лишилась у Москві, атакувала мене листами, щоб я скорше надався на передову арміі. Я боявся перед-нього русина, щоб здобути потрібних грошей, адже ми ні предмостя. Одного дня покликав мене до штабу генерал Богословський. Він просив мене висловитися про особу полковника Болбочана. Я відповів: — Я не знаю політичних переконань полковника Бол-бочана, я не досвідчено много досвіду, щоб належно схарактеризувати його державні і приватні погляди, однак певно знаю, що полковник Болбочан є щи-рий українець і чесний патріот, що він посідає великі здібності, щоб гідно репрезентувати ук-раїнське військо, що він проти соціалістичне експериментів в української армії; які він вірно я, буде вороже з боку Совєтської". Генерал Богословський висловив мою підписену думку, здви-нув плечима і запитує: — А не приписуєте ви йому, що нині він не той, той як був... без голови. Я відповів, що не має давно бачив Болбочана у Києві і що він складав вражіння приємної людини. Генерал Богословський посилав і дві телеграми від полковника Болбочана. Болбочан повідомляв, що він вступив до в. о. Командуючого військ оборонюючих східні по-ділі території України і закликував генерала Бог-ословського підпорядкуватися його наказу. Богос-ловський поцікавився хто був Болбочан під час Світової війни. Я відповів, що Світову війну він відбув на стороні союз: в Франції штабс-капітаном вихотував офіцерів повітового ад'ютан-та. — Нічого не розумію... — перечитав ще раз телеграму генерал Богословський. Я теж здиво-вано здвигнув плечима. Однак я був запевнений, що Болбочан не належить ні до ярих монархів ні до авантюристів, що він не з дурень щоб вимагати від генерала Богословського підлеглости. Перекинувся з Болбовим ще одним - другим словом і пішли на конференцію в штабній задрузі. Другого дня в Білій Церкві стояв новину, що вчора ге-нерал Богословський зі штабовими старшинами зник-ли в невідомому напрямку, ні з ким не попрощавшися і не сказавши нікому ні слова. Совєтський лікар за-питав: — Як треба зрозуміти нагле утечу Богосло-вства? Я остаточно втратив голову і відповів, що я нічого не знаю. Він кинувся на дело шукати нака-зівка штабна генерального штабу полковника Бол-бочана, а я пішов до себе, візник попрощав до на-ші і дальні. Замовив обід і перепив гарячу. Голодний поставився борщу та кашу. Досі досі-дано... Не встиг я закінчити обід, як до їдальні вле-тів з вересненим від поспіху совєтський лікар і

завовнав: – Пан полковник! Вас кличуть до штабу! Отаманам Волох виставив коло грудей офіцерські свого вагону. Гайдамаки його привітали загальними шаргородами в штабі, голосно лаючись і погрожуючи!... Що за інцидент!... – дізнаюсь я, кидаю на стіні яблуку й лечу до штабу. До дорослого вітряка підбігаю на полковника Гейденрайха зі отаборищами Дорошенківського полку. Гайденрайх поінформував мене в останніх подіях. Після конференції Харківського корпусу, бувший поліціянт військова генерал Кінгбутовикликав до Харкова з Чернігівського дорогожу полк Гольбогана. О годині 15 він відбув полку інспекторський огляд; о годині 18-ій комендантом полку Гольбоган його арештував. Той полк Гольбогана повна на всі кінці України телеграми в оповіщенням що він прийняв начальство над всіми Військами Лівобережної України. Листи тепер я зразу після утечі генерала Гольбовського і свої голови в Київі. Обізнавши про новини, Гейденрайхос дружив мені коло з телеграми отаманка Гольбогана, яка адресувалась командантові Гайдамацького полку Семиванському. Гольбоган повідомив, що його Республіканський полк він реорганізує в II-у Запорозьку дівізію; що на команданта I-ої Запорозької дівізії він призначає полковника Семиванського; що Дорошенському полку на чолі з Запорозьким і гарматному дівізіону з полковником Данилевським він наказує прибути до Харкова. Гайдамацький і Гольбовський полки мали лишатись на дорозі. Перечитав я уважно телеграму, здвинув плечима і пішов до штабу. В штабі кипіла лінія на ній сотник Маслов і декілька старшин Гайдамацького полку, які провадили розмову в козацькому. Вже вони прибічались зі мною чемно, як з комісійним заступником командантом ~~полку~~ Вагону до канцелярії. Коло телеграфного апарату, за ну 2 ві високі, і зрілих козаків в зі шаблями і наганом. Водяні вони були екзотично і мальовничо; були на них довгасті блакитні оторочені сині шаровари з червоними шликами і підібрані кавказькі кожи. Голова була поголена лише спереду був залишений оселедець, що звисав ~~волосу~~ за вухом. Побік стояв завалив у отаманка Волоха, який вимагував на капелюх, задерши до гори ноги і підмостивши під голову губи. Відчув я був переконаний, що історичний Хортицький повстанець Гончаров Силу якусь був подібний до Волоха. Кремезний і широкий в плечах, вивів за серединою на зріст, зі широким подвоєним обличчям і широкою грудьою дібійською бородою осипаною сивиною він справив вражаючу фігуру. Я пригадую дуже, що давнього фізіогноміста осіннацького ора почуття на поміч отаманові, що в крові поміж предківдів вони мали якісь фамільні, на що мають переконання до існування і посвяти "Волохів". Виглядав він у своєму мальовничому одязі на полку. Його волосся вже сивого в волелюбній середній віці, на якому полку був мати лицарського зросту; на перебільшений середній кавказький бік. – Доброго здоровля, пане отамане! – кинув я, підходячи до

канцелярія групи. — Доброго здоров'ячка, — відповідає надзвичайно ввічливо, привітавши до нього ноги, писар Волоснюк коні. Питаю його, пригадуючи пригадати коло кого сидить канцелярія групи: — Що ви порадите, нове отаманіє? Мовчить, як перед Київ бомбити, — зітхнув загадково отаман: — ти ж збентежити українську Україну... Пішов я до Гайдамацького полку приємного знайомства, щоб курінь мій на Святкову Службу причув, другий до шпиталю, огрілся". — Ніколай, що ви отаманові — писар поспалькував і і грамотно спитав: — Отаманова бомбочка вам вибухнула? Волосс зарухався підніс до гори голову, прівоєного позирнув на мене і підсунув відповів: — Вибачайте, а що?!... Я мав наказ в секреті, що дав мені Генерал. В цій телеграмі отаман бомбочок додавав, що на Гайдамацький полк на місце полковника Семенівського він призначає полковника Волоса. Голосно і грамотно прочитав у Волосові телеграму Бомбочка. Побувши про свої високе призначення він записав радісну новину, зіскочив на ноги, писар осторонь стояв позу зайняв й одну руку приклав військову поклону і тепло сказав: — Вітаю, що ви зробили дуже зі мною на ноги. Шануючи старшого, якого і собі підвести тоді хотів... Я упередив його, що до приїзду полковника Семенівського я буду в. о. командира Запорізького Корпусу. Волосс підніс до козирка руку. Я наказав йому, щоб він вернув свого наказу Гайдамацьким курінцям про заключення дорогенту. Тоді ж я доручив гострого розпорядження, щоб полковник Семенівський негайно прибув до штабу корпусу, щоб Дорошенковський полк Запорізький і кавалерійський Дашкевича надійшли до Харкова. Полковникові Волосові другого дня я сказав, що на Богодухівську дорогу в напрямку йдуть Гайдамацький курінь і Кулеметну сотню. Богданівський полк Запорізької полковника Дяківа у резерві, в пункті — шахти, відкомандирую до дорогенту. Розмовляв я з Волосом в телеграфній кімнаті. Я упередив його, що коли він не буде виконувати моїх наказів, то я теж, як він... перестану з ним рахуватись. Волосс зніяковів і підозрілив щось до гайдамаків, які створювали проводу в Харкові. Гайдамаки прибрали рушниці до ніг і вистроїлись в кімнаті. Замітивши це Волосс зворушено прорік, що всі мої накази він точно виконає. Я порадив йому як найскорше вирушити на фронт, не хочу більшовики вас досягнуть з нашого повстанцями Богодухова. Слухаю! — тепло відповів він. Я попрощався з ним не як з „батьком" Волоссом, а як з українським старшиною. Коли він вийшов на подвір'я, я наказав йому покликати військову команду: — Сідлати коні! Шикуватись на фронт! Коли він повернув назад, я звернувся до кінцевого штабу козаків кавалерійської сотні, Волосс

оглядівши писарів на старшину, доповідає, що старшину перебував в нараді, що все на місці так було до приїзду генерала Богодухова. Я наказав йому вартову до старшині приєднати з кавалерійської

сотні. Минули день, два, і штабова праця почала налагоджуватись. Скоро до штабу надійшов настрашений і крикливий ад'ютант отамана Волоха Шепталенко. Він мало зізнав: коли отаман Волох дізнавався о найдальших до штабу і довідався господарити - він прийшов був мабуть і переговорувався у справах на селі. Не маючи віри в дальність протиавстрійського повстання, він вислав 2-ох кінних відпустки до Харкова, де залишувався його фурфіра з двома кіньми. Я доповів йому відпустку і звелів передрати есаулу штабу полковникові Федоренку всі справи окремої запорізької дивізії.

Мене цікавили вчинки отамана Волоха. Адьютант доповідав мені, що він, повернувшись деякий час в Тарасовці, нарешті покинув село і в кінному та вражистому сотні вирушив на фронт. Я шукав найвідомішим фронт, як одного дня до штабу прибув Катеринославський окружний Суд. В складі Суду був повітового генерала з дружиною Вікторією та комірцем і 20 правників, очевидно, почувались себе не певно і небезпечно. Генерал просив мене повернути Суд до Катеринослава, мотивуючи тим, що потрібно в новому з причин революційних зникла і що полковий суд з уроками його довіре заступити. Я погодився, підписав папери, і Суд поспішливо накивав п'ятами. Того дня на селі був зарізаний поліцмейстр. Населенню було зґвалтовано з останньої розправи. Щоб унаочнити спокуси населення до дальших розправ, я наказав арештувати винних і покарати їх так, що вони не могли довгий час ні ходити, ні сидіти, ні лежати на нарах. В день евакуації до мого канцелярії увійшов полковник Селіванівський, тихенько вклонився мені, спустив губу і каже: - Дякую вас, що ви позбавили мене тяжкої Вавилонської неволі. - Неволі, кажете, - здивувався я... - Так, неволі. До отримання Тендерайської телеграми від отамана Болбочана, отаман Волох наказав мене арештувати і тримати на осліді і воді. Звільнив мене тільки той, коли проспався з Тарасівки на фронт. Я був вдячний в приїзду полковника Селіванівського, подав йому передані справи, і склав на його руки обов'язки коменданта. Під вечір ми наше потягу дали пароплавом в столипінських вагонах. Одного дня надійшов наказ від отамана Болбочана і щоб цілий наш

перегрупувався на станцію Кременчук. Ми мали відомості, що австрійський і український потяг вже вирушив з Харкова і щасливо дістався Кременчука. Тендерайський і Богданівський полки мали відійти на південь до вказаних кінцевих. Наш потяг вже намірявся вирушити, згідно приказу Болбочана, як німецький Комендант станції строго упередив нас, що Німецьке Військове Начальство вимагає всім військовим потягам наближатись до Харкова. Ми запротестували проти цього, пояснивши Харкові, крутівши пальцем на скроні

В великих кількостях прибула наша банда до Сагайдака. Чекаємо тепер, другу, третю... довідуємось, що під загрозою опинились наші фронтові дами. Що за оказія. - відчуваю кохання в нас. В ногі о Вірі нарадити полковник Федоренко і радить наш

вимогливий з вагонів і приєднуються брезентом, яке
йде значно до Кременчука. Я повертаюсь на Гоголя, поста-
новивши переконувати у потязі. На ранок другого
дня я довідався, що проїзд поїздом, що на по-
тягу більшість німецьких полковників Селивановський, а,
більше, і інтендантів, фільтрів Харченко і 50 козаків.
Позичив я зарізаючого з вагону потягу і дану – навко-
ло потяги обступили німецькі вартові і тепер
заміщавлено рушати на наші вози. Лікар наш, який
чудесно розумів по німецькій мові звернувся
до комендантів вартові, щоб-то дозволив нашим
посідати на двірці. Комендант дозволив. На

двірці ми знайшли порученика кінної сотні Ми-
ну і його писаря. Вони щось передумали з Кремін-
чуком і постановили вернутись до вагону. Я пом-
ів Мину про оказаність проїзду 50 козаків, які, ли-
шившись без обозу, голодні і без води грозять
спинам і розпалюють обивателів комерції від нічого.
Сотник Мина з нами писарем вийшли до двір-
цевої полковської сторожі, розмовляючи в дорозі з нами
ми коней. Одна фурманка на двоїмах; ніщо гото-
відшовим. Я попив писаря до міста, щоб він

зустрів на колодний випадок осарів. За деяку годину
писар вернувся, дехто зупинився від потягу на від-
дачі і розвозив вимагати квартирантів, сила-
гаючи деяке значення. Ми вирядили до нього за
інтерпретацією фільтрова Харченка. Фільтр повер-
нувся з інформацією, що наші коні, які у
ногі повинні в вагони, заміни Кременчуку
отаборились в Слов'янську. Мій писар хотів був
вернутись з розпорядженням від полковника Се-
ливановського. Надвірі німецька комендантура
висадила з вагонів, під німецькою сторожею ми

дістанцію Слов'янська, де нами розпорядчику.
Для технічної моєї Управи мінці зробіть вимогливу
квартиру в осаді. Вони безперешкодно вимогли
на бук вартові що машини та прицепу. Скоро
осаді був в Святині: коли мінці лишили на
сторожі, ми дальший шлях, що за можливу ви-
нографію мого так, як вагон уповільнює. Гостин-
ний отець розпитував для нас цікаве. Господиня
готувала привітливо і доброзичливо кожен до-
волила нам перекладати на її помешкання

.питовому скупимось з подушками матерацами і
комплектом одежі. Після цього, дякуючи подію
більше моїй скромності і комплектові мого одя-
гання ми не бачили. В готелі ми пустили. Проїзд день два
і подумали ми продовжити до Харькова, дізна-
тись, як нам отаборам Бомбрюк і що, з'ясувати
ситуацію і, одержавши накази, щасливо вернути-
ся. В нього полковник Селивановський, а писар з
невеликим оклунком в руках швидко
пішли на двірець, знайшли вагон, повідомили
у вагоні, розсипавшись після цивільного
і ... ми ж-горіх. Раптом на очах вибіг німець-
кий старшина. Покрутивши, позирнув, знову покру-
тивсь, позирнув і вийшов. Своєю чергою увійшли двоє німе-
ців покрутились, позирнули і вийшли. За ними
увійшло 4-х німців, покрутились, позирнули і
вийшли. Щось з'явилось вони виправляли на
наших речах. Нарешті до мене підійшов

обрест- ляйтенант і, тицкувши не поміливших на ко-

ючого з нас перстом, вигукнув чистого російського лівого:- з
заарештовані. Після зліт'зелі, мало підскочила німець
ка озброєна варта, вигнала нас на сонцо двірця, зр
ґрубака наші досунистити і знову попередила, що ми
затримані. Коли надійшов поїзд на Славянськ, нас
посадовили нінці, на рей нас без церемоній, до окремого
вагону за грати. Місто „Славянськ" відділене від
двірця „Славянськ" на 6 кілометрів. Я лав не
менадастся, що вийшов з готелю зі своїм товаришем

пеською Дикий. Очевидно, що він не був звичний до
ґрат і другого вагона: повечерявши з четвертин
ходину, він заснув такого фагасу, що не знайшли
ся ніякі ради. Один з вартових, певно первова ос
ействував ірго для освоєння, відчинив вікно і вигук
Дикого з такою злістю, що на пагорбах Двірця до
і довго пречудово пронизливе відлуння. Сполохов
ґри, здивовані і обурені я, за лінгвістичну
допомогою лікаря, прохав вартового коменданта
щоб мені вернули Дикого. Алярс комендант като
ґрно відмовив. Без приводу і розвал прибули ми до м
ста Славянська. Нас обурило, як безтолкових ді
тей, висадовили з вагонів, цілою обступили і п
вели. По дорозі нам стрінувся лій старшина
телеграфної сотні. Він був переконаний, що ні
ці на всякий випадок відбувають при нас почес
ну сторожу, до нас був ненависний. Побачивши на
шого ескорт, він задоволено вигукнув:- Слава Ук
раїні, слава. Подратовані нами і тупе його за
ґинчувати і придбати до нас. В місті нас прив
ли до німецької комендатури, докладно обшукали,
затримали нам папери, гроші, документи, речі
і звели нас вивести. Приїхали ми до вій
ськової казарми. Ледве вижили на другий поверх,
де зберували нас до великої, по-військовому прибу
ґронівої салі. Біля ро на середині салі великого довга
стого столу, за столом німецькі оловіри ґрали
ловзано і пожвавро у карти, інші особливо на за
ні гинтаючись, розмовляють, працюють голосно, ман
хають. Комендант нашої варти про щось з ними
розмовів високому в золотих окулярах німцеві.
Той, посміхаючись здивовано на нас, дав з ними
розпорядження. Нас супроводящий до високого ти
пої кімнати приказав, що вона буда для нас
камерою і зачинивши і поставивши за дверима
вартового. — Шо за прасю!- відкувався хтось з
нас, нічого не розуміючи і не в ґрахи дати собі
якось ради. Треба було рахувати якось ситуацію.
Просимо до себе кожда з німецького начальства. Над
ходить Капрель. Вказуємо йому наше тяжке по-

ложення і просимо, щоб принесли нам, принаймні
стола сонгорі, щоб було на чому спати. Сонгоми
нам принесли, але ліжка кімнаті не помістили.
В ночі падувала в кімнаті температура, коли
без передвиження —20°. На розгнаючись, пасівда-
мерський, голодний, знесилений зваливсь на сонго-
лу і в розпачі прикрав великі слова Шевченка:
— Від велико- до кумедного - один крок." Старшина
телеграфної сотні, який постраждав за свою пат-

рятівничу експедицію, розповів нам про всі новини, які він зібрав, фотографувався по Славянську. Ми у першу чергу відвідали про революцію, яка вибухла в Німеччині та утворення німецьких військових комітетів і совдепів. Довідались, що розвідчики повстанських українських військових частин працювали не під німецьке командування, а революційні комітети.

Другого дня вранці відбули з нами інструктор по кулеметах Славянського. Аптарчина телеграфної станції атрінув по дорозі знайому дівчину, яка встигла

ного упередити, що при першій нагоді нас розстріляють. До казарні ми вернулись з тими цінностями, які перейнагоїли особи, що стояли під німецькими. Ми залишили деякі документи недоторканими і глибокого співчуття до нас німецьких особи. На розпрощання німці зразкові нас до своєї хати, де щиро співали, що такої пастушої дороги, несподіваної і несподіваної на війні, ми ще не зазнавали. Німецькі настроєні запрошували нам коні не голодного спокою, та прийняти запрошення виконати.

Випадково ми увійшли в середині відділення з німецькими фортифікаторами Яковлєвим Вільгельмовичем, інструктором по кулеметах. Капітова вдача до зарібку і неприємне знищування ґрунтовно перенесли в його душі всякі тяжкі спогади. Яковлєв перейняв відвагою на себе обов'язки нашого постачальника і опікуна. Коляски грошу адресував від нашого фортіфікатора новому ленту, інструкцію на руках осіб і рушниці до нашої відділу. Він зарядив на нас грубі гроші, будь задоволення, ми теж були задоволені. Цікаві дні, тяжкі, і арештантське життя наше увійшло в свої береги. Капітовник Семиванський звичайно любов, виконував на совісті і турбував. Головний лікар розповідав без перерви з німецькими фортифікаторами. Пам'ять лікаря мав колосальну: скоро він знав всіх фортифікаторів на ім'я і прізвища, знав хто і де залишився, знайомий знав про родинний і сімейний стан кожного з них, про матеріальні достатки. Ремізов нас в Ґранку до вечора, з вечора до ранку відбувала сварки праці в картами. Інженерський старшина, який

знайома дівчина розважала постійно харківським мареновим невідкладного розмірку, бував по кімнаті зацікавлений, самовпевнений і розпущений. Одного дня нагодувати наш спокутувати і відпочивати. Нас вивели з казарми і спершу нас дворцем. Ми відчули гарматою брудну дорогу на фронт. Навіщо інженерний старшина і розповів був розстріляти і розкидатись анекдотами. На стації Славянськ повідомили в потяг, який йшов в напрямі Донбасу. Всі ми заінтересовано вислухали, що було практичного дня. На третій стації від Славянська потяг зупинився. Німецький комендант стації упередив, що тут розширюють нас з німецькими повоєнними. — Що за кулемет! — поцікавився комендант з нас, не зважаючи собі справи. Пізніше довідались, що старший Волос зв'язався з Харківським німецьким совдепом і сказав з ними умову на пропускання потяга. Потім також цього дипломатичного акту усвідомлювались про повернення отаманові Волосу

24-ох вагонів з 16 000 групинця російського війська і до них декілька німецьких вагонів. Вагони ці зі збірного пункту вивезли з наказу Гетьмана на Кубань, як дарунок Добровольчій армії, і були затримані німецькими совдепами з невідомих для нас причин. На підставі 12-ої точки 600 німецьких воїнів, які були затримані і приділені до вагонів, що прикрашували незалежність територію Вільного отамана Волоха мали бути звільнені. Всього цього Харківський німецький совдеп зобов'язувався звільнити всіх

українських вагонів, які знайдуться на території Совдепу. Третій параграф відносився до нас. Німці зобов'язувалися звільнити з вагону усіх українських воїнів, яких вони затримали в Славянську. В акті виразно згадувалися наші рани і прізвища, щоб при виході українців ніяк не переробили. Четверта точка говорила про наради і передачі справ з розділених вагонів. Це рахувалося вільну відбувку на наступний етап. Німецький потяг з 600 воїнами і наш, вузенький, з 7-ма вагонами прибули на станцію одновасово

і зупинилися, як ото заказана парочка, один проти другого. Німці внесли до нашого вагона цебрика з юшкою, ми - 3 кусні пшеничної чорної хліба. Вони вийшли до нашого вагону перекинулись словом, ми з тюрму з цукровими восточками. Німці вигукнули: - Так Україна! - Ми - „слава Вільгельму!" Покричали ми, вимахнули кулаками, попрощалися і пішов потяг, вже вільні від польської опіки в протилежності сторони. Проїхали ми щось години - півтора станцій і рантом

на одній отримали декілька потягів зі штабом і касарняного отамана Волоха. Сам отаман стоїть на першій двірці в оточенні, зі шляхом, з козиною, вусато позирав на нас і щасливо посміхався. Зустріч була зворушлива і комічна: на честь звільнення козацького отамана пролетарський воєнод улаштував пишний бенкет. Меню і програми вечірні перекопали мене, що отаман живе тільки довіреною частиною. Пустий параграф політичної угоди німців з Волохом довкладно передбачав демаркаційну лінію поміж німецькими і українськими військами. Донецький басейн в будівничій кочегарці цілий був відійдений під опіку отамана Волоха. На підставі згаданого пункту параграфа Волох поширював свої військові прерогативи щоправами генерал-губернатора досить великої території. В особі Волоха німці не знайшли певного союзника і щирого приятеля. Но був час, коли німці за кожду вигідну стрічку як найгарячіше виїсались на свою Гайдамаківщину. Душевні мужі - „нас Вільгельмівці" - набрали повні ікри в ентузіастичні хлопці. Волох користався з німецької дезорганізації і розброював німецькі вагони, пересівував їм майно і лишав їм лишень те, що було необхідно для фізичного існування. Пізніше воєвод Волох формував ті ешелони, які він здобув від німців. В Кременчуці в штабі отамана Волоха я бачив позначку, що зарезервував на кожен вагон 160 вагонів тяжких

ного майна. Пригадую, ніби нинішні, що в Кременчуці, в штабі оперативної бойової групи мене вразила розмова між генквартирним поліцаєм Гейдельгайзера і командантом табору поліцаєм Великовським. На той час я був фактично інтернованим вільно вільно з'їхатись від Лівобережної України. – Напишу я тобі адресу майна, як навчусь писати, – попрохав поліцай Великовський. – Що то за майно? – поцікавився поліцай Гейдельгайзер? – Маю 600 німецьких і російських телеграфних апаратів, 8 нових німецьких літаків, 40 вагонів сідел, 10 вагонів шкіри... Однак з цією майном у мене великі клопоти. Новина мову примушена сторожити цього майна. Друга відома, що потрібні з майном фронтові операції? Технічне майно поліцая Великовського мене зацікавило: у мене потребував 100 телеграфних апаратів і на 200 кілометрів кабелю. Поліцай Великовський погодився відпустити мені 25 вагонів технічного майна. На цей момент я не скористався з цього, бо не мав інтернованої бази і обозу.

Після фронтового бенкету, здається, на другий день отаман Волох доручив поліцаєві Гейдельгайзеру і мені особисті листи, і ми вирушили до Харкова в розпорядження отамана Гончаренка. В Харкові отамана Гончаренка ніде не було. В штабі варнував постійно поручник Шепет. Штаб містився в одному кінотеатрі і мав два виходи в різні кінці. Шепет відчував партизанів тут присутність ніби скрізь без виняток на кроці. Кожної хвилини ніби могли пролунати про існування штаба повідомлення і викриття Шепетівка якимись підпільниками. Однак з цього нарізу і поручником бути комітарі Поручник Шепет поінформував нас, що отаман Гончаренко вирушив до Кременчука; що поліцай Загороднєєв в Дніпров приїжджає з нічним літаком до Харкова. Дізнавався, що отаман Гончаренко десь увесь час викликав мене телеграфом, але я не дістав їх, бо був в полоні. Я доручив поручникові Шепетові якомога швидше відіслати від мене телеграму в Кременчук на ім'я отамана Гончаренка. Повідомити його, що другого дня я вирушаю до Кременчука. Другого дня я перебував на сепаратистському фронті і з великими труднощами дістався до потяга, розташувавшись на лавці вагону III-ої класи. До своєї Полтавщини я радів, що їду. Настрій мій був щасливий. До самого Кременчука ніхто не звертав на мене особливої уваги і не турбував. В Кременчуці штаб Гончаренка містився в найкращому будинку тютюнової фабрикантки Гудзієвої. Під час Світової війни Гудзієвої зробив великі гроші. Штаб мав завжди вільними, і я обрав дві найкращі в цих для кімнати. Персональний склад на той час був такий. О. начальника штабу виконував поліцаєвих Парфенів, бувший кандидат кадетського корпусу; на посаді Генквартира був поліцаєвих Гейдельгайзер; квартирних отаманів управляв поліцаєвих Литовських. Інспектором артилерії цивільний генерал Пащенко, службовець харківської академії. На інспектора інтернованих та технічних військ був призначений я. Квартирним хазяїном був Махлядзов з москалів, людина чесна і порядна.

Штаб Гвалбогана був численний і вишколений: серед нього було ad'ютантів - інженерських, топографічних, постачальних - старших для фуражу, хлібопекарських, кінематографічних, оперативних. Мали вони характерний вигляд: білизна була при аксельбантах, в хакованих чоботях при срібних остругах в діагоналевих галіфе, в манжетах і рукавичках. Отаман Гвалбогар був тим генералом переконаним що „штаб" у війську повинен свої військові завдання здійснювати не лише в головній квартирі військової частини, але це й повсякчасно, подібно, як священик підчас літургії в нашій церкві дівчатам на престольний празник параклісі. Гібрид, що з'єднував вояка героїзмом і самопосвяченням, висловлювався з одної сторони вогневим і тяжкотичним матюкам вояка, з другої - ефектним вживанням військових виразів. Гвалбогар то знав, любив, що отаман Гвалбоган знав ціну. Положення на фронтах для Запорізького Корпусу не було щасливе. Українське командування прилученого було розпорошило свої сили: одні частини були скеровані проти німців, другі проти Болбочанівців. Перші невдалі визвали нові труднощі в часі, коли ми перебували в Кременчуці: штаб Гвалбогана дістав наказ генерала, що повернення до Харкова є неможливе. Бої точилися під Полтавою. Німці наперли притиском бої, покинули фронт і висовились з Лівобережжя з тими завданнями, з якими спортивні одиниці йдуть одна проти другої. Український фронт обмежився на звільненні лівих, що примусило Болбочана відступити від Полтави. Штаб Гвалбогана перенісся до Полтави, але це надовго: Болбочанці, одержавши вагони і свої резерви, вдарили на нас в такого силою, що наші війська відкотилися далеко на захід. Підчас відвороту відступаючі в полоні Гвалбогана генеральна нарада. В кварталі задрімали уряд, генерали, отамани, інженери і вої нарадяться обережність військових одиниць не може перевищувати 25-30 осіб. Отаман Гвалбоган з'ясував бойову ситуацію на фронтах і зізнався, що справи такі йдуть наперекір. Він перед тим зв'язався з німецьким командним військовим лівобережжя. На цю думку, військам наказ було дано і корисно відступити на станцію Знобичину; далі він радив відійти деякі сили на Хорол Лисогорайв, а головні - на Бєлгород, Богодухів - Ахтирку, Роздільну і Одесу, в якій перебував об'єднаний з Французькими військовими і весь тил фронту зі сторони Антанти. Головне з нас було в тім Світовій війні забезпечувати симпатії Антанти, тому щодо підтримки проекту Гвалбогана. З нарадою я повернувся щось пізно і знайшов в коридорі свого вагону провісника Гофмана - Гофмановського, який відбував фронтові нудні функції Отаманської. Почастівши з ним на тему народу, одинадцять єврейського і російського. На думку Гофмана - Гофмановського прийшла мені ситуація, що отаманові Волох заарештував зі своїми найдавнішими отаманами Гвалбогана, перебравши його посаду і штаб. Справа набрала характеру несвідомого рокіровання. Республіканський поїзд шпарував до визволення Гвалбогана.

Инші частини корпуси обійняли свого головного. Отаманом Волох отаборився на єдиний Гайдамацький полк. Болбочан ввівсав свій арешти за якісь прикрі непорозуміння, ніби в себе невистачили, офіцерського зкісного шинтрики. Почувши про заходи Республиканського та шкідливо полкі, отаборяни прибрав їх про опалки: був проти проливу братської крови і здорового розв'язання справи. Болбочанці перевезли до Києва; перед відворотом нашого військ його звільнили, і він вийсав до Галичини.

. . . .

Частина третя.

Часи Директорії

Трагічна подія з Голобородьком посіяла серед штабових старшин паніку: одної ночі накивав пятами начальник штабу полковник Гарфункель, другої ночі – полковник Гейденрайх. Персона Волоха, завжди вигляд якого підтверджувався на дубового дротяка, мало імпонувала інтелігентним штабовим старшинам: старшини потроху зникали в задусі повстанчої завірюхи. В Кременчузі Штаб нашої дивізії в тій обережності, що від нього ходило під Гадячем, опинився в пастці. Я залишився на привокзальному пасажирському перроні з валізою, в якій мало білизни Хоменка великий: – „вам висококалорійне!" Він був незадоволений своїми очима, який програвав війну в колекційній білизні грубої праці, і щовечора просив мене і дівчину Хоменка: – Заведіть його на три дні в козаки... Тоді я перестрахую покинє грати в карти... Мої тисячні війська йшли на Полтавську дорогою тяжку працю: копали шанці, будували редути, які обносили дротами, цементували гарматні прикриття, зганяли для обстрілу площу. Вороги наші на увазі комітовці і великі фігури з військових чинів найвищих і київського відділу, що лякався на нашу загальну, підсідав на наші війська перевагою артилерійських баїв і наших хлопців спійманих наших дротами в клітці. Він наблизився Кременчуцький. Прийшлося міняти на другу групу нові позиції. До козацької праці було залучено місцеве дорослого населення, що складалося в більшості з ресурсів /60:/ Я не мав

охалів до осадів, які працювали на позиції тесно без прикрого і напруженої. Вони казали мені: – Наша старшина лінивська: ви наказуєте копати – ми копаємо. Надійдуть большевики і наказують закопати – ми закопаємо... Щось на протязі тижня була викінчена сильна позиція, яку я зміцнив технічними новинами на підставі досвіду Світової війни. На моє здивування наші війська, відступаючи перед ворожою навалою, не зупинялися на вигідній позиції і вийшли на її задвірки. Я не знав, що подумати і що сказати: вікова була лінивої боягузливої поверхні і тяжкої праці.

З Києва надійшли новини. Директорія затвердила на посаді Командарма Корнія отамана Волоха. Посаду начальника штабу Гайдамаки, який вислужився в совіт і штаб дорогому Лівобережної України, перебрав генеральний штабу полковник Вознесенський. Начальник Штаба був великий військовий фахівець. Коли йде приїжджати під час його незвичайну кращу-здатність, енергію, увагу і ласку до нас, треба було сподіватись, що отаманщину Волоха буде направлено, без скандальних наслідків. Чувано, що в свої політичні Вознесенський запросив також генерального штабу полковника /

крився під кримчаками. Прізвища його не пригадую/ Пізніше я довідався, що той полковник був в дійсності відомий російський генерал. Причина цього була повністю себе в грязі, бо в ті часи генерали не брали у договорі і визначували свої ціни. Наш довідчений кримчак був для нас в пригоді і своїми великими довідками і своїми фразовими знаннями. В словній грі звичайної оперативної праці про нього не було чути, але під час тієї загрозливої ситуації він передбачав свої поради і виправляв наші невдачі. В штабі корпуса я зустрічав його до Кременчука, до Полтавської Лаври, де він лишився і

звідки я чув до Добровольчої Армії. Полковника Литовкіна обманам Волох погодився лишити на посаді начальника отамана, сказавши: — хай сам! І приверну його на православну віру. Події на фронті складалися не на нашу користь: ми готовили на евакуацію Кременчука. Командант тяжкого куріня полковник Гендицький звернувся до мене за дозволом, щоб куріня перевезти по той бік Дніпра на ст. Кутейово. Вислався я погодився з Командантом, але зобов'язував підписати причину про відвіз куріня. Справа дислокації війська належала до Генерального, досить делікатної людини. Маю прохання

про пересування куріня він міг зрозуміти, як образливе втручання в його обов'язки. В другій столиці, не виключаючи мені адресуватися і до отамана Волоха, який міг вплинути на начальника, або писати мої прохання, як саботаж. Довго я вагався, не знаючи, як поставитися до прохання Гендицького. Одного дня я заховав у вовкожушці і підписав папір про пересування. Пізніше я переконався, що зробив і своєчасно і добре: коли розпочалася евакуація Кременчука, то не виключено частин, і багато комунального військового майна дістанеться в большевицькі руки. Безперечно, в перспективі, моя технічна дана тоді зайнятися, коли своєчасно у не переключеного до Кутейова. Наші війська, відбувши в великих справах і поспішливі; запорожські кадри мандрували, як стрічова лавина під

червоним сонцем. Високінтелігентний головнюк, невиключений і неарештований, не міг цілком застрахувати тих, його національні риси: запальність в вірності, досвіді, відвазі і самопожертві. Командуючий видано наказ про евакуацію Кременчука. Підпис евакуаційного розпорядника до штабу надійшов отаман Запізнятого Корпусу. То був невеличкий на зріст чоловік, в добрій кондиції, що мав добрового комірця, в горній сивуватій шапці, в бавовняці і кавказьких горіхах /обмиваних широко/ галіфе. Він доповів, що Директорія дозволила їому звільнити від банд отаманів Григор'єва, Зеленого, Струка - Кременчук - Кутейова - Знаменка - Долинська - Миколаїв Одеса. Він виконав від Штабу грошову аванс. Рівночасно він, отримавши на буфер деякі суми, втік зі штабу. Пізніше ми довідалися, що той

командарм Запізнилого Корпусу був заступник отамана Григор'єва і мав агентурні завдання. Отаман Волох закинув начальникові штабу, що головний винуватець штабова не мав національного стилю, не задовольняв естетичних національних потреб. Одного дня він опинився на Кременчуцькому шляхові сивоусого і сліпого бандуриста, привіз його до штабу, звелів йому улаштуватися в оперативній вітальні та співати з національного репертуару чуті патріотичні пісні. Запорізькі частини, переформовані евакуацію на Правобережжя Україну, надавали потяги комітетовим майном, якого не вдалося повсталити ворогові. Большовики обступили всі сили, що лишилися в резерві, намагаючись спіймати надвантажені потяги в свої руки, однак успіху не мали, і після кожної своєї спроби фінансово добровольці до звичайної лінії на адресу Запорожців „Большевик" писали. Запорожці відступали в напрямку Кругово-Знаменка. В околицях Знаменки наші потяги були заатаковані пішими большовиками. Вогонь покладався на плечі ніг, на ліс і свої кулемети. Запорожці лише рідко відповідали ворожому вогню. Постраждав ідеї інтендантський потяг, якого ремонтували ворожі кулемети. Корпусовий інтендант полковник Яворівський сховався, підчас шаленого обстрілу, пробив і вартівстві вагони, відскочив з потягу і зник в темряві. Під ранок наші козаки знайшли його в тимчасовій лікарні, пораненого і побитого, але не скаржився на рухах, в яких знайшлося 1,000,000 карбованців.

Полонені, що належали до пішого села, були переконані, що мали справу з царською кавалерією і поліцією, які вибовими свої кварти в ході денні. Безперечно, большовицькі агітатори мали на селян великі впливи. Як стверджує підрах розмови з полоненими, як ідеї дядько, привернув повернути на свої парламентарі і матерії, злісно посміхався з виразів, які говорив: - Казки, говорить... хіба не видно по тобі, що ти в-а питах... Мужикові подобі частини виступили на поміч:: шпаки зосередженими на станції: Знаменці:. Полоненим питомців було небезпечно: пішого селянину складалося з денівців майорів і робітників зі „самокрів" дальнозорими спрямованої, пасажирської обслуги і кондукторів. В більшості вони були з України, а в цілому - переконані большовики. Українці вибори зважали на подальших питаннях осіб. Одного дня всі потяги Запорізького корпусу були перегнані на станцію Гайворонську. Генеральний відділ інтендантський потяг, другий - оперативний відділ штабу, третій цей - штаб інженерних військ. Нині молодий генерал, яка дивилася на стовпчиній осінній степові, тяжко зрозуміти небезпечні причини з військовими потягами, які вимагали на залізницях підчас бою. Приходило дну причину зі своїм потягом. Одержано відомості розташування про вихід всі станції: Знаменка. В товарності вартовою атмосфера Запорізька

простягнуло до залізничного дна, щоб одержати ще-що в найдешевший спосіб ще що фінансовий характера. Майстри добросовісно надягли нам величезного, розміром з Вавилонську вежу, напомаду під ли-терою „М". Я перевірку їхню довгодушний огляд і переконався, що він „надрив", себто не в стилі за-прийнятій нами. Ще я не бачив, не вірив, однак не зміг надягти потрібної кількості атмосфер. Просимо, коли-що зелено, іншого напомаду. Майстри добросовісно пропонують іншого напомаду „освободного", невеликого на зріст, прибитого в дешевого карлика. Строго наказую, щоб розпалили його і подрібні. Відповідають, що не знають вдачу. Наказую напрівдно відповідати. Шукає знаменитість. Довідуюся, що всі знаменитості повтікали. Кличу свого величезного фельдшера і каюся йому: — Коли ще якусь звичайну кон-ю, що дозволив привернути увагу „залізному коневі". Сідай на напомаду і погадай йому! — Слухаю! — вигукнув фельдшер, сів на напомаду і дійсно погадав йому. Ставновити очі уявили! Скоїли перепону

стрічному з них: — Прошу на міністра телеграфів!... — Слухаю. І щиро погадився він, осторонь-ся за міністерську тачку. Наїв з бідою і осадили вирушаємо зі станції. Раптом потяг вирушив; тепла кому звести стрілки, до вікі спрямлять. Передом вирушав потяг, який отаманував Литовцькі, ледві чуєвуть перешкоди. Напомаду надвірав парів і наречить вимагає зі станції Знамена. На тій станції: начальство зустрічу нас і надовго. Позад нас тягнеться прикрий причина: потяг в найдешевший Катеринославський поїзд, сповіщає на потяг Запорізького полку, спустошує і

розпалює, а найдешевший опустошає на частину. Позадущі переслідувалися болотовики, які безперервно сформувалися в найдешевший. Нашій валізі було наказано: вивантажуватися, вернути зі зброєю на місце постою, дати відсіч болотовикам і радувати своїм геніальним і людяним. Праця була тяжкого і виснажливого перед болотовицького видавання. Затримував болотовиків полковник Крат, який нас від нас кровопролитними і кривавими боями перевищив авангард, що нападав на нас з дороги. Надвечір працю дійсно скінчили: перенесли до своїх вовків полонених і ранених підібрали всіх мертвих найдешевший перенесли канцелярійні папери і деякі предмети постачання, самі повлазили і відпочивають. Сварю дозорці, щоб пильнували, що позаду нас, на обрії стрічається на нас дало чуже, ворожий потяг. Не відомо було, чи він був в військовій, чи без військовій. Отаманові Литовцеві наказав зупинитися і дорушив мені знищити позад потягу залізничне. В тісноті вагонів знайшлися свої вогні, які розпалювали залізничні печі. Дві з них поставили до гори, на вогонь накурав соломи і дрова. Що дали працювати з болотовицькими потягами, в теперішні не можна було погадити. Наш потяг далі без зупинок дістався на-

ступної станції, на якій 18 наших потягів від різних Запорізьких частин підмінено розвезу-

вали складне питання, коли у ці стадії наступати першому. Можливо, що суперечка ця не була дайвого, бо ми вступили перешкоди і на станції Гобринську там прибули перешкоди. Зі станції Гобринської штабові частини перегрупувалися на станцію Христинівку. Запорожці відступали з бодрим, повільні і спокійні, зупиняючись в зручних тактичних на ближчих позиціях, щоб затримати ворога і нанести йому великі втрати. Героїчні епізоди, завзяті бої, великі криваві гекатомби, самопожертва, відвага, — що яничари Запорожжя по своїх слідах ніяк Харьковим і Бендерами стикаються від Богдана ги по Томера. Повстає цікаве питання: Запорожський корпус був в складі національно-свідомих воїнів, відважних і дисциплінованих; старшинський кадровий склад з породи довідченої, освіченої, відомих і тем відважних; корпус був прекрасно забезпечений зброєю і обладнаний технічно; він мав налагоджений адміністративний апарат і зразкову господарку. Однак при всіх своїх якостях він приречений був вигасати останнім зборищем перед стихійно складеним більшовицьким силам. Причина була одна — ворожнеча зі сторони місцевого населення. Воно не розуміло вагу національної місії, яку Запоріжжя приймали на своїх плечах; позбавлене державних і громадських інституцій, воно не шанувало національного війська: воно цупко трималося за економічні вигоди, на які, як на кагал, напали його більшовицькі архітектори. Залізо не підтримали Запорожжя мали від того ж скорботні і криваві і прикрості. По евакуації Українських частин зупинилися на станції Умань, де зазимували. На дорозі Запорожжя стикалось нове лихо: почали ловкасти, по вагонах в гострого косою, помагаючи на позиціях спротивлені шерегі свідомого вогнища. Не вистачало шпиталів, лікарів, санітарної обслуги, щоб зосередитись осередки. Забезпечував отаман Волох і другий обов'язки командування Коршуну отаманові Данченкові; внедовзі заступив начальник штаба полковник Вороновський, і обов'язки начальника штабу перейняв сотник Рогатинський, з помічником. Отаман Волох мав велику заслугу: він не втручався в оперативні питання, зазделегідь підтримував Вороновського в усіх його починаннях. Отаман Данченко мав іншу вдачу, полягаючу: він ставив свого коня в справи, які не розумів та які були йому не по силах. Заснувши Гайдамацький полк др бого, він зберіг Умані дисциплінованість і порядок. В кожному дивізії складалась безладність, порушувалась дисципліна, підривався авторитет начальника. У лавах Запорожжя остаточно не зжився відомий, що лишень завдяки „запорізькій традиції" і минулій бойовій славі, під гіпнозом якої перебував кожний Запорожець. Я переконався, що гнилизна і сміття війни — то на бойовому дорогоцінні великі дисципліна сили і непереможена звичка в руках гуж, єсть на цю дисциплінну силу є вагомість.

Прикадрую бригадою з шістнозом. В Гнаті мені пощастило
ще неквапливо розглянути дерев'яний шпроб'єкт і групу чоти фе-
дового типа. Пасажирські, які до головних речей цікаві,
запитують мене: Що ви, пане отаманне,
будете робити з цього типа? — Відповідаю їм:
— Прилад до вимірювання простора-фокального про-
міння. Ваші фокусні променюють ці промінці —
„смерті". Прилади ці з променистими смерті
мають знищувати червону армію. — до цього. — Зро-
зуміло, що я жартував і не сподівався на щасливі наслідки свого гумору. Того дня на пози-
ції наші вояки розвідували підрядно на пере-
ченого простора-фокусових променів. Виявилось згодом,
що відпали страшну силу променів смерті. Отруй-
ні перспективи, які викликували перелом воїнів, запанували
Запанували в більших завдяки і силою взяли в
свою перелом. Настав безповоротний занепад
знаряддя. Червоний авантаж, якому довіт не-
ченого у свідомість і душу, не знав, як зреагувати бо-
ву повідомлену про підступного ворога. До штабу
бадійської партії повідомлення. Запитують одно
з них: — Як діставав до полону? Відповідає:
— Ваші пушкові руки смерті, ядовиті пробірки. Я
ліг на землю, щоб ваша смерть мене повідомила
в переповненій пилюдовим страшним. В інтендантську
на адміністрацію фронту полетів радіограмок Слав-
городський, близький до особи Волоха головних. Зав-
ше він був незадоволений, кричав на людей, скри-
вив зубами і дорікав інтендантським старшинам,
повідомляючи їх відвалив і зарозумілості. Одної
ночі радіограмок Славгородський завітав до його
помешкання. Замовив якусь справу, попрощався і
вийшов був до авта. Я стрибнув на авто
процесійного, до об'єктиву якого прикував
фотографове шкіро. Плавіка була незвичайна:
шофер скотився зі свого сідала, пішов з дере-
вом чийого прутка, і зник в темряві під ав-
том. Радіограмок Славгородський зробив, ніби ар-
родати, сарине-старшинське і зник в темряві по

другий бік авта. Можливо, що поспішив вони
під автом до свідомості, коли не приверну-
ли до свідомості головний зміст його тієнки-
ків, що вештаються навколо процесійного. Ві-
тенданські радіограмок Славгородський і шофер
повідомили: — „Коли ми не були спритними вої-
нами, то наші вороги надзвичайно поспішливі на
фокусованими променями. З Христиновим пом
шинами переслідувались в напрямку Ваганька-Сло-
бідка. Вагарівський корпус натрапив під суєр'єз,
що запрошувало цілу повітряного конденсіро і то-
маторного бункера. Отаманам Волох, який мов до
доручив санітарів, вийшов з червоними в
перепрактикації. Однієї середи підпалили хлопці,
на підставі яких корпус мав перехрещені з'вязати
і знов радіальних військових доручувань. Доб-
давши про авантюру Волоха, отаманські
кадри скрипки його з корпусу, доручивши його
обвязки комендантові Шаєнківського полку полков-

ликові Дубовому. Дубовий приєднує в частинах по
ряду, обрав „Бидарка" спокійна, якого так отаманам Во
лоф приборкувати до себе козаків, недовіре відчуваючи
на відповідному місце спочивати і вказувати.
До Ватажки Карпуз мав ідеї протибольшо-
вицький фронтів; після Ватажки дезінтеріє-
отаманів Маєна, Григор'єва і інших дрібних
отаманчиків. Єдиного фронтів не було: бойо-
вий фронтів мав форму обруча, в середині якого
сновигали наші і ворожі вогні. До фронті
з Ватажки приєднувалися до нас свої „отамани",

з якими отаманом Зеленко давав в очах гірше від колиш-
нього партизана. Над отаманії Слободяна отаманом
Зеленко нависав до нашого інтендантства вимогу,
щоб видали їзду на прокарбування свій голові
грозячі осудом. Можливо, що інтендант на
цю пропозицію погоджувався, однак обозна запро-
тестовувала категорично - фурами і возами.
Прийшлося цьому сердешному відмовити. Ота-
ман Зелено, не покладливий нрав, накалясав
до інтенданта, вимагаючи.

інтендантові скарги мали і мав щиро повто-
рити якогось кобилячого міфосом, що він не мігдам
ні ондіти, ні посрати, ні кадіти. Слободяна за-
грозувала нам партійними епітимійами. Од-
ного дня повстали проти нас лідерові збольше-
вичені селяне. Завтяки вони були захоплені вели-
кістю і комплювістю майнівці, що високими
дзвіницями атрезіно на плантографах наших
писевателів потрібів. Селяне ішли в наступ мав,
з вуделлями і сокирами, доперто упоєна пра-

вим лицитировано спартизу. Видно було, що вони
мали інструкторів. Пізніше, з невтомо підтримки,
на обрію вибухнуло большовицьке броненотяг
і розпочав обстріл отамії. Наші цепові - гар-
матний, інженерний, інтендантський тощо
і фінно-вишеський пулеметчик з возів, вимуш-
вались і з бойових вимушали перейти в
контр-наступ. Вражіння від нашого вимарту і
гамату було незвичайне: наступаючий ворог мав-
вав вимагати за 2-5 кілометрів від нас. Вигра-
ні на часі, наші цепові потяги переслідувати на

станцію Розсипну. Спасіто ми не знайшли: нас вис
тувати зі всіх боків відділи отаманів Григор'єв.
Вечером мало, що перебувати ми зі станції на
станцію, виконувано в лісувих селянських колах
великої завзятості: якась мавпяча сила цепова
на селян від нашого потягів, до комплювого
майна. Одного дня ворог заторкував наш тило-
вий. Вразумував нас в цій пригоді отаманом Тваздовським, який прибув ворож-
ний фронтів і зробив ворожі мали кулемет-
ними вогнем. В околиці станції зійшлися цепові

і частини Карпуз. Карпуз не в стані був прова-
дити фронтову з ворогом, який чисельно перевалю-
вав в 20-30 разів. Військовий провід фронту
генерал Греківу звязувався з Румунією і дістав
свою і від Румунії на перехід до Україні; свої
військові Українодержавної України, що
по-добре лівого берега ріки Дніпра.

Штабові потяги перечепилися на станції Тирасполь, були надійними скоро „отаманці" зі своїми екзотичними загонами, після чого наші регулярні частини. Отаманці почували себе, як опій коні, яким кинули до одного капітулянка: грызлися, сварилися, лаялися один другого, картувалися, грабували ... Регулярні частини були примушені поділити їх загони до своїх частин. Ворог наступав і з заходу, і з фронту. Большевицькі війська, бачили отаманщину Григор'єва, лисицькі червоні дорогували - вас вони намагалися спійняти нас в ціпок, щоб на чужій землі всіх знищити. Генерал Гришин-Алмазов з Румунії з дипломатичними особами, і інформації було сподіватися позитивних наслідків, але час не чекав. Наші війська вишикувалися, повздовж залізниці від Тирасполя до Бендер / залізничний міст на Дністрі / та відділи Дністровського. Ситуація прірічнувалася і загрожувала нам катастрофального перехоплювання. Полковник отаманця Зеленого порадив Ватрушкевичу - який зібрав здатних до бою козаків на Тираспольській дайдарі і познайомив їх з бойовими справами. Дізналися ми, що побіжу нас буде більшевиків, що мало 20000 населення / Вони називалися „Плисецкие". Большевицькі інструктори змобілізували в Плисецкому 3000 людей, озброїли гарматами і кулеметами і випустили їх на наші фронти. Треба було, щоб вигадати на часі, затримати і знищити ворожий наступ. Ми сотнею зорганізувалися і в ночі 500 козаків і інфантерії і штабові і військові, і уланські пішли в контр-наступ. Де кінські трупи на дорозі ми з гарматами на ворожі лави. Шрапнелі великої ми не зробили їм, однак настрашили настільки коні пригнічили. Нас вернули до Тирасполя. Ворог обстрілював міцно і станцію з важкими гарматами, уланами яких висаджували на вулицях міста. На станції стрінув я нашого героя партизанськівідділу полковника Паніевського Павла. Голь він в отточенні своєї великої родини - дружини, старшого брата, своїх синів і сестри і своїх своїх друзів. Ми дотепливо прозвали його „родинним курінним". - Хованітеся! - вітався з священиками! - Багато і густо, але тепло, - висаджує й на гарматні вибухи. - Коли коні знову звикають до звичайної дороги, поспішаємо фронтовик, гарячково виглядаючи переходи по головних дітей. Однак з загону дітей під коні до гаку, коні залишає спокійними. В ночі надійшов донос про перехід наш на правий берег Дністра на Румунську територію. Залізничний міст був дорогувати полковником Гельбицьким, своїм командантом „Залізничного куреня". Гельбицький дав мені, що міст він зробить з мого фронту. В доказ він на очах моїх перекинув стрічку, що виходила на свій потяг з резервовою шпрозу на перону

лінію. Ранком другого дня мене розбудив збентежений і подрамплований ливій фельдфебель Хорстьке. Гадаючи, мене про щось розпитувати, пішов за ним і швидко, що відмінився на станції Тирасполь. Очевидно, що зайняли позиції, які повинні повідомити Головному командуванню дотримання свого обіцянки. Виходжу з потяга. На станції — тепло. Ворожі гарматки обстрілюють наші вали з міста, з Бельведерського форштату, з монастиря Пліського. Досягнуті, що фельдфебель ворога, вернувшись до полків і повідомляють про наближення ворожого війська. Вимикую курінь, приєднуюся до свого полкових воїнів, що стоять біля вагонів, пропоную взяти зі собою необхідні речі, дано сигнали розпорядження, щоб підтягнути потяги, і рушаємо до Тирасполя, до залізничного мосту на р. Дністрі проти Бендер. Міст між містом і Тирасполем був надійний прострілюваний вогнем, який ворог тепер обстрілював. Коло мосту панувало бурхливе море нашого вогню. Кожний намагався прорватися на міст, як найскорше дістатися на Румунську територію.

Раптом бельведерські обернули вогонь на Румунський берег. Я був свідком прикрої помилки: Румунська залога і гарматники покидали свої гармати і рушниці, підібрали в руки валізи і клунки з тими речами, з якими спочивку відбувають, певно, свій Маріанопольський трофеї. Румунські старшини, що зі своїми відділами знайшли ся коло мосту, спостерігши Румунську дезерцію, зупинували своїх вогнем і руки угору. Надійшла вістка до нашого куріня. Вирушаємо в дорогу і перебраємо залізничний міст.

На мосту я стрінув отаманів Волоха і Данченка. Волох мав силу чеберячої вдачі, був грубий, в поведенні нахабний, в штабових розкладових вимогах, вимогливий на роботі, нагальний на обідні з привілейованими офіцерами. Він прочитав мені повідомлення і сказав: — Маємо Директорію... Отаман Данченко був на підвищенню, тримав в довгих руках бінокль, підбирав до полків і задавав питання: — Чи можна, Запорожцу!... На тій стороні французькі старшини формували інтернаціональний збройний відділ, який складався з формацій: румунів, українців, німців, греків, вірменів. Румунських гарматників, що нападали на втікачів, а втікачі нам, На сторінці „інтернаціонального" війська тепер були наші бойові досвідчені артилеристи. Французькі дозорці, які були особливо телеграфували, повинні забезпечити підвищення ворожого авангарду, що висувався з Тирасполя і прямував на Бендери до мосту. Наші гарматники відкинули вогонь. Керував гарматного стрільця французький старшина. Його команду перекладав англійський старшина, останній перекладав команду на українську мову. Перше стрілянно вдало на передмістя Тирасполя, друге — подало ворожого авангарду. На білому шляху, по якому відступали українські вози і обози, створилася пусте-

старшого. Не вспів я як слід зорієнтуватися, як вуз, що під моїми ногами провалився зник у ньому в безодні. Старшина вибухає тріумфуючим реготом, і я з обличчя нічого не вуз. Тому, що залізничний ешелон підноситься до гори цілий, почав бавитувати мій корабельний кінь. Хвилина... і ешелон не чинить: французькі сапери його знищили. На лівій березі відбувається останній акт нашої національної визвольної трагедії: боягузливі і цивільні люди, в робітниць з оклунками і рушницями, ~~вантажі~~ і одяг - відкатилися до води, скупчилися дістатись судна на протилежний берег. Однак дістатись цього можливості одиниці. Пізніше все я довідався про наші втрати під час переходу на Румунську територію: - 50% вбитих, 25% полонених і 60% людини і харчів.

Чую, хтось смикає мої рукавиці. Вбиковий старшина просить мене до потягу, що набрав пару і збирається рушати. По дорозі вуз радісне привітання: Тому дуру, моє Запоріжжя. Побік себе бачу французького майора інженера - електротехніка. Пригадалося, пізнало і пригадую: / В липні 1916 року до Двінська прибув був / один французький спеціаліст на інженер-електротехнік. Мав він допомогу познайомитись з нашими дорогоцінними радіостанціями. Командарм V-ої армії генерал Бурко скерував французького інженера до мого штабу.

Інженер прибув в штаб і щось недовго, але поспішив пригадатись гарне враження, як вояки голові, по друге як досвідченим дослідчик радіотехнічної справи. Нині я спробую майора в невдалих для свого господарства обставинах. Майор розповів мені що з розпорядження своєї Влади він виконує в Румунії обов'язки керівника 15-ти підсилювальних радіостанцій. Місяць тому, казав, що мав розпочати будівництво нової радіостанції. Місяць тому, казав, що мав розпочати будівництво нової радіостанції. Після цього він скомплектував експедицію всіх своїх спеціальностей приблизно і послідовно в тому спосіб, що виїжджав в першому французькій санітарній 70,000 франків, а в другому залишок суми сам з 3-ма офіцерами Румунії. Після інформаційний контроль зробив його підсилювальні пояснення і порівнявши, що в деяких на 200 слів майор зробив помилку на дві літери. Я щиро подавався його високому становищу і потрібувався. В салоні-вагоні я спробую знайомитись штаба полковника Воєводіновіва і штабових старшин. Начальник штаба повідомив про наш маршрут - Залізниця - Горлівка - Лозова - Харків - Полтава - Головний штаб Української Команди. Він запрошував мене задержатись в салоні-вагоні, однак я надумався помістись в "товарному" вагоні серед своїх козаків: мав на увазі: не турбувати командантів і себе почувати більше. В товарному вагоні козаки мене спробують, як бідного дитячого сина. — Прошу, прошу! - радісно зустрів по вих вагонів вагона. Я зверну увагу на дрібниці - пригорнув від вагону сходи, поміж над дверима, двоє і оперезаний з кишеня-

ми і листами; хвіртка - вишневий садок, перехоплений
хлівками і вербами. - Для якої нагоди тут стіл
так сухо фолюри ? - поцікавився я. Дізідався, що
в нущавині сперечів була засована добула зі спи-
ртівницями 10 л вдали ; у вишневому садку під
хлівками були замасковані ліжечка з бузинта-
левими цуцьками. - Треба було дотримуватись пи-
сьмів, - інструктували мої вчоди Павленко і Коза-
ков: - Як не помічатимуть добре будете, що далеко не
виїдете... Вони мали рацію. На конференції Пущи-
ської станції наш полк справив сильне вра-
ження, що поклонав навіки. Ми складали декларації
і вирушали до комендатури станції. Після комендан-
тської і делегації виникала підчеплена полегшка.
В нашого багату вимостили під будинкарка цуцьку.
Строго поглянувши на документи і солодко
посміхнувшись, комендант робив висновок, що він
непідкупний. Паротяг подавав сигнальний гу-
док, і потяг рушався. Комендант вимагав
наші документи і надписав фіолетові буки нашої
подорожі. Резерви нафти зберігаються в при-
фронтовій для нас геологічній прогресії на базі і в
об'єкті. Для потяга передбачалася стоянка

перехресливка: перехрестити на довгочерговому
перегоні десь недалеко від Харкову. Вокзали на
пунктуальних маршрутах нам не довіряють. Вчай-
ковська серед хлопців ідей анархізм, який у нас
перетворювався в фазу 90 вдали тяжкий
експериментатор. Очевидно, що довіді потребу-
ють виборчої системи, через який 90 й
нам пропонував поголити і фарбувати очі як-
дня на вікні в день. У вдалі гастрував фунтуєв-
ський фольклор. Він надійшов до вогню, вклонив
в вантажну перону, вітався, лизнув жінок,
весело вдарив себе по-ду і задоволено підкрутив
до горіх вуси. На найвигідніші станції до вдалу

увійшов сержант, тепло вимив перону, поцілував,
поцілував ~~вдалу~~ хлопця і зразу вийшов з потягу.
Комендант станції нагадував нашій делегації,
що нам вдалу з унікальністю на вантажі і
потребує негайної реєстрації. Не зважаючи уваги
на ледві пристойні, газвас і лайку, нам вдалу,
зразу з вогнями, звільнили і спровадили в
день, перейнявши нас до другого вдалу. Підгас
нашої одиці до Залізниць. Рушили радіо на ліве вра-
ження вельтрансового тракту. На кожній станції нас
зустрічали напівголодні, настирливі, з брезовими
вдалами, горілкі, голодні руками і пропонували свої

послуги: повоювати, принести цигарку, пограти
на вкрипці, вибити якісь авторитетний трюк.
Вдалу зато з нашим вагів шпурляв на дефарба-
дер декілька грудочок цуцьку, що повертався ура-
жаючий видовище. Найкраще цуцьку спинявся гарні-
дер і газвас, принесли вогні вдалу лайка, що
прийшла до форми московських звуків. Я не шукав
причин до висвітлення досить несимпатичної подвиг-
ки фурфінських горбів на станціях. Чи то були нас-
лідки Світової війни, чи наслідки воєнної ситуації,
чи то поширювалася цигарська вдала фурфінської на-
ції, чи то була одна з незрозумілих нам форм за-

рівну? - Бог то знає... я не знаю. Цілої доби над вечір ми
оглядалися Варяжук. Місто на Дністрі було знищене. Нас
знову перейняли на свої бік по кладках. Знову пливли
плавнями в потягу і прибули без пригод до Полтави.
Вивантаживши на рідній землі, тіфлісці мерщій з
довідку я відчув, не інтелектуально а практично, що
без Тбілісі вищий немає життя. Штаб Кавказу
одержував від Головної Команди Ґростатгальтерства - запові-
тне як найскорше свої рамки: зорганізуватися, при-
вернути порядок, випрацювати мапу фронтів збит-
і повернутися. Отаман Волох поїхав до Головно-

Отаманна, щоб дістати паспорта, подати інформації
і одержати інструкції. Повернувся він з вістками
отамана, який знайшов гурбі роботу. Були вистачальні
збори в складі виключно офіцерів обрених частин.
На зборах отаман Волох, повернувши на нас прези-
ливі очі і глитнувши обіцяно повітря, пекло
поперек його гірла загрузла кістка, несміливо ска-
зав: - С. В. Петлюра повернув ліве, вогнепер мої
вої, на становище командуючого Запорожського
Корпуса. Цитата заяви Волоха підписана тем-
пературу присутніх до критичного стояння. Коман-
дант Дорошенківського полку полковник Литви-
ненко заявив їсну солідарність в частинах, що бу-
ли викликані стрівсого його на червоність: коман-
дант Кармелюківського полку підполковник Ш-ро-
ський наполягнув на його негайну участь в справі
арешту отамана Гордієнка; полковник Загри-
бакий зрікся його поведінку підчас бою в Бі-
ластоці і переїзду в Румунію. Всі ви прийняли
запропоновані форми: збори одноголосно поперед-
ня їсно, що не приймають на себе осадних зара-

зій, ~~коли~~ на Корпусі він ~~не~~ стратить свою опінію.
Випрісніливши кровопійно зуби і зуміливши м'язи
антидонівські сні на основі, Волох зловісно ~~щас~~-
нув зубами і гучно, в ніс, відповів: - Шкода, що
я раніше того не знав, тоді я вам не до диспуту
Якусь про ваше подавання головісти ґрату Голов-
ному Отаманові. Волох одержав слова і доло-
вів. Скоро до Полтави прибув новий командир
корпусу генерал-хорунжий полковник Самойло
Кулябко переїхав з Полтави в Кременець. Бу-
ла скомплектована подільська. Кременецький пові-

палкового до тієї, на якому відбулися грізні ін-
тервенції революційних подій 1917 року. Серед місцево-
го населення перестовувалися соціалістичні
гасла - „запровадження без анексій і контрибуції",
„земля селянам, а хто буржуазії", тощо.
Забувши до подільської селянське зброєнні гроші
називав: з'явитися адміністративно до військова, відмету-
ватися, одержавши зброю і одяг і в часі вороже-
чатися по своїх хатах. Волох-Кущі лишився в
попередньому своєму складі. Можливо, що Кор-
пус тоді не перетворився, прийнявши під

ування назвою дивізію, на яку остували частини
в минулих формуваннях. Під Проскурівом поли-
ся бої, в яких жовті остатки полків Січі
Стрільці. На підтримку Стрільців були пере-
кинуті Запорожці, а потім гайдамаки потягли скоро-

вані до Збаража, куди своєю завітав гарнізонік шта-
ба Дієвої Армії отаман Василь Коломієць. Ко-
ломієць, перше за все, поцікавався про дислока-
цію військ для Збаража: подзвонив до себе полків-
ника і інтенданта полковника Онуфріяновича і
запропонував йому посаду коменданта міста.
Той відмовився від честі, пригадав, що на цю
посаду не надається, бо є старшина комісію-
ваний і має особисту вдачу. Він порадив цю
значущу кандидатуру, назвавши моє при-
звище. Придавши свої побажання на посаді

Волинського генерала-губернатора, я дуже запро-
тестував проти свого нового призначення і йшов-
ши із посади. Однак нічого я не вдіяв: мусив
був перейняти обов'язки коменданта міста
Збаража. Другого дня я приїхав до міста, щоб
на власні очі ознайомитись з обстановкою і
резиденції. Мене вразила численна навала
"отаманів" і "отаманчиків". Вони заполонили
вулиці, заповнювали ресторації, кав'ярні, ки-
нотеатри по своєму кадрувались, прикидаючи
до бутнього руху, несподіваний, блискучий,
авантюристичний вигляд, отаманську

славу. В коломийках оксамитах, в червоних шта-
нах, високих кучмах вирізнявся шалапас з
коломийчиком двобоєвим шликами, яким під-
мітали за собою вулиці, "отаманші" і "отаман-
чики" почували себе в Збаражі, як колись ван-
дали в Римі. Треба було за всяку ціну їх по-
забавитись. Лякав, лякав хтось ідею, забрів
вимагання з листа і нарешті придумав. На-
казав фірманові Харченкові поширити серед отма-
нів чутки, буцімто цей, яку чекають з ві-
домістю про остаточне розпорядження Головно-
го Отамана: що всі "отамани", які зареєстрова-

но під Проскуровим, де інші загони дві з дальше-
виконані, мають бути випарадовані: по-перше,
блискучого на грудях широкого синього (на ві-
рець російської - невиразної) по-друге, золотом-
вані і освячені 20 ікон-на груді і спині і
інших, мали одержати бойового коня зі сідлом
від'їзду генеральства Петра Дорошенка. Щоб
стверднити, що фірмовий Харченко
виконав з фінансовими операціями і з призна-
ченими надзвичайними: за два- три дні отама-
ни повникдали, несли фарби в кавалку в обій на
полотні. Раптово виїхав мене до Проскурова

Комендантський корпус полковник Самосевич в опра-
вах старшовика. Я виїхав до Проскурова. Ко-
ломієць зайнявся на вокзалі і зупинився на ста-
рій: Карпилівці. Всі станції мене перенесли до ван-
тажа і поїхали на ліжках залізничного оклада по-
ліцмейстера. Сей оклад прийнявся прийнявся в кварти-
рі, була ґречність, щедрість, гостинність і досвідченість.
Від вокзалу дані господаря, військового старшого
вагаєсь, я зрозумів своєрідність поїзд, щоб при-
ймати і не ще більше відношення, яке існує між
приватними. Поганий настрій, що виникав час
від часу серед українського населення, не вдавався
до цього, приїхавши дуже оптимістичного стану.

я об'їжджував Україну від Тис. північних кордонів до Одеси і границь Румунії, зупинявся і на довший і на коротший час по великих містах, на селах, слободівках, околицях станціях; гостював по ярмарках, на оглядинах, бував на весіллях і на похоронах, обертався серед війська і цивільних, серед буржуазії і пролетарської верстви, серед інтелігенції і анархобандитів; одначе ніде я не спостерігав, не чув, не бачив прояснювої неприязности, ні-що ворожнечі, ні-що заховання проти ліщидівського населення. Наш ар-

тій любив поспілкуватися над оселями і містечками. Наше бажання, зібрати Закордоння, радо вибувало до осель і традиційну прихильність колишніх Закордонців. Не зрідка колишні, коли пересвідчувалися, що на сумлінні українського вояка, можливо знайдеться гріх, одначе цивільні не погрожували єврейській. Одного дня, вже у глибоці очікував, прибув до мене Комендант штабу Корпусу полковник Шипар-Липарського і привіз секретаря, що корпусом керує Всеукр отаманом Болбочан. Він привіз мені від Головного привітання і просив, щоб я негайно прибув до Проскурова. Після-

ше я дізнався, що отаман Болбочан був зброєю в руках ворожої сили, скерованої проти Головного Отамана та його уряду. Державного інспектора Корпуса полковника Павлушка, агентурного більшовицького агента; по другє, українських правих партій, перейнятих ідеологією Липинських Шевелів, тощо... проти, власної оборонної операції, яка в демократизації і фундаменізації армії бачила її найкатастрофічніші рішення і заходи. Отаман Болбочан вийнявся на часи ворогував з ними. Отаман Болбочан вийнявся на часи ворогував з ними.

обставинах бастардових привілеїв, з претензією на виключне положення, фактично були привласнена на анархію. Но в правді, що Болбочан був карєристом, одначе він був щирим патріотом, більшим українцем, ревнивого творчої роботи, і потенційним державного архітектора. Констатувавши мій безнадійний стан, полковник Липарський повернувся до штабу Корпусу. За ним приїхав до Старого Остропова мій довголітній Хорунжий. Він доповів мені про тяжкий стан, що створювався особи Болбочана. Другого дня поїзд до Проскурова

рова був надіслав начальник охорони Головного Отамана полковник Лобода-рів. Він був не ідентичний зі своїми авгурами. Скористувавшись звідомленням зброєної Закордонської сили, він арештував в штабі отамана Болбочана і спровадив його до штабу Дієвої Армії. На корпусну оцінку повернувся полковник Самбурський. Характерно згадав, що мої обов'язки інспекторного інспектора перебрав полковник з галичан Чайківський. Я був вдоволений, досить добре і почувався, що Хорунжий довіз мене на авдієнцію до штабу корпусу. В

штабі отримав мене ад'ютант сотник Загарний, швидко поінформував мене в військових висловлювання і просив трохи зачекати на мою нову призначення. Чекати мені не прийшлося: я констатував в собі збентежений настрій і приємний був знову опинитися на привабливій цент-

канні Винниченка я дізнався, що в Петлюрівській дружині вже військовий причитався. Одного дня, коли я відпустив, що гарячка мені знеможилася і вернула свідомість, я тихенько озодягнувся, зібрав в клунок свої речі і нікого нічого не сказавши, вийшов на вулицю. В цитаделі мені були категорично відмовили: бути сотником він перестерігся, що не буде як ні пролізти ні продертися. Я вийшов до головного корпуса цитаделі. Керівник, який був великий поважний лікар, вислухав моє рішення прохання і дозволив покласти мене в лічебниці №14. Мене поклали. Я опинився в обставинах, які нагадували на перо Данта Аліґєрі. Відчув щось справжнього: деякі людей горлають, бійки починаються, проклинання, лаяння, молитись, сходяться на ноги, сідаються до вікон, намагаючись вистрибнути на вулицю. Одного лишив день другий, і я привикаєвся до незвичного голосів. Привабую, що привикне враження склали на мене деякі українські сестри милосердя. З привітними усміхом на устах, з добрими лагідними очима, стрункі і замкнуті в собі, побожні і тихі до всіх — вони відбували свою християнську працю без нагляду, без вказівки, без претензій на подяку, без вимог на винагороду, без наміру виділитись, без амбіції: увійти в потрясіння. Я був зворушений і не знав, що сказати. Вони могли, які могли встигнути врятувати від большевиків наші сестри милосердя: В одному большевицькі посилкові сторінки і картувальні картинки (пр., сестра Романів Ольга. Нині на Волині); другі були привласнювані фірмінці, потиціювання тіснінці і тирку (пр.) сестра Лапусова Ірина. Нині в Канаді; в Українській Станиці; инших тягали за коси, вибивали на писарі тварю, надрізували груди, тощо. Українські сестри милосердя: безсмертна на історика. Наші найщирі побажання повинні знати про величну жертвування і героїчність самопосвяту, що оволоділа на виховання Богом вибрану українську вісімка. В коридорах Петлюрівська тюремниці бої з большевиками. Крім приймав високого на Волинському. Щодня до цитаделі підвозили ранених і покалічених отаманців і козаків. Сотні привозили новини і вражіння і бойового дорогоцінну. Волинці скаржилися на дезертирів і інтернаціоналістів. Знищення дезертирів і інтернаціоналістів мої рані з Коцюбинським повторив в українській армії на вимогу лівих соціалістичних партій. Він був утворений на зразок військових комісарів в російській армії за часи Керенського і мав приналежність — дезертирство політичного комітету (фракції) і партійного с.-р. і с.-д. неофіційно). Зрозуміло, що ліпше командний складу і дезертирів інтернаціоналістів завязання мі середині відношення, які одночасно здезорганізовували решту української армії. Одного дня до цитаделі бої керівник цитаделі і довідувався долів, що большевики перемогли, дістались до передмістя Петлюрів, де концентрувати сили. Він зробив вибір з хорих, які мали підставу не сподіватися з большевиками, негайно озодягнутись і вирушити на двірець, де очікувати на хорих санітарний потяг. Ми, деякі

старшини посунувши рами, зіщулились і кинулись на двірець. На вокзалі мене зевав старшина: я побачив свого полкана, якого я покинув в Пирятині на поталу большевикам, перед відступом на Ромни-Гуторівку, Один зі старшин, що замикав да потаї: нязі в Пирятині, пізнав мені про свою адресу. Перший увійшов на станцію червоний повстанець старшина, який звелів поставити мене на стрій. Довідавшись про большевицьке нашого, що лежало в полтаві, він так мені сказав:- Я з кандидатом до большевицької партії і приїхав від цього часу переховувати. Не можу я розв'язати з вами деякі справ правильно. Я дам вам пропуск на станцію N.., де вас зустрінуть Хаїм Розенфельд. Він належить до кваліфікованих партійців і матиме право розв'язати вашу справу правильно. Червоний старшина казав правду: на станції N... Хаїм Розенфельд розв'язав справу правильно. Спустившись вони потяг ніхто не міг зупинити ні відправити поїздів. Не встиг я вийти до вагону, як большевики, пробувши наш фронтом, підбігли під станцію і почали обшукувати всіх вузлівських большевиків. Наші Запорожці мене не розпізнали; вискочивши на перон вокзальний сестрички „Максимка" Той привів в годину-дві. Раптом большевики дозволили і будь відійти.

ли. До нашого зубожого потягу підійшов в дев парламентер і ми вирушили на Кременчуг. На станції Кременчуг Карпівський старшина попередив нас, що потяг далі не піде, бо зруйнований бойовою кавказа. Ми вийшли завдавши дістатись до міста Полтави. Ми вийшли з потягу і не дивлячись на те, що були хорі, сховали свій потяг з порожніх товарових вагонів, які поставили на бічній станції. В місті реакційна добровольча банда зв'язалась з контрреволюційними елементами і вирушили на Полтаву. На Полтавській станції у стрічку Запорожського штабового полковника, що скупчував в місті хорі. В приміщенні вокзальні ми стрічали ще одну трагедію: медичний персонал не одержував по-мірі вийсці пакети. На скупчування хорих в шпиталі лишилося всього на всього 2 ліжка Крупнівку. Адміністрацію шпиталю не знала, що робити і в будинку поширювався хорих про голодну загрозу. Я знайшов шпитальового полковника, якого стрічав на станції, й надіслав йому листа. Над вечір прийшли шпитальну зупинившу велика машина, що була навантажена: борошном, салом, картоплею, консервами, зерном... Моє перо заважко сказати, що викликало ці емоції: які викликала серед персоналу і хорих велика машина. Вийшов я зі шпиталю в ніч, коли Галицьке військо поширювалося від Збруча на Проскурів. Лікарська комісія вилучила мене з 4-ої вийсці відпустки. Мені не було де подітись. Я скерував на двірець, до вагону 1-ої класи, в якому постійно знаходився і до якого запросив мене на оселю полковник Запорожський. Я ішов широкого вулиці, поглядав радісно на дуби, посміхався сонцю, свіжому повітрю, згадував Запорожця і пісню

- Прощайте, славетні Запорожці. Кінець.